n. lorga

ULTIMELE APARIȚII ALE «BIBLIOTECII PENTRU TOȚI»

Alecsandri — *Doine și Lăcrimioare. Ostajii noștri.* — *Rezăși*, 2 vol. (Ediția a II-a «B.P.T.»);

Duiliu Zamfirescu — *În război*, roman;
— *Îndreptări*, *Anna*, romane;

Ovidiu — *Arta iubirii*;

Ana Comnena — *Alexiada*, 2 vol.;

Hölderlin — *Hyperion*, roman, *Moartea lui Empedocle*; *Imnuri și ode*;

Manzoni — *Doamna din Monza*, *Istoria colonnei infame*;

Raffi — *Davit beg*, roman istoric, 2 vol.;

Melville — *Cojocelul alb*, roman, 2 vol.;

*** — *Antologie de poezie conadiană* (de limbă franceză);

*** — *Banchetul*. Nuvele polone contemporane.

editura minerva

Vol. I—II, lei 10

916

n. lorga

fondată în 1895 bpt serie nouă

n. lorga

pagini alese din însemnările de călătorie prin ardeal și banat

★★

biblioteca bpt pentru toți

BIBLIOTECA ALEPH

CLUBUL CĂRȚII DIGITALE

Ilustrația copertei : *Dan Matache*

n. iorga

pagini alese din însemnările de călătorie prin ardeal și banat

★★

EDIȚIE ÎNGRIJITĂ DE LUCIAN CURSARU

BIBLIOTECA PENTRU TOȚI • 1977
EDITURA MINERVA • BUCUREȘTI

NEAMUL ROMÂNESC ÎN ARDEAL ŞI ŢARA UNGUREASCĂ LA 1906

(Continuare)

CARTEA A XII-A

(Urmare)

AIUDUL, TURDA ŞI CLUJUL

I. *AIUDUL*

De la Teiuş la Aiud e mai mult o primblare decît un drum. O facem în trăsura uşoară cu calul cochet a secuiului nedormit care m-a adus şi la Blaj.

În stînga, Munţii Apuseni se desfăşură albaştri supt albastrul cerului. Din această parte nu se văd satele, care se află dincolo de cea dintîi linie a înălţimilor : Stremţul şi, mai în fund, Geoagiul. În dreapta se mlădie printre tufişuri şi copaci Murăşul, care scînteie din loc în loc, în fîşii largi, albe. Pe dealurile de pe malul celalt şi chiar pe valea de dincoace se coboară sate care poartă nume ungureşti, dar n-au astăzi decît locuitori români : Mişcreacul, Beldiul şi altele. Ţarinile se desfăşură scrijelate de arături proaspete : în ele ai noştri au înfipt mănunchesul de spice din recolta trecută, care a stat pînă atunci, pentru binecuvîntare, la biserică.

Drumul, foarte puţin cercetat, suie şi coboară dealuri, pînă ce, în sfîrşit, unde stă să mai înceapă încă unul, se văd cîteva clădiri mari şi pe margenea viilor trec femei în rochii de oraş şi soldaţi. Acolo e Aiudul. [...]

Aici într-o clădire uriaşă se află colegiul ungurilor, creaţiune a lui Bethlen, calvinul cel învierşunat, colegiu

vestit pînă departe pentru bogăţia lui de şepte milioane şi păstrat cu scumpătate numai pentru copiii naţiei. O zidire mai mică adăposteşte şcoala secundară de fete, pe lîngă care mai este o preparandie, fără a vorbi de multe şcoli primare. Ziduri vechi, cu frumoase bastioane împodobite, o biserică mare, trecută la slujba calvină, dau un caracter de nobleţă istorică pieţii foarte întinse, de unde pleacă străzi drepte, cu case îngrijite şi bine potrivite laolaltă. Aiudul se ţine cu lucrul meşterilor săi şi cu negoţul vinurilor ce se fac pretutindeni în jurul lui, pînă la munte în sus, iar în jos pînă la dealurile Tîrnavelor, goliţe de filoxeră. Pe acest timp, drumurile sînt cuprinse de carăle româneşti şi secuieşti care duc în toate părţile marile butoaie pline.

Rostul nostru se încheie aici în cele vreo 250 de familii (1.500 de suflete), care de la rîndaşi şi slugi ale ungurilor din oraş s-au prefăcut în locuitori obişnuiţi ai suburbiilor. Ei au, de pe la 1 700 încă, o bisericuţă de lemn cu zugrăvelile şterse, adusă aici de la Aiudul de Sus sau Felaiud. Un protopop unit stă aici numai pentru că doar centrul e mai mare, iar nu pentru însemnătatea bisericii sau numărul credincioşilor. Cel de astăzi, părintele Maior, ştie a-şi ţinea locul cu demnitate, dar la sosirea lui elementul cel mai turbat şovinist, elevii colegiului, l-au primit cu cîntece de aţîţare supt fereşti. [...]

Întrebuinţez seara pentru a merge, cale de trei şferturi de ceas, la mănăstioara din satul, curat românesc, al Mîjinei.

Trăsura de piaţă a unui secui mă duce pe un drum care taie mai departe pe acela ce uneşte Cîmpenii cu Turda. Trecem întîi prin Felaiud, cu biserica lui nouă, de zid. Aici românii sînt de trei ori cît ungurii, fiecare naţie stînd de o parte, cu legea şi datinile ei deosebite. Ai noştri nu poartă niciodată pălăriuţa, cusuturile cu găitane, hai-

nele strîmte şi scurte ale vecinilor lor ; niciodată nu s-a pomenit căsătorie sau măcar dragoste între unii şi alţii.

Drumul, mîndru şi sălbatec, se alipeşte către Munţii Apuseni. De-a lungul unei „văi" săltăreţe, supt un deluleţ cu biserica albă a ortodocşilor se desfăşură satul în lung ca şi Geoagiul, foarte multă vreme. După ce-l mîntui, în sfîrşit, laşi drumul pe supt sălcii şi, trecînd apa, pătrunzi în livada de pruni a mănăstirii.

La întrare se vede o mare poartă dărăpănată şi ceva urme de ziduri. Biserica e de tot mică : un turnuleţ de lemn într-un acoperiş înalt se ridică peste zidurile scunde şi groase. În zădar scotocim prin năuntru la lumina făcliilor : nu iese la iveală altceva decît foi răzleţe din *Cazania* lui Varlaam şi o icoană făcută în veacul al XVIII-lea supt un egumen care se numeşte, după moda sîrbească, Sofronie Pavlovici. După dărîmarea de către cătane, la porunca guvernului, în anii 1760, bisericuţa a intrat în stăpînirea uniţilor, cari sînt în sat vreo treizeci de familii. Din banul lor s-a făcut zugrăveală la catapiteasmă, după datina veche, la 1855.

II. *MIRĂSLĂUL*

Lîngă Aiud s-a îngropat mărirea lui Mihai Viteazul, ai cărui pîrcălabi au poruncit acum trei sute de ani şi din această cetate cu zidurile rupte. În sura dimineaţă posomorîtă, plec spre locul hotărîrii nenorocite, spre Mirăslăul blăstămat unde ne-a răpus viclenia şi trădarea.

De la cazarma honvezilor [...], drumul porneşte în sus, pe lîngă prăpastia unde Murăşul revărsat obişnuieşte a-şi scurge apele noroioase, pe lîngă rîpa „Murăşului mort". Aici şi pînă în fundul zărilor, unde parcă se îmbină dealurile din dreapta cu cele din stînga într-un fruntariu

albastru învăscut în neguri ușoare, se întind cucuruzele aiudenilor și ale țărănimii din satele vecine. Tot șesul e prins de movilițele de știuleți, care par niște vechi trofee mucede.

Înălțimile din stînga, care cad în prăvălișuri blînde, poartă păduri încă întregi ; în margenea lor nu se oploșesc sate, ci numai departe peste linia culmilor zace Lopadea Românească. La dreapta, dimpotrivă, sătulețe cu case albe și roșii se cucuie pe vîrfurile mai joase : Păgida întîi, apoi Gînbașul. Între dînsele și cîmpul de cucuruz veșted, Murășul curge supt sălcii, nevăzut, ascuns, ca primejdia care pîndea în aceste locuri oastea noastră.

Pe acest loc oblu din margenea Aiudului a desfășurat Mihai-vodă cea mai frumoasă din oștile sale în acea zi de septembrie 1600. Aici a stat el ceasuri întregi adăstînd ciocnirea unui dușman care-l umplea de cea mai sălbatecă mînie, pentru că în rîndurile ostașilor din față erau nobilii Ardealului cari-și călcaseră jurămîntul și generalul împăratului creștin, pe care-l slujise cu credință și de la care aștepta întărirea situației sale.

Două rîpe taie drumul, una care e abia un fald în mijlocul cîmpiei, iar cealaltă ruptă adînc în țerna hrănitoare. Șerpuiri de apă sărată se tîresc prin ele. Din cerul sur pică stropi rari înghețați, ca niște lacrimi de durere, uitate din acele vremuri.

În față, namila din dreapta și cea din stînga, în căderea lor înceată, lasă loc pentru o linie de copaci, bine desfășurată. În dosul lor se ascunde satul Decia. Iar la stînga, într-o înfundătură a dealurilor se ivesc case, dintre care două mari ies în frunte : galbena școală de stat și clădirea cochetă unde stă supt vii notarul acestor sate. Către grămăgioara de case se duc țărani în haine strîmte și scurte, cu mici mintene albastre, și femei frumoase, cu rochii înfoiate. Aceștia sînt secui, din cari se alcătuiește jumătatea neromânească a satului. Ei îl numesc Miriszló, pe cînd ai noștri îi zic Mirăslăul, Nirăslăul. În margenea

drumului și a căii ferate un stîlp de piatră din 1900, fără cruce, înlocuită printr-o măciucă cu spini, spune în ungurește cu mult bielșug de amănunte cum a fost doborît aici grozavul „Mihàly Vajda".

El însuși, Mihai al nostru, se gîndea desigur să puie o cruce de pomenire, în amintirea biruinții sale, în acea clipă de avînt cînd, pe deasupra rîpei, se răpezi asupra „cînclui de italian" care i se părea că fuge, asupra lui Basta trădătorul. Dar știința învățată a acestuia învinse geniul înăscut al viteazului român. Oastea voievodului pieri supt dealuri sau se pierdu în strîmtori, iar el trecu Murășul, fugar. Și astăzi numele de „șeaua" lui Mihai arată unde a fost întîiul lui adăpost de învins.

Astfel se pierdu în Muntele Apusului mărirea noastră. Două sute de ani ea rătăci ca o stafie sîngeroasă printre săracii moți din țara culmilor. Și într-o zi și amintirea lui Mihai mînă la marile răzbunări sălbatece pe țăranii lui Horea din 1784, pe ai lui Avram Iancu din 1848, înaintea cărora a tremurat acest Aiud. [...]

III. *SPRE TURDA*

Prin sate ungurești, secuiești și românești, unde neamurile-și stau față în față, un drum de țară duce pe la Trăscăul ungurilor la Turda. Luăm însă trenul din valea Murășului, care strămută mai răpede de la locul înfrîngerii prin viclenie a lui Mihai la acela al peirii lui silnice, prin trădare.

Calea ferată urmează un timp linia Murășului, ce se furișează din a dreapta, în partea cu sate mai puține. Încă o dată răsare monumentul alb al celor pentru cari s-a cîștigat biruința de la Mirăslău ; deși a fost ridicat abia

la 1900 de patriotica societate istorică din Alba Iulia, care va pomeni desigur mai tîrziu și cîmpiile de la Șelimbăr, și Goroslău, unde au fost nimiciți ungurii, el începe a se păta de stricăciune : opera șovinismului nu apare trainică în acest simbol.

Și mai departe rămîne în dreapta Murășul, care nu se ivește însă niciodată. Sate amestecate [...] se înfățișează tot din a stînga, cu cîte două biserici, dintre care una are crucea răbdării, iar cealaltă globul calvin, ca un măr de gîlceavă. Trecem chiar prin marginea Decii, și ea un sat de două limbi și de două legi, dintre care nici una nu se lasă învinsă, cu toate că pretutindeni trebuie să se însemne o mai răpede sporire a noastră. Pe drumul îngust de peste dealuri trec țărani în scurteice albastre, scurte [...]. Între drumeții cu traista în spinare, văd pe cîțiva cari mi-au ieșit în cale și pe drumul Mirăslăului : trei băietani cu fața albă, slabă, și lungile căciuli țuguiate, cari sînt iconari, ce vin tocmai de la Nicula Gherlei, unde iarăși a fost mănăstire.

Precum pe Mureș în sus este un Geoagiu de Sus, răspunzînd celui de Jos, care se află departe, tocmai în părțile Orăștiei, astfel tocmai aici un Vinț de Sus, românesc la obîrșie (satul Vințului ; cf. județul Mehedințului), răspunde celui de jos, din preajma Bălgradului. Locuitorii sînt iarăși amestecați și, pe cînd o mare biserică străină iese mîndră la drum, micuțul nostru loc de închinare se dă în lături încă.

La Vereșmortul românesc, peste apă, se înalță fabrici care fumegă. Trăsuri așteaptă la gară și lîngă dînsele căruciorul cu măgarușul slab, care se vede obișnuit în aceste ținuturi, de la Aiud încoace. Nu lipsește nici țiganul cu pletele împărțite în șuvițe unse, și neamul lui oropsit și calic se tot întîmpină, și pe străzile evreiești ale Bălgradului, unde el e vizitiu adeseori, și la Blaj, unde puradeii se milogesc pe urma canonicilor și nu pierd niciodată din vedere primblarea mitropolitului, și în toate aceste-

lalte locuri, aşezate pe unde au fost din vechime „coşteiele", cu robi ţigăneşti, ale crailor şi domnilor. Ţiganul rătăcitor e mult mai rar decît cel aşezat, trăind din strunirea cailor şi din înduioşarea sufletelor bune.

Cociardul, un loc mare, îşi trîmbiţă în forma lui ungurească însuşirea de a fi patriotic secuiesc Székely-Kocsárd. După ce l-ai trecut, drumul străbate un ţinut de dealuri mari rotunde, foarte roditoare desigur în lutul lor moale, dar foarte golaşe şi destul de urîte. De la „Harasztos", Hărăstăş (români cam jumătate), o haltă în mijlocul acestui vălmăşag de culmi, trenul se întoarce lin spre altă vale, a Arieşului, acest fiu al muntelui moţilor, care, crescut şi înfrumuseţat, se pierde în străinătate. Aşa fac şi atîţia copii omeneşti ai munţilor, tot aşa de puţin credincioşi şi recunoscători ca şi dînsul [...].

IV. *TURDA*

La Ghiriş e schimbare de tren : pe cînd linia cea mare se duce înainte, către Cluj, o ramură apucă spre Turda. Fără nici o staţie la mijloc, ne oprim supt munţii înalţi ai apusului pe o cîmpie larg desfăşurată, care poartă în sine oraşul ascuns al ungurimii Arieşului.

Cele două-trei trăsuri cu vizitii ţigani care au venit la gară, s-au şi dus cu muşteriii cei mai grabnici. Pe jos deci, apucăm spre Arieşul puternic, al cărui vechi pod de lemn, întunecos şi negru, făcut la începutul veacului trecut, îşi deschide gura în faţă. E zi de tîrg, şi din satele vecine, care sînt în cea mai mare parte curat româneşti, se strecoară prin acest pod o mare mulţime gătită de ţărani în „căputuri" sau mintene vinete, de stofă de la oraş, sau în haine de abă, de multe ori împodobită pe la mîneci sau

pe laturi cu frumoase cusături negre și roșii ; au căciuli mari peste plete desfășurate — întocmai ca în Moldova — sau pălărioare mărunte cu vîrfurile răsfrînte ori, în sfîrșit, încă din timpul verii, mari pălării de paie cu fundul înalt și margenile de pîlnie lăsate umbros asupra feței. „Bună ziua" ni-o spun trecînd, în această mulțime ce se înnoiește necontenit, femei întocmai ca moldovencele noastre, legate la cap cu șaluri și strînse în rochii de tîrg. E o mare zarvă pretutindeni : unii sînt beți sau se fac, și se leagă de trecători, alții se țin de vorbă, prin cară ; lîngă gura podului, un vînzător de băuturi țipă către clienții săi într-o românească frîntă și hodorogită [...] ; în colțuri cunoscuții se cinstesc cu acel vinars tare, ale cărui urmări se simt pe aice ; un șchiop și-a dezgolit ciotul de picior, iar un orb cercetează casele pe rînd. Se văd și priveliști neobișnuite : cîte un cojoc cusut numai în flori bătătoare la ochi, iar omul tînăr care-l poartă are pe cap, în loc de căciulă sau de pălărie, un fel de fes lat și mic, ca în Dalmația, cusut foarte bogat cu mărgele de toate colorile.

Acești oaspeți ai tîrgului se coboară spre podul vechi, cu vinars și calici, de pe o stradă mărginită de căsuțe ungurești lipite strîns una de alta. Din ea se desface la stînga un fel de bulevard, mai mult gol, pe cînd la dreapta un drum mai larg, foarte cotit, cu clădiri tot mai mari, duce spre piață [...].

De la această piață în sus, o altă stradă urcă spre munte și spre acea „Cheie a Turzii", vestită în lume, care mușcă, într-o tăietură ce se vede de departe, linia dreaptă a dealurilor din zare, spre Munții Apuseni. [...]

Sînt vreo 2.500 de români în Turda, vechi turdeni de baștină sau elemente sosite mai de curînd din satele încunjurătoare. Cea mai veche biserică a lor se află la deal, către Chei, și pare a fi clădită încă înainte de 1700, pe ruinele vreunui șopron de lemn, și mai bătrîn. Ea are străni de la 1722 și unele icoane de pe aceeași vreme.

Astăzi slujește pentru parohia unită a Turzii de sus ; dar credincioșii ei, mai mult meșteri, care obișnuiau a scrie ungurește, pe darurile ce aduceau, încă pe la 1800, s-au topit în mare parte între unguri. Aceștia li puteau da neveste potrivite cu starea lor, pe cînd românimea n-avea decît fetele satelor, prea jos puse pentru asemenea încuscriri. Astfel, prin femei mai ales, ei s-au pierdut pentru neam, care, de altminterea, n-a suferit prea mult prin înstrăinarea lor.

Biserica ortodoxă, strămutată de mai sus, unde fusese trăsnită, și noua biserică unită, făcută și înzestrată de canonicul Vasile Rațiu, din familia luptătorului național bătut cu bolovani, se află aproape una de alta, pe străzi neîngrijite ca ale unui sat și în margenea unei rîpe cu malul înalt, în care se aruncă murdăriile. Acesta e locul pe care primăria de meșteri unguri îl lasă să putrezească în neîngrijire. Dar din această sărăcie părăsită se ridică pe încetul oameni înaintea cărora cei din cetate trebuie să-și ia pălăria. Românii au în Turda vrăjmașă avocați și chiar o bancă, „Ariesana". Biserica lui Vasile Rațiu stăpînește chiar pămînt, și are clădiri în cetate.

Colonia noastră din Turda avea speranțe mari prin anii 1860, ai absolutismului austriac. Cu gîndul la cetatea romană ce a fost colo, la dreapta, pe deal, și ale cării apeducte se arată departe în sus, către Chei, „inteligența" se încălzea de amintiri romane și botezase chiar „Pratul lui Traian" o parte din cîmpia încunjurătoare. Tot atunci steaguri tricolore se purtau, mai mult pentru viitor decît pentru trecut, la pădurea zisă „a lui Mihai", pentru că lîngă dînsa a fost răpusă viața viteazului nostru celui mare. Tocmai spre locul unde s-a întîmplat peirea lui năpraznică, atuncea cînd un nou viitor părea că va răsări pentru noi, chiar și după Mirăslău, din faptele lui, mă îndrept acuma.

Cum ieşi din oraş prin podul cel lung de lemn, cîmpia se rotunjeşte între Munţii Apuseni şi dealurile de peste Arieş. E o mare întindere de bogăţie lină, pe care însă acum toate roadele pămîntului s-au vestejit şi au fost culese. Satele, amestecate, de români şi unguri, ca Mischiul, nu se văd. Satul Cristişului, din stînga, se ascunde şi el între copaci. O pepinieră a statului ţipă firme mari ungureşti pe margenea aceea a drumului. Pe şoseaua cea mare şi nouă a mocanilor, care prin păreţi tăiaţi în stînca tare duce la şirul de sate, curat româneşti. Ocolişul, Sălciua, Lupşele, Bistra, la Ofenbaia minelor de aur şi la Cîmpeni, nu se mai poartă nimeni în această după-amiazi obosită a tîrgului. Trăsura evreiască, dusă de un ţigan, trece iute peste întinderea pustie.

Lîngă nişte căsuţe grosolane, o cruce e înfiptă lîngă cale. Pe ea se ceteşte că un român, un preot, tatăl avocatului Valeriu Moldovan, a cumpărat moşioara, „tabla" dimprejur. Pentru atîta lucru e prea mult o mare cruce de piatră. Ea ţinteşte la o altă pomenire, cu mult mai mare.

Aici acum trei sute de ani era o tabără, cu două căpetenii şi două jurăminte de credinţă. Într-o dimineaţă limpede de august, într-o duminecă din anul 1601, un om care se ridicase abia, printr-un ultim avînt mare de vitejie, din cele mai cumplite nenorociri, un domn care n-avea ţară, un căpitan care n-avea altă oaste decît lefegii străini, un soţ şi un tată care nu mai ştia dacă în depărtatul Făgăraş mai trăiesc părăsiţii săi, se gîndea la o cale de întors, mîntuitoare şi răzbunătoare, către depărtatele văi ale Carpaţilor. Tîlhăreşte, o ceată de ostaşi veni să-l prindă din porunca soţului său de arme, aceluia cu care abia cîştigase o mare biruinţă asupra ungurilor Ardealului, pentru împăratul creştin. El se împotrivi, dar topoarele-l tocară. Capul fu zvîrlit pe miriştile strivite ale acestei

cîmpii, şi pe acelaşi giulgiu de aur aspru pe care sîngele lui scump îl păta de purpură împărătească, i-a stat trupul, dat în vileag fricoşilor şi mişeilor. Apoi prieteni, creştini şi români, spălară aceste rămăşiţe pîngărite de cruzimea neomenească şi păgînă a trădătorilor, le spălară, spune poporul, cu multe lacrimi, la fîntîna ce se zice pentru aceea pînă astăzi „a plîngerilor", şi tot aceia înfăşurară în marame albe capul, poruncitor peste soarta multor oameni, care fu aşezat cu cinste în mănăstirea de odihnă a părintelui şi strămoşilor lui. Aici s-a prăpădit pentru viitorul ungurilor, dar prin armă vîndută, vodă Mihai al nostru, care ni-a dat Ardealul.

Pe cealaltă ieşire apucăm spre seară drumul Cheilor către satele de munte, cele trei Petriduri, care păstrează cărţile şi icoanele încă unei mănăstiri dărîmate, în care, chiar în preajma Turzii, locuiau călugări de-ai noştri încă în ziua aceea a prohodului tăinuit pentru craiul Mihai cel Viteaz.

Pînă la o vreme, pe drumul ce se înalţă, trec într-una săteni ce vin de la tîrg. Oamenii sînt nalţi, puternici ; pe umerii largi, de supt căciula înaltă, cad plete negre şi albe, adeseori plete roşcate, care arată o depărtată obîrşie barbară, din timpuri care nu se mai pot desluşi. Şiruri de cară încărcate cu coceni suie spre satele din fund.

La stînga, un drum lat apucă spre Sîndul [1], care nu se vede. Mai departe Copandul se răsfaţă ca o grădină, jos, în valea prăpăstuită, sămănată cu colţi de stîncă ce par dărîmături de clădire bătrînă.

Copandrul are şi el o „cheie", un părete de stîncă săpată, care sprijine la dreapta zarea. Iar de ceastălaltă parte rîul din prăpastie se grăbeşte zgomotos spre despicătura cea mare a muntelui, spre Cheia Turzii, ruptă către Arieş. Un vînt aspru, foarte rece, vesteşte apropierea

[1] Astăzi cunoscut sub numele de Săndulești (n. ed.).

lungii strîmtori de piatră, în care drumeţul abia află o potecă îngustă, cînd de o parte, cînd de alta a rîuleţului întunecat, pe cînd din strîmta dungă a cerului albastru ameninţă primejdia viforurilor ce îngheaţă, a sălbatecelor ploi de munte ce năvălesc şi îneacă.

Dincolo de Cheie încep acum Petridurile. Cel de jos e unguresc ; el se coboară în prăpastie. Din Petridul mijlociu, pe suişul dealului se văd cîteva case coperite cu stuh, bine clădite, mai bune înăuntru decît în afară — gospodării de oameni harnici, înzestraţi cu ce li trebuie. În sfîrşit, după străbaterea în noapte a drumului pietros ce încunjură satul, sîntem la biserica nouă a Petridului de sus, care cuprinde icoane călugăreşti, cărţi muntene, încă din vremea lui Brîncoveanu, şi chiar un manuscript slavon de la începutul veacului al XVII-lea. Un altul s-ar găsi la satul de munte vecin, Bercheşul, unde a stat iarăşi una din acele mănăstiri multe, cu ceteţi, cu caligrafi, cu zugravi şi dascăli, cari dau un trecut bogat şi îndelungat culturii noastre din Ardeal.

VI. *CLUJUL*

Cu accceleratul din Pesta [...] trecem în noapte ţinutul de dealuri urîte şi goale care duc spre rîul Someşului. Ne oprim la gara cea mare a Clujului [...].

Clujul a fost întîi o colonie romană, vechea Napoca, din care n-a rămas decît vreo piatră cu inscripţii prinsă în zidurile mai nouă — între altele la clădirile bisericii româneşti unite. Apoi regii unguri au ridicat un castel, şi harnicii saşi, pricepuţi în meşteşuguri şi în negoţ, se aşezară în noul Klausenburg, „Cetatea lui Klaus", Nicolae. Din trecutul lor, care a ţinut vreo trei veacuri, a rămas marea biserică în stil gotic, sprijinită pe un turn înalt şi

puternic, curățit astăzi de bătrîneța lui neagră. Din aceleași vremuri de pașnică viață orășenească vine și cîte un bastion al zidurilor de mult sfărîmate, care se ivește umilit și trist din mijlocul atîtor case noua.

De la început, Clujul a avut și unguri printre locuitorii săi. Mediul unguresc al satelor i-a ajutat să învingă pe sașii puțini la număr. Limba lor ajunse încă din veacul al XVI-lea aceea în care se purtau toate scrisele [...].

De aceea toate stăpînirile ungurești pe rînd au iubit-o și ales-o între toate, pînă la peirea lor, cînd se făcu o crăie unguresca strînsă numai în Ardeal și lipsită de o reședință istorică. Crăiasa Isabela, întoarsă din Polonia, se așeză în castelul vecin al Gilăului, unde astăzi românii fac peste jumătate din poporația satului. Și dinastiei noua a Báthoreștilor i-a plăcut de Cluj, și între toți locuitorii cetăților Ardealului clujenii au iubit mai mult pe păcătosul de Sigismund Báthory. De aceea nicăiri n-a fost urîtă mai mult decît aici stăpînirea românească a lui Mihai al nostru. Prin Cluj a fost scos apoi din Ardeal Basta, generalul împărătesc, care, după ce gonise pe Sigismund, răpusese și pe Mihai. Craiul ungur a fost chemat cu dor și primit în triumf de orășeni ca și de boiernași, de trufașa ciocoime sălbatecă din împrejurimi.

În veacul al XVII-lea, Clujul n-a fost cruțat de nenorocirile dese și mari care s-au abătut asupra Ardealului. Cînd ele se mîntuiră prin „pacea austriacă", orașul era foarte scăzut și sărăcit. Caracterul unguresc, care-l ajutase în timpuri, îl păgubi pe urmă, căci soarele strălucea acuma pentru sașii de neamul împăratului. Spre Sibiiu mergea viața cea nouă și, pe cînd se desfășura acolo toată pompa administrativă și militară, orașul din margenea Someșului își dormea tihna lui de amorțire, din care nici nu nădăjduia poate să se ridice [...].

Cînd mergi în vreo duminecă sau sărbătoare pe aceste străzi largi, astăzi foarte bine pavate, ale Clujului, te în-

cunjură o mulțime de universitari cu cilindre și lungi havane, menite să-ți spuie ce zestre sufletească zace în ei, o mulțime de flăcăi cu cizme mari și de fetișcane și femei cu rochii și pieptănături care strălucesc de panglici lungi roșii, și cu cizmulițe de aceeași culoare aprinsă. Cîte un hleab de trăsură duce vreun funcționar în paradă, iar pe lîngă el fulgeră un echipaj cu haiducul înflorit pe capră, ducînd un gentleman [...]

Pe lîngă Clujul acesta care poftește în prăvălii [...], care bate din pinteni nemeșește, care-și fumegă fumurile funcționărește și-și zbiară zbieretele studențește, mai este unul, pe care-l afli și către gară, cu toate silințele de a goni din vileag căsuțele joase și puțurile cu cumpănă, și către munte, și în toate laturile și margenile celuilalt. Aici stă românimea oropsită, trăind din economia cîmpului, din mînatul cailor, din cărăușie, din slugărit, și chiar din mici meșteșuguri. De toți, sînt pînă la 7.500 de oameni.

Odată, ei aveau mulți fruntași, pe care-i cruța, sau îi sprijinea chiar, absolutismul. În cetatea însăși se putuseră ridica două biserici pentru cele două legi : cea ortodoxă datează încă de prin anii 1790, cînd negustorii greci din Companie căpătară, în sfîrșit, voia de a clădi un lăcaș de închinare în mijlocul orașului, poate și prin influența acelui român, om foarte capabil, care a fost pe atunci scriitor de gramatici și de cărticele pentru economie, corector de cărți bisericești, vestit doctor de ochi și profesor de această ramură a medicinei la vechea Universitate a Clujului : Ioan Molnar (Piuariu) de Müllersheim. Vlădica Bob a dăruit unitilor o bisericuță care datează de prin anii 1800 și care, așezată chiar lîngă piață, se ascunde prudent în fundul unei curți mari. Prin anii 1850—1860 erau mulți români printre funcționari, și un vînt de credință sufla printre ei ; „inteligența" aceasta aflase și razime în trecut, puind în Gilău Scaunul pretinsului duce

românesc Gelu, din timpul năvălirii ungureşti. Toate acestea s-au risipit în vînt.

Totuşi Clujul are doi protopopi. Unul din ei, părintele Elie Dăianu, scoate şi o foaie, însufleţită de spiritul tînăr, *Răvaşul*, care-şi are procesele de presă, dar şi-a păstrat pînă acum fereştile neatinse. E vorba chiar de a înălţa o mare biserică unită din banii dăruiţi de harnicul bătrîn Havaşi Oăşanu. Se făgăduieşte pe atunci şi o şcoală, în locul nevrednicei găinării cu o singură sală în care se căznesc cîţiva copii de săraci [...]. Este şi o bancă a noastră, în care însă din nenorocire au izbucnit acum în urmă cele mai urîte dihonii. Între avocaţii din Cluj este şi unul din ginerii lui Ioan Raţiu şi Amos Frîncu, care conduce una din secţiile asociaţiei. Pentru ca această „inteligenţă" românească să-şi poată îndeplini în adevăr misiunea, aşa de grea, într-un loc aşa de primejduit, ar trebui ca ea să se ţie strîns unită, într-o bună disciplină frăţească, ferindu-se ca de foc de orice gîlcevi personale sau confesionale.

VII. *ÎMPREJURIMILE CLUJULUI*

Printre ungurii cu cizme şi unguroaicele cu panglici roşii vezi pe străzile Clujului, în număr cu mult mai mare, săteni de-ai noştri din multele sate româneşti ale împrejurimii. Bărbaţii, oameni înalţi, voinici, cu faţa înfloritoare, poartă pălării şi căciuli ca pe la Turda şi aceleaşi mintene albastre ; peste dînsele ei îşi aruncă iarna strălucite mantii lungi şi largi de abă cusută cu şnururi negre şi verzi sau, mai obişnuit, sumane de un sur şters, de pe care se desfac, la cusături şi pe mîneci, floricele cusute din peteci roşii şi verzi. Femeile poartă polcuţe, rochii scurte şi barizuri de tîrg. Din vechi timpuri ei stau neamestecaţi

în satele muntelui sau ale cîmpiei, ori înfruntă pe unguri în acelea pe care le împart cu dînșii.

Am văzut trei din aceste sate.

Unul se cheamă Someșfalău [1], fiindcă se află chiar lîngă apa Someșului, în margenea Clujului, de care nu se deosebește decît prin tină și sărăcie. Odată erau aice unguri, și un român din neamul Micul, Mycola, care-și are și mormintele aici, a zidit pentru cultul catolic o frumoasă zidire gotică, prin meșteri clujeni. Apoi neamul „domnilor" s-a stîns cu un băiat de optsprezece ani, a cărui piatră de pomenire, cu stema țapului, răsturnată în semn de stîngere, se vede pe zidurile bisericii. Credincioșii ei se împuținară, și astăzi un singur dascăl păzește mormintele. Uniții noștri au căpătat de la stăpînul cel nou al moșiei voia de a sluji după ritul grecesc într-o capelă laterală. Calvinii au în capul satului o bisericuță cu turnul de lemn, și tocmai așa avem și noi o biserică ortodoxă, unde ascult, între țăranii gătiți de sărbătoare, slujba de duminecă. Din inscripțiile de pe pietrele micului cimitir de aici deslușesc răpede că la acest sătucel de pe Someș veneau odată sicriele negustorilor „greci" din Cluj, cărora nu li era încă îngăduit să-și aibă biserica lor.

Cum ieși din oraș pe cealaltă parte, se înalță un deal blînd, dar îndelung de suit. Între mari bolovani rotunzi, cari se scot din lutul lui, urcă drumul „mocănesc" ce duce la satele din sus. Pe el se căznesc cîteva căruțe care aduc cumpărături din oraș, și una din femeile în haine ungurești care le mînă, zbucnește deodată într-o lungă doină tristă, pe cînd vîntul aspru al culmilor te izbește în față și-ți furișează suflări de frig.

În vîrf e satul Feleacului, acum risipit în vileagul vremilor rele, cu bietele sale acoperișuri de stuh și cu șubrezii

[1] Este vorba de comuna Someșeni (n. ed.).

păreți de bîrne, pe cînd mai de demult pădurea-l ocrotea și-l ferea din toate părțile. Locuitorii, numai români, cari se țineau de Cluj, aveau sarcina de a păzi codrul, în mijlocul căruia se așezaseră.

Spre acest adăpost a venit din cetate, pe vremea regelui Matiaș, un grec pribeag, cu știință de *Scripturi*, care se zicea vlădică. Oamenii se bucurară de venirea unui păstor sufletesc așa de deosebit prin învățătura și sfințenia lui. Din toate părțile alergară la episcop doritorii de a fi preoți, cari primeau de la dînsul și cunoștința cîntărilor, a slujbei, a scrisului chiar, și binecuvîntarea arhierească. Din banii cîștigați de dînsul ca împărțitor de hirotonie, vlădica-și făcu aici pe deal, în pădure, o biserică de piatră care se păstrează și pînă acum.

N-are turn. În fațada triunghiulară se deschide o ușă cu arcuri sfărîmate ; alta, mai frumos împodobită cu linii întretăiate, se deschide în coastă, și, după datina ce se vede și la bisericile moldovenești din acest timp, pe acolo se făcea intrarea. Sus se taie nervuri de boltă. Altarul, pentagonal, e mare, cu aceleași linii arcuite deasupra. Cele șase ferești gotice se află toate pe laturea dreaptă, dincotro nu se poate răpezi vîntul, orînduire care se vede și aiurea în vechile biserici.

Vlădicia grecului s-a urmat mult timp cu a preoților din sat, iar astăzi aceștia nu sînt nimic mai mult decît atîta.

Apusul se face în cei mai grozavi nouri negri, clădiți în neobișnuite chipuri de iad, pe care le străbat raze galbene ca o țișnire de focuri din pucioasa osîndiților. E încă ziuă, dar o ceață de îngrozire se lasă asupra pajiștii și lanurilor dealului singuratec. Jos, Clujul dușman tremură în lumini.

Îl mai străbat ca să văd Mănăștirea. Aici era mănăstirea vestită, de unde, prin ungurește, îi vine numele,

depozit uriaș de arhive și casă de știință înzestrată cu dreptul de notariat. Și astăzi se mai văd colo pe deal frumoasele ziduri gotice, care se repară. Dar satul, o prelungire modestă a Clujului, e cu totul românesc.

În noapte vin încet lucrătorii ruteni de departe, murdari, tăcuți, călcînd greu ca niște vite obosite. Apoi flăcăii, fetele noastre sosesc de la horă, înroșiți la față, ținîndu-se pe după gît, zbierînd, ca azi dimineață, la Someș-falău, înjurături ungurești sau lălăind cîntece străine [...].

CARTEA A XIII-A

PE VALEA SOMEȘULUI

I. *DE LA CLUJ LA GHERLA. GHERLA*

De la Cluj linia ferată apucă pe Someșul Mic în jos. Rîul nu se vede, ci de toate părțile se ridică numai urîtele dealuri goale.

Trenul se oprește pe rînd la Apahida, un sat de munteni, aproape numai români, la cele două sate românești vecine Bonțida și Valașutul [1], pe care le-am smuls în bună parte de la unguri, și la Iclodul Mare, unde s-au grămădit între creștinii de amîndouă limbile și o sumedenie de evrei galițieni [...].

Toate aceste sate se tupilează în adîncuri de vale ; nimic nu le scoate la iveală. Curțile de „domni" care răsar înaintea lor, cu aleile și acoperișurile lor roșii, n-au nici vechime, nici frumuseță.

Un cîmp de tragere la țintă, prin care se poartă husari în haine roșii, căsuțe de sat mare și după ele o gară în care se îmbulzesc burtoși cu fețele negricioase, ce par unse cu untdelemn, armeni de cea mai vădită și mai adevărată specie. Aceasta e Gherla.

---

[1] Răscruci (n. ed.).

La început a fost desigur numai un sat de al nostru. Pe vremea luptelor pentru alcătuirea Ardealului, în veacul al XVI-lea, „fratele Gheorghe", episcopul-tezaurariu și tiranul reginei Isabela, a clădit aici împotriva moldovenilor o „cetate nouă a Someșului", un Szamos-Ujvár, din zidurile încăpătoare ale căreia s-a făcut astăzi vestita închisoare, strașnica „gherlă", ai căreia „ghiorlani" se pomenesc și în vorba moldovenească de peste munte.

În veacul al XVIII-lea, guvernul austriac l-a fericit, ca și pe Ibașfalăul Tîrnavelor, dar în și mai mare măsură decît pe acela, cu o colonizare a armenilor veniți din Moldova. Ca și acolo, ei și-au înălțat o mare biserică în mijlocul pieței, și tot așa ea a trecut la ritul latin, pe cînd gimnaziul de lîngă dînsa ajungea o simplă școală de stat.

Casele armenilor și ale ungurilor din orășel se înșiră în străzi drepte, dar neîngrijite. Din loc în loc se deschid piețe pentru tîrgurile de săptămînă. Piața cea mare înfățișează una lîngă alta marea biserică armenească, avînd o urîtă fațadă umflată și un interior bogat în capele, dintre care una păstrează o Coborîre de pe cruce de Rubens, și sumeața clădire a gimnaziului. De jur împrejur, prăvălii cu firme armenești, unguresti și evreiești.

Pe aceeași piață însă, mai poți descoperi, dacă ai fost înștiințat dinainte, o clădire cu două rînduri, cu niște atenanse proaste și murdare, care e reședința unui episcop românesc. În acele atenanse se află o capelă care înfățișează scînduri nemăturate, cărți de slujbă unse, păreți goi și un fotoliu roșu, rupt pe alocurea, înaintea unui pulpit de rugăciune verde, prăfuit cît se poate. Aceea e în limbagiu oficial „catedrala" episcopului.

Mai departe, într-o casă cu arcade se țin cursurile unui seminariu a cărui limbă de propunere e cea latină. Cîteva odăi cu chirie adăpostesc o biată preparandie pentru

învăţătorii din diecesă. Iar în capătul tîrgușorului, lîngă porţile păzite de temniceri ale castelului, își înalţă turnuleţul cu sfială o biată bisericuţă de la sfîrșitul veacului al XVIII-lea, care .e biserică parohială, unde slujește un protopop. Mulţămită numai jertfelor făcute de credincioși, în număr de peste o mie de suflete, faţă de vreo 3.500 de străini, se lucrează harnic la o nouă biserică în stil bizantin „curat", tot aşa de puţin potrivită ca și aceea pe care a înălţat-o la Sibiiu Mitropolia ortodoxă. Nu trebuie să se uite o tipografie, mai mult fără lucru, și o librărie românească, menită să vîndă școlarilor români cărţile ungureşti de care au nevoie.

În fruntea acestor aşezăminte diecesane stă un om care se poate intitula episcop, conte roman, asistent al Scaunului pontifical, prelat domestic, consilier intim al împăratului, cavaler al ordinului Francisc-Iosif. Excelenţa sa domnul Ioan Szabó, care-și scrie numele în ortografia sufletului său, se simte bine, după douăzeci și șese de ani de păstorire, în acea casă cu două rînduri, cu acea „catedrală" care pute, cu acea arhivă care mucezește, cu acea biserică parohială veche, care se dărîmă, cu acea biserică parohială nouă, pe care o fac alţii, cu aceste școli, dintre care una are casă cu chirie, iar cealaltă limbă cu chirie. Clerul lui nu-l vede mai niciodată, iar credincioșii nu pomenesc să-l fi putut saluta cîndva la vreo sărbătoare sau la o sfinţire de biserică. Pînă și ședinţile consistoriului se ţin fără preţioasa prezenţă trupească a arhiereului. În schimb, Ioan Szabó e cel mi plăcut episcop românesc pe care și-l poate dori orice guvern din Pesta. Urmaşul la Gherla al lui Ioan Alexi cel învăţat, al lui Ioan Vancea cel energic, al lui Mihail Pavel cel blînd și milostiv e acest bătrîn sumbru și singuratec, fără inimă pentru diecesa sa și pentru neamul său.

De jur împrejurul Gherlei sînt numai sate cu numele ungureşti care cuprind numai români. Pe dealul din faţa castelului se înşiră astfel Mintiul Gherlei, Petrihaza [1], Salatiul, de cealaltă parte mergi la Fizeş, unde sînt mai mulţi unguri, şi la Dicia ungurească. Românește sună numai Ţopul, peste deal, şi Nicula, între două din înălţimile rotunzite ce se urmează din a dreapta.

Aici la Nicula, ca şi la Benediucul stăpînit de preşedintele Emkei [2] maghiarizatoare, contele Kornis, de viţă dreaptă românească (Corniş), e una din mănăstirile vechilor timpuri. Plec spre dînsa în trăsura, mînată de un român, a armeanului Covrig, care se scrie Govrik [...].

În Gherla a fost tîrg astăzi, şi pe drumul de ţară trec în care şi căruţe săteni români şi unguri, cari au aproape acelaşi port cînd se îmbracă în mintene albastre. Dar ai noştri îşi mai toarnă pe cap cîte un căciuloi mare rotund sau îşi aruncă pe umeri sumane cu flori roşii şi verzi, ca pe la Cluj, ori altele lungi, negre, asemenea ca ale ţăranilor din Moldova. Şi vorba lor, cu *ci* în loc de *fi*, cu *o* în loc de *a*, cu atîtea cuvinte dialectale, precum *omăt*, *curechi*, care se zic aşa pe tot cursul Someşului, apropie această ţărănime de cea moldovenească.

Satul Nicula se deapănă mult timp cu casele sale de datină veche, înnălbind supt stuhul mai bine sau mai rău clădit. Locuitorii fac cucuruze şi fîn, dar unii au păstrat de la călugării de odinioară meşteşugul de a zugrăvi icoane, pe care le vînd apoi prin toate colţurile Ardealului, cu un preţ mic, care e însă prea mare pentru strașnica lor uriciune, din care se desfac rareori exemplare mai alese

[1] Petreşti (n. ed.).

[2] Societatea pentru răspîndirea culturii maghiare în Ardeal în acea vreme (n. ed.).

— totul fiind însă o interesantă vădire de artă rurală. Acest meşteşug se vede şi în podoaba săpată şi colorată a porţilor, mult mai rară în Ardeal decît la noi.

Biserica parohială e înnoită, şi aceeaşi soartă a avut-o şi mănăstirea. Cea veche, de lemn, a rămas, ce e dreptul, dar despoiată de icoanele ei de rit grecesc şi împodobită în schimb cu tablouri catolice de prăvălie, mîzgălite şi sfîşiate. În ea se mai sluţeşte încă la hramurile cele mari, însă, anume pentru aceste hramuri de Sîntă-Mărie care adună supt corturi o mare mulţime revărsată din toate unghiurile Ardealului, s-a zidit, într-un stil apusean, noua şi marea mănăstire din faţă, acum vreo douăzeci de ani. Ea păstrează unele cărţi mai vechi şi mai ales icoana făcătoare de minuni a Maicii Domnului prin care e vestită Nicula, precum dovedeşte şi marele număr de mulţămiri în argint, ochi, picioare, mîni, care se înşiră într-un cadru mare la catapiteasmă.

III. *SPRE DEJ. DEJUL*

După amiazi aceeaşi trăsură ne duce la Dej.

Trecem pe lîngă cimitirul „robilor", adecă al osîndiţilor din cetate, vestit prin mormîntul celui mai mare hoţ[1] al naţiunii ungureşti, Rozsa Sándor, apoi pe lîngă gropile fără cruci, neîngrădite, ale ţigănimii. Limpede, oglindind ca un lac albastrul unei rari zile senine, Someşul Mic lunecă uşor pe supt sălcii către întîlnirea lui cu Someşul Mare, ce vine de la Năsăud şi Rodna. Satele se văd numai pe linia de dealuri din dreapta, desfăşurîndu-şi căsuţele ţăranilor noştri şi curţile boiereşti.

[1] Haiduc, erou al multor legende populare maghiare (n. ed.).

În această parte de către Carpaţii Moldovei s-au mai păstrat pădurile, şi, după ce drumul spre Ocna Dejului se rupe înainte, pe lîngă linia ferată, apucăm, împreună cu cîteva care de cărbunari mînjiţi, plini de funingine şi de rachiu, pe o potecă de pădure încurcată. După dînsa apare Dejul.

E un oraş cu mult mai bun decît Gherla. Are clădiri mai mari şi mai strînse, oteluri pretenţioase, cu chelneri cari nu vin, cu chelneriţe care se ceartă, cu muzică şi ce se mai cuvine pentru ofiţerii honvezilor. Nu lipseşte nici chiar un teatru. În piaţa largă se ridică turnul înalt al unei vechi biserici calvine, care reprezintă trecutul. [...]

Bisericile noastre se întîmpină chiar la întrarea de spre Gherla a orăşelului. Amîndouă sînt mari şi curate ; nici una din ele nu e mai veche decît 1800. Uniţii sînt cu mult mai mulţi : la un loc aveam pînă la 2.700 de suflete. Sînt cîţiva avocaţi români, cari se arată deosebit de primitori faţă de mine, şi o bancă românească „Someşana", face afaceri bune.

IV. *LA BISERICA VADULUI*

În cale, am văzut pe un deal înalt, lîngă depărtata culme cu trei vîrfuri a Ţibleşului, colţul de piatră al cetăţii Ciceului. După dealul din dreapta se ascundeau ruinele cetăţii Ungurăşului. Peste acele culmi plutesc iarăşi fantasmele eroice ale trecutului nostru, Ştefan cel Mare şi Petru Rareş, domni deplini şi netăgăduiţi ai acestui colţ de Ardeal. Pentru satele din domeniul întins al cetăţilor lor, ei au clădit la Vad şi o biserică mare de piatră episcopului românesc al stăpînilor de peste munţi, şi spre acea biserică mă îndrept.

Din cerul senin, pe care mai plutesc numai ușoare scame albe, cîteva raze din urmă auresc dealurile de peste Someșul unit. Pe un drum umbrit de seară, supt alte dealuri, cu vii, cu păduri de stejari mai întîi, apoi sterpe și golașe, coborîm cursul rîului. Apa, mai largă chiar decît a Murășului, și totuși foarte adîncă la maluri, se asamănă în liniște și transparență cu a unui lac de munte : icoanele negre ale sălciilor zac încremenite într-însa.

Vizitiul român al stăpînului evreu mînă iute pe drumul pietros de deasupra apei. Trecem prin sătișorul de case mai mult ungurești al viilor Dejului. Orașul s-a pierdut cu totul în vale. Acolo unde-l știu că este, două dealuri rupte asupra apei sînt al cimitirelor și al tirului oștirii. Mai departe, unde apar căsuțe albe, e satul Urișor.

Locuitorii de acolo sînt în mare parte români, cîțiva unguri, și vreo trei sute de evrei, dintre acei cari n-au mai putut să încapă în oraș. Ei fac meșteșugul de crîșmari, de mijlocitori pentru tot ce dă munca țăranului. Tot așa e și la Căscău, mai departe, și tocmai văd un roșcat de aceștia care s-a trîntit pe margenea șanțului și-și face socotelile asupra unor panere cu ouă. [...]

În noaptea presărată cu diamantul clar al stelelor trecem pe la Baștea, un șir de căsuțe răzlețite pe locul unde a fost desigur o veche cetățuie, și peste vreun sfert de ceas se perindează ferestile luminate ale Vadului și crîșma plină de țărani îngrămădiți pe laviți. Încă un sat foarte sărac pentru împrejurările de aici, sat gonit de „domni“ de la ogoare și îngrămădit în acest deal sterp. Abia se poate hrăni un preot, și poate că nici nu se va da un urmaș bătrînului de optzeci și trei de ani încremenit de vîrstă în casa parohială.

Tocmai pe vîrful unei culmi biserica lui Ștefan cel Mare înalță ziduri de o putere neobișnuită într-un cimitir presărat de piatra înnegrită a locuinții de episcop din vre-

mea cînd era aici, spune o țărancă, „loc de Scaun". Coperemîntul e căzut, bolta de deasupra naosului s-a prăbușit, și oamenii au întins deasupra un cer de cărămidă și un coperemînt nou, de șindilă. În locul turnului prăbușit ei au făcut altul, de lemn, deasupra unui pridvor grosolan, în zidul căruia aflu și o piatră romană. Dar din biserica veche a rămas tot ce era de căpetenie.

O ușă foarte mare, cu cadrul de arce sfărîmate, duce în tinda largă, în înălțimile căreia se mai văd capetele nervurilor sfărîmate. Un cadru pătrat cu linii împleticite împodobește poarta ce duce în naos. Aici absidele stranelor se rotunjesc după datina răsăriteană, moldovenească. Iar altarul, despărțit printr-o catapeteasmă de zid și clădit pentagonal, are și osatura lui gotică în bolta de sus. Tinda deschide numai la dreapta o fereastă gotică mare, frumos înflorită ; la naos sînt două mai înguste, cu margenile pătrate, una de-o parte, două de cealaltă. Iar în altar, pe lîngă marea deschizătură cu flori gotice din dreapta, mai este în fund, ca la Feleac, și o ferestuică pe care o străbate o ramură scurtă de piatră săpată. Desigur un măreț monument al puterii și culturii noastre pe acest pămînt ardelenesc supus jumătate de veac, în vremurile noastre eroice, domnilor Moldovei !

Sătenii nu știu, altfel, nimic despre acest stăpîn și părinte al strămoșilor. Auzindu-mă vorbind de dînsul, cocișul, om de la oraș, cu carte, mă întreabă cu iertăciune dacă acest Ștefan cel Mare și Sfînt n-a fost Szent-István Király însuși, Sfîntul Ștefan, crai al ungurilor !

Trecem acum Someșul larg pe un pod umblător, lîngă o moară ce vîjie. Podarul, pe care n-am cu ce-l plăti fiindcă nu poate schimba, se lasă liniștit în cinstea noastră. Căsuța lui piere răpede în urmă, și, în recea strălucire a stelelor multe, luăm drumul de întors [...].

Marțea e zi de tîrg, de „mărturie", cum se zice aici, la Dej. Pe malul Someșului, o mare îngrămădeală de cară : săteni din împrejurimi, purtînd sumanul sur, cu podoabe albastru-deschis la mîneci, la gît și pe margeni, femei în polcuțe și fuste sau, cele de la munte, în catrințe înguste, roșii, colindă străzile și cutreieră piața. [...]

Dincolo de podul peste rîu, trăsura cunoscătorului faptelor lui Szent-István Király se înfundă în această vale de lîngă Someșul Mic, care vine în șerpuiri mari, ascunse, de la izvoarele lui depărtate.

Satul Cujdrioara, de români și unguri, cei dintîi în creșterea lor obișnuită, înșiră mult timp casele sale, locuite de oameni cu stare. Pe dealul din dreapta, către care duc cărări și drumuri, se desfășură Mănăștiurul, mai numai românesc astăzi, dar numit după vreo mănăstire, poate de legea noastră, care s-a dărîmat, apoi Sîn-Marghita, trecută și ea aproape în stăpînirea noastră, Arpașteul, în numele căruia, cum îl spun ei : Arpastó, ungurii cărturari vreau să recunoască expresia plină de înțeles : „lac de orz", și la capăt, Măluțul.

În cale ni stă Mihăieștii, unul din satele domeniului acelei cetăți a Ciceului pe care o căutăm. În el stau urmașii unui Mihail, răsplătit cu pămînt pentru cine știe ce fapte, precum la Giurgești și Negrilești, mai încolo, supt cetate, se află pînă astăzi urmașii unui Giurgiu sau Mihai cari s-au deosebit prin slujbe, uitate azi, pentru domnia moldovenească a lui Ștefan-vodă și Petru Rareș.

Drumul cel drept la Ciceu merge la stînga, prin cea mai lungă uliță a Mihăileștilor, pe lîngă valea mărgenită, cu sălcii. Este o biserică, undeva, dar cea calvină, însemnată cu o biată măciucuță strîmbă de tinichea albă, îți atrage de la început privirile. Are o poartă de întrare, astăzi astupată, în fațada sprijinită pe stîlpi, apoi o ușă laterală, în dreapta,

cu arce sfărîmate, şi în sfîrşit fereşti gotice. Deşi cărţile latineşti, păstrate într-o firidă, dovedesc că bisericuţa fără turn a fost catolică de pe la 1610 pînă departe în veacul al XVIII-lea, felul de lucru şi de împărţire ar aşeza-o în vremea domnilor moldoveni, cari ar fi făcut aici în mic ceea ce au făcut în mare la Vad, Scaunul de episcopie.

Femeile de la biserică, foarte murdare, în braţe cu copii golaşi, cari ţipă straşnic, încep a vorbi ungureşte, apoi se dau la brazdă şi se rostesc foarte bine în limba noastră. Un biet om în zdrenţe ni iese înainte. Întrebat dacă e român, spune că nu, e ungur (cu oarecare mîndrie).

— Şi ungur eşti de mult ?

— De mult, că nu m-am schimbat niciodată.

— Popă aveţi ?

— Nu.

— De ce nu vă duceţi la biserica românească ?

— Mi-i că m-or da afară.

Ungureşte ştie mult mai puţin decît româneşte, ca şi în alte colonii nouă, precum e şi acea din jos, de la Ludoşul Murăşului, de secui veniţi să ne maghiarizeze şi cari se romanizează. Cu toată şcoala de stat, tinerii nu ştiu deloc ungureşte. În curînd orice urmă de tradiţie istorică se va fi pierdut aice. Aceasta s-ar fi întîmplat şi mai demult, dacă n-ar fi stăpînit în acest comitat straşnicul Bánffy şi dacă spiritul administraţiei lui n-ar dăinui încă şi pînă acuma. Dar mersul firesc al lucrurilor e aşa de puternic, încît se întîmplă că omul cîrmuirii, venit pentru a întări spiritul naţional între unguri de aceia cari nu mai ştiu ungureşte, pleacă deznădăjduit, cu mînile înălţate spre cer, neputîndu-se înţelege cu cei de neamul său.

Tot prin valea aceasta îngustă cu drumul rău mergem înainte pînă la Leleşti. Şi acesta e unul din vechile sate ale domnilor Moldovei, purcezînd de la vreo danie de pămînt. Acum vreo şeptezeci de ani „domnul" unguresc apăsa însă cu sarcini prea grele, şi o parte dintre ai noştri

și-au luat deci lumea în cap. În locul lor au fost aduși ruteni din Maramureș. Și astăzi îți răsar, la porți, la ferești, în largile cerdace de lemn de la cîte o casă cu două rînduri, prelungile fețe albe cu ochii limpezi de lumină ai slavilor domoli și supuși. Cine însă ar vorbi ruseşte cu cei mai tineri, ar vorbi degeaba, fiindcă afară de bătrînii cei mai bătrîni ceilalți locuitori se sfiesc a vorbi limba părinților și străbunilor lor. Se întîmplă ca la întrebarea rusească copiii să răspundă românește. Odată mai era o despărțire între cele două neamuri prin amintirea că unii veniseră de prin alte locuri pentru a lua pînea celorlalți : românii li ziceau rușilor, în batjocură, „veniți", și „adunați", și de năcaz aceștia aduseseră odată, naiv și fără să mai întrebe pe nimeni, un popă al lor deosebit, din Muncaciu, care a trebuit să plece. De atunci e numai un preot, numai o lege, și căsătoriile între unii și alții pregătesc o singură viață românească. Și în alte două sate ca acestea, rușii maramureșeni s-au pierdut în același fel, dîndu-ni oameni muncitori, blînzi și frumoși.

De la Mihăiești merge drumul la Ciceu, a cărui stîncă ascuțită, lîngă o movilă rotundă de pietre, se deosebește pe departe, din mijlocul înălțimilor învălurate pe care le acopăr pădurile. Am un tovarăș de drum, pe avocatul Chereches din Dej, iar drept călăuză ni slujește un biet orbeț din Lelești, care știe binișor drumurile pe care nu le vede decît sucindu-și ochii în cap, în chipul cel mai ciudat.

La margenea satului, poieniţe verzi pe care sînt risipite oile unei turme sărace ; un cioban năcăjit, tăcut, cum sînt mai toți sătenii din aceste părți, abia-și dă osteneală să întrerească dulăul care se aruncă la noi. Un deal țepiș se urcă din greu. După aceasta, de-a lungul culmii, e numai timp de aproape un ceas, o lungă potecă de pădure. Frunze seci, așternute în straturi dese, amorțesc pașii ; pînă și țarcele guralive au tăcut în desișuri, de unde vin numai

foşniri şi sunete nelămurite. Stejarii tineri s-au înveşmîntat în galbenul bolnav, în roşul de sînge al toamnei care despoaie. Din cerul care şi-a strîns răpede norii într-un greoi veşmînt cenuşiu, cad picături rare, mici, reci.

Un luminiş care s-a deschis pe neaşteptate, pe cînd mai departe atîrnă pe costişe alte zdrenţe de aur şi de purpură, arată stînca lui Ştefan şi lui Rareş. O floare de piatră roşietecă răsare din mijlocul unor dărîmături cenuşii de mari bolovani sălbateci, cari se risipesc învălmăşiţi pînă foarte departe, prin mărăcini, prin scursori de ape, pînă la poiana unde pasc vitele albe şi pînă la drumul galben care întortochiat aleargă către satul Corabia-Ciceului. Pe culme sus un bastion sur face una cu piatra, pe care nu se sprijină atîta, pe cît o urmează mai departe, prins cu legături de vechi ciment ca oţelul. Copaci mărunţi se frîng sus între lespezile dizlocate.

Stai şi te uiţi, şi abia-ţi vine să crezi că la acea înălţime şi în acea strașnică singurătate s-a putut ţinea pază, că acolo s-au purtat lupte şi că în acel loc, aşa de mic şi de pustiu, s-a putut desfăşura un act duios dintr-o mare tragedie. Aici, în Ciceul dăruit de Matiaş-Craiul lui Ştefan cel Mare au venit să se oploşească, în acelaşi an 1533, care a văzut pe marele sultan Soliman răpezindu-se asupra Moldovei, doamna Elena a lui Petru-vodă, cu fiii ei nevrîstnici, cu cîţiva credincioşi şi ostaşi. Aici a plîns fiica mîndră a despoţilor sîrbi lacrimi amare cu gîndul la soţul ce se lupta cu moartea. Apoi, cînd el găsi cărarea de fugă, Rareş însuşi alergă lîngă ai săi, şi în lungi zile de aşteptare dureroasă a privit voievodul pribeag, de pe înălţimea stîncii sale, la marile păduri de stejari bătrîni care ascundeau satele, la liniile întreite, împătrite ale dealurilor trase în zare şi la depărtatele culmi carpatine, dincolo de care-i stătea domnia, moştenirea, ţara. Aici au sosit ungurii ca să-l vîndă şi de-aici a fugit el la Constantinopol pentru a-şi meşteşugi de la turci iertarea şi aducerea în scaun.

Pe atunci un drum şerpuitor ducea pînă sus, pe lîngă o fîntînă din care se mai văd şi acuma părţi sfărîmate. Pe acolo puteau merge călăreţii, rădvanele, tunurile chiar. Dar în timpuri mai rele, pe la 1550, cetatea a fost dărîmată de stăpînitorii Ardealului, cari nu pofteau să mai vadă în cuib din munţii lor un astfel de vultur. Ce nu s-a stricat atuncea, a perit în zilele noastre prin munca ţăranilor, cari desfac pietre de moară pe care le încarcă şi le vînd pînă foarte departe în Ardeal. Ei au scobit şi sfîrtecat tot „Muntele Ţiţei", tot acest Ciceu cu numele întipărit de unguri. Bastionul însuşi, săpat supt picioare, era să cadă, şi din peştera adîncă, deschisă drept supt dînsul, privesc şi eu la priveliştea vechiului voievod şi simt cum se trezeşte în inima mea durerea lui, cînd, ca şi aceluia, îmi cîntă de jalea neamului frunzele dese ale codrului de stejari.

Ne întoarcem prin Corabia, mare sat de case revărsate, cu ulicioarele înăsprite de prundiş şi înflorite cu bolovani. Proprietarul, Tarniţa, un bun şi harnic român, e şi stăpînul exploatării de piatră din muntele Ciceului. Aflu la el, între cărţi ungureşti, de istorie, poeziile lui Eminescu şi Paraziţii lui Delavrancea.

Bserica din satul de supt cetate e cu totul nouă şi nu cuprinde măcar rămăşiţe din aceea pe care a înlocuit-o. Preotul tînăr e însurat cu o unguroaică, care a trecut însă la legea şi la limba noastră. Asemenea însoţiri sînt foarte rare în clerul nostru ardelean.

Trăsura domnului Tarniţa, mînată cu cel mai bun meşteşug de un băietan de şeisprezece ani, care nu arată să aibă mai mult de treisprezece, face minuni de echilibristică prin cel mai frumos drum prăpăstuit, între frunzişuri pătate de toamnă, ca să ne ducă înapoi la Leleşti, unde ajungem cu ploaia tare.

La întors, ne abatem pentru a vedea tîrguşorul Răteagului, după care s-a numit „Reteganul" acel Ioan Pop, învăţător al satului, care a strîns una din cele mai fru-

moase comori de cîntece și povești care s-a găsit în mînile cuiva dintre români. Felinare rari răsar în noapte ; casele și-au aprins mai toate luminile în ferești.

La dreapta cum întri, mi se arată casa lui Reteganul, unde stau acuma, mai mult în sărăcie, ai lui. În piață, pe lîngă o biserică a catolicilor, se văd multe cîrciume, și înaintea lor băciuiesc sătenii încălziți de vinars, pe cînd alții, înăuntru, izbesc cărțile de masă. [...]

CARTEA A XIV-A

ŢINUTUL BISTRIŢII

I. *DE LA DEJ LA BECLEAN*

Trenul duce spre Bistriţa prin valea Someşului Mare, care scînteie uneori în margenea drumului. În sus nu se văd sate, pe cînd la dreapta ele se desfăşură pe muchea lungului şir de dealuri. Recunosc casele Cujdrioarei întinse, grămădirea de acoperişuri a Răteagului, unde castelul de stăpînire ungurească, părăsit în toată noutatea lui de nobilii cari l-au clădit, iese la iveală dintre copacii parcului. Mai încolo, e o staţie scurtă la Cristurul Ciceului. Satul Urii de Sus [1], ce se iveşte în acelaşi şir, poartă pînă astăzi stema Moldovei, mîndrul bour înstelat, *bos urus*, pe piatra zidurilor sale. Căci de aici înainte străbătem numai locurile de luptă şi stăpînire ale vechilor voievozi din Suceava, şuviţa de Ardeal smulsă de dînşii şi alipită la munţii noştri.

Ne oprim la Beclean. Numele tîrgului vine de la familia Bethlen, care şi-a avut din vechi scaunul aice. Castelul, care nu e înnoit şi prefăcut, te întîmpină, cum intri, cu frumosul său parc vechi. Locuieşte acolo contesa văduvă Bethlen, o fiică a ramurii maghiarizate dintre Mocionești.

[1] Corect: Uriul de Sus (n. ed.).

Plouă, şi tot drumul e numai de băltoace (aici se zice „tină" la noroiul cel cleios, pe cînd cel supţire se numeşte „glod"). Prin stropii lor ne poartă un birjar cu perciuni, caftan şi pălărie pleoştită : acest evreu vorbeşte limba noastră foarte bine, cu accent ţărănesc puternic şi plăcut. Işi mînă iute caii, se întrece în tot felul de îndatoriri şi la urmă cere, şi capătă, un florin pentru cîteva învîrtituri de roată. De ai lui sînt foarte mulţi şi în acest tîrguşor, înzestraţ cu o sinagogă mare.

Ceilalţi locuitori sînt funcţionari unguri, cari se ţin la o parte, foarte dispreţuitori, şi un mare număr de români. Ai noştri sînt plugari, „economi", dar tot român e şi medicul de cerc, un frate al răposatului scriitor de romane Tit Chitul [...]

În Beclean stă şi un protopop român, de legea unită. Biserica lui are înfăţişarea veche, dar în cărţile ei nu e nimic mai depărtat decît sfîrşitul veacului al XVIII-lea. Odată a fost însă pe locul ei vreo biserică de lemn, căci rostul românesc în Beclean e foarte vechi, cu tot numele străin, nobiliar al localităţii.

După multe străduinţe am norocul să găsesc o trăsură cu „cobără" sau cu acoperiş, care mă va duce la Năsăud. Pînă la plecare, mă adăpostesc în casa învăţătorului pensionat Simion Moldovan, care vrea să mă primească.

II. *DE LA BECLEAN LA NĂSĂUD*

Calea porneşte printre dealuri înalte, golaşe. Apa Şieului, pe care o atingem după o cotitură, curge, într-o largă trîmbă gălbuie, către Someş, liniştită, fără maluri, fără straja obişnuită a răchiţilor. Caii trec printr-însa fără greutate.

Pe celalt mal, străbatem satul Cociu, locuit de români. Tot numai români sînt și în adunătura de case, cu înalte acoperișuri de lemn negru, care urmează : ai noștri îi zic Mogoșul-Mort, un nume care ar părea ciudat, dacă nu și-ar găsi lămurirea în acela de Magasmart al ungurilor, care înseamnă ceva cu înțeles : „Malul-Înalt". Mai departe e Gireag (Vireag), care poate să-și fi primit numele dintru început de la ai noștri.

Înaintea Someșului, ne oprim la marele sat al Nimigii ungurești. Aici sînt patru feluri de locuitori : secui vechi, români, unguri noi, colonizați de mai puțin timp, și mulți evrei (două sute, față de o mie de creștini !). Cele patru nații s-ar fi înțelegînd foarte bine, după spusa unui locuitor, care mă asigură că toți deopotrivă sînt „oameni buni". În deosebirea limbilor, s-a impus ca mijloc de înțelegere firesc limba noastră, pe care orice sătean o vorbește cu ușurință, și chiar cu plăcere. Ai noștri nu știu deloc ungurește, cu toate că sînt mai puțini de 400, față de 700. Dar un flăcău de ungur care ajută la trăsură nu se poate deosebi decît după față, port și cunoașterea acelei limbi a statului dintre vecinii și prietenii săi români. Aceștia simt lucrul, și unul mi-o spune cu oarecare mîndrie : „Aici pe ungur nu-l poți cunoaște după grai". Coloniștii cei noi nu se împotrivesc mai mult decît cei vechi curentului învingător.

Peste apa foarte lată a Someșului, care curge liniștit printre ramuri de sălcii, întortochindu-se leneș, e întins un pod de lemn, ale cărui scînduri de brad putrede sînt pline de gropi. Trăsura trebuie dusă cu o deosebită îngrijire. Se vor pune în loc scînduri de stejar, dar antreprenorul evreu nu se prea grăbește, pe cînd caii sătenilor întîrziați își frîng picioarele prin găuri.

A înnoptat acuma cu totul. „Jumătatea de ceas" pînă la Năsăud, de care ni se vorbise la pod, se întinde pînă la un ceas, pînă la două ceasuri în ploaie și întunerec, pe cînd vîntul rece azvîrle valuri de aer umed. La dreapta,

lîngă păduri, sînt presărate luminile celeilalte Nimigi, a românilor, numai a lor (50 la număr) [...]. Casele din Mocod se înşiră pe laturile drumului. Mai este încă drum pînă la Salva, de la care nu se vede biserica, destul de veche, mi se spune, ca una ce ar fi avut o inscripţie slavonă, stricată astăzi. Şi un sat şi celalt sînt grănicereşti, precum de grăniceri se ţine şi Năsăudul.

Un mare pod vechi, ca acela din Turda, cu multe grinzi răsunătoare şi cu un acoperiş încurcat şi greoi, trece rîul Salva, care şi el se varsă în Someş. Dincolo de această trecătoare, se descopăr în sfîrşit luminile Năsăudului, care se vedea de departe printr-o uşoară geană roşie.

III. *NĂSĂUDUL*

Un drum lat desparte căsuţe care răsar din noroi şi din bălţi îmbielşugate. După cîtva timp roţile sună apoi pe prund, şi clădiri mai măricele se zăresc în noapte. Iată şi o foarte mare piaţă pătrată, pe care se desfac în fund turlele unei biserici impunătoare. Lîngă dînsa e o clădire cu două rînduri, care samănă a şcoală. Să fie acesta gimnaziul care dă o însemnătate tîrguşorului românesc de pe Someş ? Nu, e numai „şcoala de stat" străină.

În piaţă caut un han, acela de care se ţine trăsura care m-a adus. Dar odăile sînt date la inginerii cari fac studii pentru drumul de fier, care va înainta pînă aici de hatîrul pădurilor ce vor fi tăiate în curînd. La al doilea han am tot aşa de puţin noroc : aici se repară, şi cele două odăiţe sînt iarăşi date la ingineri. Un profesor, la care alerg deznădăjduit şi amorţit de frig, n-are unde primi. Naufragiaţii sînt primiţi în sfîrşit în odaia de oaspeţi a gimnaziului.

Acesta e cel mai frumos din cîte le au românii de peste munți. Clădit în 1888 după planuri cuminți și cumpătate, care nu sînt lipsite de frumuseță, el cuprinde săli de clasă, de desemn, de muzică, de bibliotecă, de muzeu, de experiențe și odăi pentru direcție. E bine împrejmuit și are și o grădiniță în față. Întreținerea e cît se poate de bună. Biblioteca nu duce lipsă decît de cărțile românești mai noi.

Gimnaziul spațios ca și luminoasa biserică, ce înlocuiește o alta arsă prin 1840, s-au făcut din banii celor patruzeci și patru de comune grănicerești. Pe la jumătatea veacului al XVIII-lea, supt Maria-Teresa, generalul Buccow, comandant al Ardealului, a dat paza hotarului unor regimente de săteni, mai mult români, cari, exercitîndu-se la arme și ținîndu-se totdeauna gata de luptă, nu-și părăseau pentru aceasta grija cîmpului. Instituția a fost desființată după 1800, și din ea n-au rămas la Năsăud decît steagul ciuruit de gloanțe și cîte o rablă amintitoare, în biserica nouă. Dar averea grănicerilor s-a păstrat, și vechea răsplată a vitejiei țăranilor slujește astăzi la înălțarea de asemenea biserici și la susținerea unei școli ca aceasta, în care învață în mare parte urmași de-ai oștenilor împărătesei.

Statul unguresc a căutat, neapărat, să se amestèce în mînuirea acestor fonduri, pe care le controlează în întrebuințarea și administrarea lor. Dăunăzi, el a căutat să stoarcă burse stipendii pentru puii de armeni, de unguri, cari se nasc prin comunele grănicerești, de la Zîrnești Bîrsei pînă la acest capăt al Năsăudului. Asupra gimnaziului el pîndește cu un ochi rău și lacom. Pentru a întîmpina primejdia de nimicire, profesorii s-au învoit a pune firmă ungurească școlii lor, a bate în cui chipul lui Berzeviczy, a tipări în două limbi anuariul lor, în care se pomenesc cu sfințenie vizitele „magnificului" domn inspec-

tor regesc. Fie ca aceste concesii să ajungă şi în viitor! Asupra moralului şi simţirii şcolarilor ele n-au nici o înrîurire.

E tîrg la Năsăud, şi pe largile uliţe tinoase trec sătenii cu pălăria mare şi cizmele lungi, femeile cu catrinţe portocalii sau trandafirii, de multe ori foarte frumoase. E o rasă de oameni tare, cu liniile alese şi cu deşteptăciune în faţă. Din neamul lor, dintre urmaşii popilor din Hordou, deasupra Năsăudului, a răsărit pentru tot poporul românesc acea natură sănătoasă şi puternică de mare poet, de meşter al graiului nostru şi al tuturor felurilor de cîntec care e George Coşbuc, mlădiţă a trunchiului grăniceresc. La Năsăud toţi îl privesc pînă acum ca pe un frate, şi printre vechile manuscripte ardelene şi maramureşene se păstrează, tot cu atîta îngrijire, cele dintîi caiete de şcoală ale copilului menit să steie în fruntea literaturii noastre.

IV. *DE LA NĂSĂUD LA BISTRIŢA*

Abia a stat ploaia — o adevărată nenorocire căci împiedecă arăturile oamenilor, cari n-au ogoare, ci samănă, cum zic ei, în „mălăişte" după strînsul cucuruzului, ce s-a mîntuit abia acuma. Toamna rea vîntură norii negri pe vîrfurile dealurilor de care e încunjurat Năsăudul şi dintre care cele mai apropiate poartă livezi cu cele mai frumoase mere din lume, pe cînd celelalte înălţimi se înveşmîntă în pădurile înroşite şi îngălbenite.

Pornim spre Bistriţa, metropola, odinioară curat săsească, a marelui ţinut de strălucite dealuri, care se întinde între mulţimea secuilor, între Maramureş, Bucovina nemţilor şi vechea noastră Moldovă.

La ieşirea dintre căsuţele rar sămănate ale Năsăudului trei sate se văd supt marile dealuri pătate de frig. La stînga e grămăgioara albă a Liuşcăi, cu totul românească, la stînga se zăreşte turnul bisericii noastre de la Răbrişoara [1], iar unde se văd cîteva locuinţe între pomi, e Intradamul evreilor.

Someşul e aici de o măreaţă lărgime, dar fără mişcare şi frumuseţă, cărîndu-şi necontenit ape galbene supt crengile copacilor de apă. Podul care-l acopere e încă una din acele vechi hardughii de lemn prin care caii trec la pas, făcînd să răsune adîncimile coperişului ţuguiat, în care zace întunericul.

Intradamul evreiesc e mai mult o mahala de peste Someş a Năsăudului, care, dacă ar fi fost în stare să se întindă, l-ar fi unit de mult cu sine. Sînt tot case ţărăneşti, făcute ca la noi, cu bîrne pe care le acopere o ţesătură de şindilă groasă care se împlineşte cu lut şi se văruieşte. Vezi prispe, cerdace, acoperişuri ascuţite, de şindilă, neagră. Dar pe strade nu te întîmpină copilaşii zburdînd, la ferești nu descoperi capul cercetător al codanei, nici un sătean, în haine albe nu deretică prin jurul casei în dimineaţa friguroasă. Nu sînt nici coşare, nici clăi de fîn, nici grămezi de coceni în curţile mici, pustii, unde nu zburătăceşte nici o cobaie. Porcii greoi nu scurmă nicăiri prin gunoaie. Dar la fiecare ferestuică este cîte ceva : la una, sticla de rachiu, la alta, unelte de casă, iar la cele mai proaste măcar cîte un borcănaş cu cofeturi vărpsite. Prin tină, calcă solemn copii serioşi, cu lungi perciuni de gravitate [...]. Vreo douăzeci de români se ascund cu totul în dosul celor vreo trei sute de „ţărani" cu perciuni.

În locul turnului alb al bisericii, Indradamul, care va fi avînd undeva o şură pentru slujba *vechiului Testament*, înfăţişează cu mîndrie o şcoală primară de stat. [...]

[1] Corect : Rebrişoara (n. ed.).

Noi avem mai departe, în strîmtoarea de dealuri care unește cursul Someșului cu al lungului rîu Bistrița, sătuceanul Prislopului, micuț și sărac (nici zece evrei). De la dînsul înainte se intră în săsime, care ne petrece apoi pînă la cetatea înălțată și apărată de dînsa.

Cepanul, cel dintîi sat, are ziduri frumoase, înșirate la linie, cu pereții împodobiți, purtînd sentințe în versuri, oale cu flori, roți cu steaua de raze făcute din tencuială și văpsite. E o pustietate desăvîrșită ; bărbații s-au dus la tîrgul Năsăudului, femeile, care se tem de frig mult mai mult decît ale noastre, nu cutează a ieși din marile cămări încălzite. [1] În Dumitra-Mare, ce urmează peste puțin [2], gospodăriile sînt mai risipite : ele înfățișează clădiri trainice de mari bolovani din munte, dați cu var sau acoperiți numai cu tencuială. Pe o înălțime se vede turnul negru și o biserică gotică, reparată și înnălbită de curînd. Satul, mai risipit decît celalt și cu mult mai îngrijit decît cele din părțile Brașovului, Sibiiului, ale Tîrnavelor, are mai multă viață. La fîntînă, la cîrciumă, pe drumurile care sînt numai o apă murdară, bălțăcăiesc saşii cu cizme mari și pălării late, cu mintenele albastre strînse pe trup ; femeile poartă pe cap legături de tulpane cu flori ; ele se înveșmîntă în stofe de tîrg — căci și aici săsoaica nu știe și nu vrea să țese ca romînca și chiar ca unguroaica de pe unele locuri, care a învățat de la ale noastre acest meșteșug ; rochia scurtă peste cizme poartă pe dînsa un șorț în colori vii, dar fără gust. Tot oameni mari, puternici, mîndri, cari nu salută sau duc abia un deget la pălărie — într-un cuvînt „domnoși", cum se zice pe aici.

Ei stau mai bine decît frații lor de la miazăzi, cu cari de alminterea nu se pot înțelege în același dialect săsesc, ci trebuie să vorbească între ei românește. Față de români ei au paza cea mai aspră și nu-i lasă să pătrundă în aceste două mari și bogate sate ale lor ; abia dacă sînt cîțiva păs-

[1] Aici vom fi 100 la 800 de saşi (n. a.).
[2] Aici 120 la 2.500 (n. a.).

tori de vite, dar în poienile pădurii am văzut şi cîte un sas păzindu-le, cu toată nobleţa neamului. Prin alte locuri din ţinut, prevederea fricoasă merge aşa de departe, încît familia săsească nu-şi ţine sluga de român doi ani de zile, terminul după care el se poate aşeza în sat, spărgînd unitatea lui săsească. Căci înaintea lor stă exemplul de spaimă al aşezărilor săseşti pe jumătate cucerite : Budacul, Budăcelul, unde am avut însă rostul nostru chiar de la început, întrucîtva Jelna, şi întru toate Ragla, alt loc cu vechiul nume românesc, şi chiar satele de pe lîngă oraş, care se ţin de parohia noastră de acee a : Pinticul săsesc, Aldroful (Altdorf), Iadul, Dumitriţa, care toate sînt menite să se adauge, împreună cu alte cîteva, la vechiul teritoriu românesc al satelor de „vălahi" supuşi Bistriţei ; Bîrgaiele [1], dintre care într-unul, care se cheamă „rusesc" pînă astăzi, am contopit pe ruteni, Şoimuşul şi cele de lîngă Năsăud, pînă în muntele maramureşean şi în Rodna.

De la panglica nesfîrşită a Dumitrei Mari, începe unul din cele mai grele dealuri ale ţinutului, pe care se urcă o cale îndrăzneaţă printre stejarii deşi cari se umezesc de neguri şi printre tufişurile unde cîteva fire de măcieş şi de porumbrele se zbîrcesc încă de frig. De pe culme se prinde în urmă toată desfăşurarea albastră a dealurilor pînă la cele care sînt departe peste dunga nevăzută a Someşului. Jos, Dumitra se deosebeşte numai cît o tufă de romăniţe albe, iar din Cepan se mai zăreşte gîtul alb al bisericii străine. În faţă se mai ridică o movilă rotundă cu plete roşii de pădure bolnavă şi din căsuţa care se desface deasupră-i s-ar fi văzînd şi mai departe, pînă către Clujul depărtat.

Cînd ai mîntuit coborîşul pustiu, Bistriţa întreagă ţi se desfăşoară în toată limpeziciunea, înşirînd în marginea

[1] Bîrgăul-Bistriţei, B.-Tiha, B.-Murăşeni, B.-Joseni, B.-Mijloceni, B.-Suseni, B.-Prund (n. a.).

drumului mare, între multele dealuri care se învălurează din toate părțile, casele mari albe, acoperemintele roșii ale căzărmilor din capăt, turnul de pază al vechii biserici din piață. Pe șoseaua care se înfășură într-o lungă rotunjire, vin căruțe și trăsuri care duc pe drumul Năsăudului sașteroșcate și sași cu fața spînă. Diligența trece încărcată cu pachete pătrate și cu pachete colțurate, care tremură la suirea dealului.

V. *BISTRIȚA*

Cînd ai atins orașul, treci prin suburbia de sus, unde se mai simte încă vîntul nemilos care colindă valea aceasta deschisă, prin Bîrgaie, către Bucovina. Pe lîngă biserica românească, mare și cu turnul mic, de lemn, întri în strada Lemnului, unde galițienii cu perciuni negri și galițienii cu perciuni roșii calcă pe gînduri în cîte un duo negustoresc pe lîngă mîndra casă de rugăciuni a neamului lor. Partea unde negustorii sași se luptă încă biruitori cu năvălirea Rosenzweigilor bucovineni și maramurășeni începe apoi, într-o lungă desfășurare curată. Din piață străjuiește asupra viitorului săsesc marea biserică veche, cu horbote de piatră în jurul turnului de poruncă. Mai departe, cîte o poartă arată încă vechi steme săpate în piatră, și prăvălii mai mărunte se oploșesc, ca mai demult, supt arcade de zid. Bistrița nu e însă nici pe departe o Sighișoară, căci n-a păstrat din zidurile ei decît ce se mai vede în margenea rîului, printre copacii bătrîni ai unei frumoase primblări, și din trecut nu-ți vorbește nici un alt martur decît biserica de pe care tocmai se rădea, în călătoria mea din urmă, spoiala neagră a veacurilor, care amintește mai mult decît pătează.

Din piața bisericii, lîngă care stă gimnaziul săsesc, unul din cele mai bune în tot Ardealul, o stradă duce înainte, printre casele gospodărești, cu obloane verzi. Alta apucă la dreapta și scoate pe lîngă o biserică, destul de mare, a catolicilor, și pe lîngă palatul poștii, la gară. Pretutindeni, rîuleţul gîlgîie în jghiaburi de lemn, pe margenea stradei, și, dimineața, seara, slujnicile românce și secuience bat rufele glumind cu cătanele ieșite la plimbare. Toate porțile mari, săsești, din care se răspîndesc vara duhori mucede, sînt la căderea nopții adăposturi de dragoste poporană.

Sașii numesc acest oraș, întemeiat numai și numai pentru negoțul cu Moldova vecină, Bistritz. Numele e împrumutat de la noi, și noi îl dădeam, cum îl dăduseră tovarășii noștri, vechii slavi, rîului acestuia cu undele vioaie care se grăbește spre Șieu, prin care apoi se varsă în Someș. Între țăranii noștri s-au așezat orășenii veniți de departe, și birăii satelor românești din ținut sau „vidic" se țineau de acel jude al Bistriții, care era pentru toate „birăul cel mare". [1]

În cetate însă noi întram numai pentru a duce scrisorile și veștile din Moldova, pentru a căra mărfurile, pentru a sluji prin casele domnilor și stăpînilor. Așa a fost pînă în deceniile din urmă chiar.

Dar alți români își aflară pe aici alte rosturi, cu mult mai mari. Într-un timp cînd Bistrița avea acuma un trecut în care năvălirea tatarilor încresta o dungă de sînge, Bogdan voievodul maramurășean întemeie țara neatîrnată a Moldovei. Un șir lung din urmași săi a trăit în bună pace cu Bistrița, și Ștefan cel Mare încă, deși stăpîn pe Someșul Dejului, n-a supărat niciodată pe bunii săi vecini și prieteni. Altfel a făcut Petru Rareș, care căuta să întemeieze stăpînirea românească din aceste părți și căruia Bistrița îi era deci un zăgaz și o primejdie. Îi era de folos apoi, pen-

[1] Nösen', numele dat de sași, pare să fie după o Nijna slavă, trecută pe la români (= „Cetatea nouă", 1939) (n.a.).

tru planurile sale măreţe, bogăţia acestei cetăţi de meşteri pricepuţi şi de negustori harnici. Astfel el căpătă de la craiul Ioan Zápolya, apoi de la vrăjmaşul acestuia, craiul Ferdinand de Austria, veniturile Bistriţii şi zălogirea cetăţii, şi multă vreme saşii mîndri se împotrivesc crîncen la cererile voievodului care nu trimetea numai ameninţări zădarnice, ci venea însuşi cu oastea sa vitează, gata de foc şi omor. La urmă, voia moldoveanului birui, şi pîrcălabii lui stătură şi în cetatea Bistriţii, pînă ce moartea lui sfărîmă viitorul creaţiunii moldoveneşti în Ardeal. De atunci Bistriţa rămase liberă pînă în zilele lui Mihai Viteazul. Dar viaţa de negoţ a Moldovei apucase alte căi, şi din această schimbare mai ales s-a tras lunga decadenţă a Bistriţii.

[...] Pe la 1870, românii n-aveau deloc „inteligenţă" în Bistriţa, şi credincioşii ţărani se închinau la bisericuţa de lemn din capătul tîrgului. Dar necontenit a crescut apoi bogăţia, însemnătatea, numărul suburbienilor din Măieriştе şi din Stupini, cari trăiesc din lucrul cîmpului şi din pomărit, al celor din „Hrube", unde cărămidarii gătesc cel mai bun material de clădire, şi din Podeni, unde, din iobagi (căci aceasta înseamnă „podeni", podani), s-au ales zidari neîntrecuţi. Bisericuţa a fost strămutată în satul, de luptă cu saşii, al Lechinţei, iar în loc s-a căpătat de la catolici biserica de astăzi, unde slujeşte un protopop unit. O „inteligenţă" românească, deosebit de rîvnitoare şi cu iubire de popor, s-a întemeiat în cetate. Fotograful cel mai bun, unul dintre tipografi sînt români. Românii au mai mulţi avocaţi şi un medic. Din această Bistriţă de cucerire, unde avem astăzi 4.000 dintre 11.000 de locuitori au plecat şi acte culturale. Un timp, s-au tipărit aici reviste româneşti, dintre care *Revista Bistriţii* (reapărută de curînd) se înfăţişează foarte frumos ; avocatul Onişor a dat în colecţia Şaraga o culegere de poezii populare din părţile Bistriţei. Se ţin dese adunări pentru luminarea poporului, şi des-

părţimîntul Asociaţiei, condus de avocatul Gavrilă Tripon, a organizat şi o expoziţie ţărănească la Şoimuş, care a ieşit minunat. Sătenii sînt îndreptaţi spre cultura pomilor, care în aceste părţi de dealuri li poate da buna stare şi tot ce vine dintr-însa.

La căderea serii înaintez cu domnul Tripon, printre dealuri şi peste ape mărite de ploaie, prin Jelna spre Ragla. Aici românii au o biserică nouă foarte frumoasă, şi asupra satului întreg s-au revărsat binefacerile unui fiu al său care, după ce a înaintat în oaste pînă la gradul de căpitan, s-a întors în mijlocul ţărănimii sale, pentru a o îndrepta şi conduce. Toată românimea din ţinut încunjură de iubire pentru aceste fapte de bunătate şi iubire de neam pe septuagenarul căpitan Mărgineanu.

Biserica românească din Bistriţa a fost cumpărată acum zece ani, cu sprijinul Rusiei, de la catolicii cari o avuseră pînă atunci. A fost legată odinioară cu una din mănăstirile străvechi ale oraşului, şi se păstrează încă toate încăperile călugărilor, unde astăzi se joacă în voie cei şase copii ai capelanului nostru. De dînsa se ţine un loc foarte întins, aşezat în cea mai bună parte a oraşului. Clădirea însăşi e de toată frumuseţa, încăpătoare şi luminoasă : în curînd ea va fi prefăcută după nevoile slujbei noastre, înlăturîndu-se organele şi sfinţii ciopliţi şi văpsiţi.

Cărţile de slujbă vin în cea mai mare parte de la vechea biserică de lemn strămutată astăzi la Lechinţa. Ea se afla în Măierişte şi se chema biserica Măirenilor. Într-însa s-au vărsat şi cărţile altei bisericuţe, de mult dărîmată, care se afla la „Hrube", pentru cărămidari. Pe unele pagini se cetesc însemnări duioase despre jertfele făcute de „săracii" măireni cari au cumpărat cărţile. Într-un loc popa One de pe la 1780 încheie cu această rugăciune în versuri :

„De acum pînă în vecie
Mila Domnului să fie,
Să ieşim din sărăcie".

Şi cu mila Domnului sărăcia a încetat. În vreo treizeci de ani, românii au zidit patruzeci de case de piatră în cetate, şi ei au astăzi a cincea parte din hotar. Pare că Bistriţa începe a ajunge românească. Saşii ni se fac prieteni, fiindcă nu se poate altfel, şi puţini ar vorbi astăzi ca acel primar de acum cîţiva ani care se jura că supt administraţia sa toaca românească nu va fi lăsată să-i sune la urechi un cîntec de peire. Toaca românească sună însă acum în auzul tuturora, iar în casa acelui om, vîndută la mezat, locuieşte avocatul Onişor.

VI. *SPRE MARAMUREŞ*

Cea dintîi zăpadă — să-i zicem, pe moldoveneşte, „omăt", cum i se zice şi aici — e vînturată de furtună în aerul sălbatec. Un timp puţin potrivit, desigur, pentru a merge la Rodna şi a trece apoi prin strîmtorile de munte către Maramureş. Dar vremea grăbeşte, şi lucrul început odată trebuie dus la capăt. Pentru un asemenea drum am dealminterea cojocul cu care răzbeşte prin toiul iernii ţărănimea noastră : căpitanul din Ragla are un frate, şi mai bătrîn decît el, care zace, şi, prin urmare, după părerea tuturora, nu mai are nevoie de cojoacele acestei lumi. De acolo-mi vine deci cel dintîi cojoc pe care-l îmbrac.

Domnul Onişor mă întovărăşeşte pînă în Maramureş, şi ni-am luat ca vizitiu tot pe sfătosul Arsintie de aseară, care preţuieşte zece „zloţi" osteneala sa pînă la Rodna.

Prin crestăturile munţilor s-a grămădit zăpada, care-i vrîstează cu alb. Fulgii cad strînşi, răpeziţi de vînt. Pe la deschizăturile văilor ce duc în muntele înalt, viforul îşi bate joc de cojoace, blăni, bunde şi ţoale şi, scuturîndu-ne de toate învelişurile, ne înveşmîntă în cămaşa aspră a gerului. Dar apoi, în pădurea roşie şi palidă, smălţată de flo-

rile albe ale omătului, în văile strînse, lîngă cursul ocrotit al rîurilor e pace umedă supt cerul întunecat, din care fulgii cad cuminte, mîngîios, fără tristeţă, ca soli blînzi ai morţii naturii.

Valea bătută de vînt duce întîi la Altdorf, căruia ai noştri îi zic Aldrof sau, mai scurt, Aldru. Ei încep a pătrunde în rîndurile caselor săseşti, ce se înşiră dese. Mai departe e Iadul. Numele trebuie să-i fie românesc, dar acest „iad" nu samănă deloc cu iadul fioros care aşteaptă pe vinovaţii lumii acesteia. Iadul saşilor şi românilor din părţile Bistriţei are case de piatră, clădite ca acelea din Dumitra, el are lumină electrică, în legătură cu o fabrică, şi două biserici. Cea săsească nu se deosebeşte atîta prin arhitectura sau mărimea ei, cît prin faptul că pastorul e unul din fruntaşii politici ai saşilor. Mica noastră biserică se ridică sfios în margene, unde locuiesc şi cei mai mulţi din credincioşii ei. E iarăşi un lucru de bîrne, adus din altă comună, care a putut clădi din piatră.

Urmează o învălmăşire de munţi ninşi peste cari trece viforul în toată puterea lui sălbatecă. Muntele Heniul, care ocloşeşte la picioarele lui un sat românesc, întrece culmile celelalte şi e mai cărunt de ninsoare decît dînşii.

Şi mai în sus, la urcuşul lung pe coasta Strîmbei, se deschide pădurea. Coborîm tot printre copacii ei cu frunzele pătate pe care le împovărează florile omătului. Două izvoare de munte, foarte crescute, se răpăd din creştet, iar jos, la poalele înălţimii, apa albăstrie a văii Strîmbei, care le uneşte, se aruncă în şivoiul, foarte iute şi mînios acuma, al văii Ilvei.

Satul se desfăşură de cealaltă parte a rîuleţului peste care e clădit obişnuitul pod de lemn cu acoperiş. Ilva sau Ilua, care e cea Mică, pe cînd o alta, Ilva Mare, se ascunde la dreapta prin faldurii muntelui, arată căsuţe văpsite albastru supt mari ţuguiuri de şindilă neagră.

Încă o apă, cu apucăturile mai liniştite şi sigure decît ale puhoaielor de pînă acuma, însă curgînd ca şi ele între

maluri goale, pe care nu le căptușesc nici sălciile obișnuite. Alt pod își cască gura de întunerec. Aici e iarăși Someșul. Pe lîngă cursul lui cel lat înaintăm în sus, pe cînd din greoiul cer mort se lasă în unde răpezi noaptea, din care răsar numai movilele de pietriș, coperemintele, crengile albe de ninsoare.

Pe o asemenea vreme drumul nu e însă singuratec. Trec care încărcate cu scîndurile lungi ce se lucrează la fierăstraiele muntelui. Apoi săteni călări, bărbați și neveste, înaintează încetinel, tăcuți : se mai poate deosebi de aproape sumanul alb al someșanului din sus, cel negru al celui de către cîmpie, catrința roșie a femeilor. Turme de oi, cîrduri de vite se îmbulzesc, mînate din urmă de păstori cari au alergat să le scape de urgia viscolului. Altele vin de la tîrgul de țară al Rodnei, care s-a ținut astăzi, în ziua de „Vinerea Mare" sau „Sfînta Paraschiva".

Vedem și cîțiva ciobani cu pălăria mică în margeni și asprele cojoace mițoase, cu lîna în afară. Întrebați, ei spun că vin din Maramureș, din „Maramorăș". Se duc îndărăt de la Rodna spre casă, dar nu pe la Rotunda, calea cea dreaptă și scurtă, unde se tem de omătul îngrămădit a două ninsori, care tot crește, ci pe Năsăud și Romuli, pe la Telciu. Au o vorbă tare, foarte accentuată, cu apăsări îndelungate asupra silabelor. Pentru întîia oară aud acest grai curat și aspru, cu prelungirile cîntătoare, pentru întîia oară întîmpin locuitorii sălbătăciți ai ținuturilor ce se pierd. Sînt atît de aproape de Ardeal, de Bucovina și totuși ei par să vie din altă lume, veche și barbară.

În noapte atingem Sîngiorzul, sat românesc fără amestec. E și unul din ceie mai frumoase ale românilor de oriunde. Se văd aproape numai case solide și luminoase, cu cîte trei-patru odăi, cu ferestile largi, în dosul cărora ard lămpile. Curtea largă e împrejmuită cu zaplazuri de scînduri. Sîngiorzenii, cari au și o frumoasă biserică nouă, sînt oameni bogați ; ei se țin mai mult din

creşterea vitelor. Unul dintre ai lor a trecut în România, unde a fost un bun director de şcoală normală şi un ajutător harnic al ministrului Haret. Solomon Haliţa voia să deie satului său o casă a culturii, pe care o cumpărase pentru aceasta ; e clădirea cea frumoasă de acolo, din margenea drumului, unde e aşezată o bancă de-a noastră.

Lîngă Sîngiorz sînt vestitele ape minerale, care adună multă lume în timpul verii. Apa ca şi locul unde ea se strînge se chiamă *borcut*, „fîntîna de vin". În Moldova, această apă de borviz se aducea şi se desfăcea în sticle mari, cu pareţii supţiri şi gîtul strîns. Orice ar cuprinde într-însele, ele se chiamă astăzi tot „burcuţuri".

Satul următor se chiamă Maieri. Erau odată maierii Rodnei celei vechi, care se întindea mult mai departe. Acuma e o grămăgioară de căsuţe avînd în frunte cîrciuma, unde se petrece mult, bine şi foarte zgomotos, pentru că, lămureşte Arsintie, crîşmarul e şi el român şi lumea vine bucuroasă la dînsul.

Peste o apă răpezită — ca o lună roşie, tremurătoare se ridică în vîrful unor înalte coşuri negre, pe cînd împrejur sînt sămănate multe lumini de case. Din acest loc pleacă acele cară cu scînduri care, trecînd necontenit, strică drumurile. Aici e fierăstrăul cel mare de la Anieş, numit după „valea" ce trece pe lîngă dînsul. Aş crede că Arieşul Moţilor nu e şi el altceva decînd un Anieş, căruia i s-a aplicat rotacizarea obişnuită odinioară în tot cuprinsul Munţilor Apuseni.

VII. *RODNA*

Peste alte bucăţi de pădure se vede la stînga o nouă şi mai mare grămădire de lumini. Acolo e Rodna, al cării vechi nume slavon e rostit însă de români Rogna. Îndată eşti pe uliţa îngustă dintre marile case de tîrguşor, de

„opid", însușire pe care singură Rodna a păstrat-o după legea din 1886, nimicitoare a tîrgurilor.

Această așezare de munte, în preajma Maramureșului, e desigur una din cele mai vechi în Ardeal. Aici veniseră sașii pe la anul 1200, pentru minele de aur și de argint. Un oraș întreg se grămădi în jurul bogăției pămîntului.

Dar tătarii trecură ca o revărsare de foc și niciodată orașul Rodnei n-ajunse ceea ce fusese la început. Pînă tîrziu însă s-a lucrat, după vechile datine, la minele ei, și astăzi încă o colonie de străini, buni pentru școala de stat, lucrează lîngă izvorul băilor, la cîțiva kilometri de orășelul decăzut, pentru scoaterea argintului, plumbului și platinei.

Și pentru domnii Moldovei au pisat aici șteampurile piatra încărcată cu metale. Petru Rareș și-a trimes cămărașii aice pentru a scotoci, pregăti și trimete la Curte bogăția. Domnii noștri au pierdut însă Rodna.

Dar o au astăzi românii de aice, căci nici un sas nu se mai află în Rodna, și elementul străin nu cuprinde decît vreun armean [...], vreun funcționar, și muncitorii de la mine. Avem vreo 3.000 de locuitori în Rodna. Ei au biserică, un avocat, o bancă, mai cercetată decît cea ungurească, și o școală. Ungurii aduși aice pe vremuri sînt astăzi mai degrabă români, căci numai cei tineri știu atîta ungurească, cîtă se poate învăța în cîțiva ani de zburdălnicie la școala de stat.

Rodna a avut din timpuri foarte vechi o bisericuță de lemn. În locul ei s-a făcut o alta, de piatră, în anii 1780, și anume atunci au căpătat românii o parte din ruinele vechiului lăcaș de închinare spart de focul pe care l-au aprins acum șepte sute de ani tatarii. Unde a fost altarul catolic al sașilor stăpîni, se slujește acum în limba românească, pe cînd partea de la întrare, cu ușa mare săpată în piatră și turnul sfărîmat, înalță încă înaintea ei uriașe clădării de bolovani pe care vremea nu le-a putut desface cu totul. Această biserică a românilor a fost făcută toată

din banul țăranilor, și se mai păstrează „uricul" care arată cu ce a ajutat fiecare, cu cîți florinți vonași, șuștaci [1] și galbeni, la alcătuirea, înzestrarea și împodobirea ei.

Azi e încă bîlci în tîrg, și ulițile sînt mărginite cu bărătci de lemn, care ocupă și toată piața. Ele cuprind curele, cingători aduse de mărginenii Sibiiului, fel de fel de mărunțișuri și saci cu bucate. Pentru hrană, este cîrciuma lui „Todor-baci", armeanul la care sîntem și noi în gazdă, și mai sînt sașii cari vînd fructe. Cumpărătorii, cari se îmbulzesc în tina galbenă și în tina neagră pînă deasupra opincilor, sînt bistrițeni cu sumanele albe, bucovineni cari se acopăr cu postavuri întunecate, din care se desfac ciucuri roșii și albaștri. Bucovinencele se înfășură într-o singură fotă, pe cînd femeile din aceste părți poartă la spate frumoase catrințe roșii, și înainte li atîrnă un sorț verde, mărginit jos cu o dungă înflorită.

[1] Monedă poloneză de aramă, care a circulat în trecut și în țările noastre (n. ed.).

CARTEA A XV-A

MARAMUREȘUL

I. *DE LA RODNA LA VIȘĂU*

Badea Arsintie nu se poate duce în Maramureș : nu știe drumul și are cai slabi ; doi „ferșteri" (pădurari) îi dau, pe lîngă aceasta, șase zloți ca să-i ducă la Bistrița pe drumurile ninse. Dacă nu vom găsi însă pe altul care să primească a merge peste munte, vom fi siliți a strica socoteala „ferșterilor" și a merge tot noi cu același Arsintie pînă în Bistrița, înapoi.

Seara nu adusese nici o hotărîre, căci puținii birjari rodneni erau duși prin deosebite locuri. Mă gîndeam să întru în Maramureș cu trenul, pe cealaltă cale, care încunjură prin tot nordul Ardealului și scoate tocmai prin Sătmar în valea Tisei. Desigur un drum nefiresc, lipsit de interes și de legătură cu călătoria de pînă acum.

Dar dimineața aduce o veste bună. Arsintie, cuprins de mustrări de cuget și de dorința de a duce cu șese zloți pe cei doi „ferșteri", îmi aduce un vizitiu pentru Maramureș. E un om înalt și tare, cu tipul rutenesc, care poartă numele străin de Ianiuc, Ștefan Ianiuc. Stă în Maieri nu de mulți ani de zile, a venit din Vatra Moldoviței, din Bucovina, e căsătorit cu o ruscă din Colomeia, cu care vorbește rușește, cumpără, vinde și mînă

caii, n-are copii și cutreieră zi și noapte drumurile. Zice că știe foarte bine pe cele din Maramureș, pe care le străbate adesea, deși se dovedește pe urmă că de cincisprezece-douăzeci de ani n-a mers mai departe decît popasul Șesurilor. În sfîrșit, ne va duce în două zile, cu siguranță și pe răspundere, dacă i se vor da o sută de coroane. „O sută în capăt, nici măcar nouăzeci și nouă."

Deci vom călători cu badea Ianiuc. E un fel de hotărîre eroică, fiindcă din toate părțile ni vin înștiințări prietenești că drumul e lung, că zăpada e înaltă pînă la genunchi, că gerul stăpînește pe culmea Rotundei și că e o adevărată nebunie să alegem această cale, pe care nu vom ajunge la capăt.

Deși fusese vorba să plecăm la amiazi, trăsura sosește din Maieri abia la unu'. Ianiuc a închiriat cu zece zloți, zice el, caleașca „grăfoaii". Dar să spunem întîi cine e acea „grăfoaie", a cării viață vine dintr-un roman care e unic.

Un conte Zichy a fost episcop în Ungaria. Fratele lui a perit pe urma revoluționarilor unguri de la 1848, pentru legături cu imperialii. El însuși a prins scîrbă de țara care i-a făcut această durere. A plecat și s-a ascuns în acest colț de Ardeal, în Maieri. Aici bătrînul a cunoscut o frumoasă fată de țăran care se chema Ileana. A dat-o la școală, a adus-o înapoi împodobită cu frumoase învățături, și a făcut-o contesă Zichy, „grăfoaie", „măria sa". Contele a murit, lăsîndu-i casa, locul din jurul ei sau „grădina", o moșioară și o rentă în sarcina rudelor din Ungaria. Ileana e acum și ea bătrînă, umblă în rochii vechi, de altă modă, călătorește în trăsuri hodorogite și se luptă pentru rentă cu acele rude din Ungaria. Se simte totuși româncă, și are legături cu sătenii din satul ei, cari zic și după moartea contelui, binefăcătorul lor, tot „măria sa".

Aceasta e „grăfoaia", în trăsura căreia călătorim, în după-amiaza călduță care presară fire de ninsoare rară.

Pe drumul îngust dintre casele albe cu obloane, ieşim în valea căptuşită cu păduri brumate ce duce la Rodna Nouă, căreia ai noştri îi zic Şanţul. E un frumos sat cu casele mari, dese, şi cu două biserici, dintre care cea nouă, încă neisprăvită, n-are, din nenorocire, tipul românesc, ci înfăţişează către drum trei turnuri grosolane. Locuitorii îşi trag bogăţia din „marhă", din vite adecă, răspîndite prin toate păşunile din împrejurimi. Cu cîştigul lor, foarte însemnat, ei îşi clădesc mari case de piatră, care au şi cîte două rînduri, şi, în locul porţilor de lemn de altădată, ei fac „grădinilor" lor întrări înalte de piatră. Văd şi unele clădiri de lemn foarte cochete şi destul de trainice. Ca şi toate cele din acest colţ, satul e cu totul românesc.

Mai încolo, e o singură aşezare, de cîteva case ca acelea din oraş. Pe locul zis „pe Mării" s-a început lucrul tăierii codrilor, şi pentru aceasta au fost aduşi lucrătorii străini cari alcătuiesc această colonie. Un notar zelos voise să-i zică pe vremuri „colonia lui Darányi", după fostul ministru de agricultură, dar numele cel vechi a avut norocul să rămîie.

Tot mai departe urmează valea strînsă între înalţii pereţi de pădure. Lîngă dînsa aleargă Someşul, ale cărui ape se zbat între pietre, se încurcă spumegînd, luptă în alergări pripite. Podoaba galbenă şi roşie a fagilor a încetat acum, şi sîntem în ţara molidului şi bradului. Pe margenea drumului nins, crengile negre, cu frunze care nu se vestejesc de iarnă, întind prinosul alb al zăpezii proaspete. Ţurţuri mulţi, lungi, albi, galbeni, atîrnă de pe trunchiuri şi de pe vîrfurile stîncii. Din cerul sur care se coboară prin neguri asupra zărilor, pe cînd ici-colo se năzare cîte o geană de lumină, ştearsă, cad liniştit fulgii rari, mărunţi.

Au încetat acuma drumeţii, „drumarii" cari se duc de la un sat la altul, „tîrgarii" ce se întorc de la Rodna. Altă viaţă nu e în pustiul palid decît prăvălirea răsunătoare a izvoarelor care se aruncă în Someş : Valea Suhardului, care

duce la ferma-model din Perșa, pe lîngă o îngustă linie ferată de transporturi Valea Anihului, Tătarca, puternică și năpraznică precum îi e și numele, Valea Gagii, Valea Zmeului, Valea Catrifoiului. De la „haitul" unde apa se strînge pentru a fi aruncată apoi la vale în curente largi care să ducă pînă departe lemnele, nu mai este în sus îngusta șuviță a Someșului, ci ele, apele de munte, cu alergările nebune, îl pregătesc numai, în sălbatecele lor îmbrățișări.

De la podul pe Catrifoi, drumul suie și mai mult, încunjurînd, printre brazii încărcați de omăt, Rotunda, muntele cu vîrful îmblînzit, care, deși nu atinge înălțimea Ineului, vecinul ei, e mult mai vestită decît dînsul, pentru această cale ce-l înfășură, ducînd spre Iacobenii Bucovinei ca și spre Borșa Maramurășului.

Tot urcăm, în silința grea a cailor, cari lunecă pe zăpadă. Seara se lasă ca o coborîre a negurii și o îndesire răpede a ei. N-avem alți tovarăși decît doi sași din Dumitra, cari-și duc zarzavaturile la Cîrlibaba, drumeți liniștiți, fără grabă. Cazarma jandarmilor adăpostește lîngă dînsa cîteva cară cu coviltire. Mai departe atingem vîrful pleșuv al muntelui, însemnat printr-o îngrăditură goală în mijlocul pajiștii înzăpădite. Apoi coborîșul se face iute pînă la podul Bistriței, de jos, din vale.

Apa care trece aice cu un mare zgomot fișiitor, ce se aude pînă departe în pacea nopții, se chiamă Bistrița aurie. Venită din acești munți, ea curge, supt Rotunda și urmarea ei, Prelucile, către Bucovina unde, contopindu-se cu altă Bistriță, apucă drumul spre Moldova de munte, a cării viață și podoabă de căpetenie este pînă la vărsarea-i în Siretiu, în marginea Bacăului. Acesta e rîul care a călăuzit spre Baia, spre țara pe care el era să o întemeieze ca domnie, pe voievodul Bogdan, pribeagul maramurășean, vînătorul de zimbri al poveștii. Aceasta e măreața cale pustie pe care a trecut unul din întemeietorii vieții noastre istorice.

Ianiuc și-a cioplit în codru o crăcă, în vîrful căreia a prins lămpașul cu păcură, și acum o torță roșie răspîndește lumina ei crudă asupra drumului alb și părețelui din dreapta, unde se perindează brazii uriași. Singurătatea e și aici desăvîrșită. De la căsuța de lîngă podul Bistriții nu mai sînt decît focuri ce ard părăsite, drumeți pletoși ce trec cîte unul-doi de la lucrul pădurii, cîte o casă de adăpost pentru dînșii. Poposim într-un tîrziu la cătunul [...] Șesurilor : ne primește, pînă se hrănesc caii, una din locuințile lor, și aici avem cea dintîi priveliște maramureșeană.

Casa e făcută din bîrne, acoperită cu șindilă și văruită. Sînt trei odăi, prin ferestruicile cărora bate vîntul ca afară, în ciuda sobușoarelor de fier. Trei-patru evrei cu pălăria pe cap, cu caftanul lung și perciuni se primblă cu mînile în buzunar, sporovăind nemțește, în dialectul lor. O matronă grasă veghează lîngă un leagăn curat. Cîțiva țărani cu plete beau și se ceartă [...] pentru datorii și sarcini. Toți evreii vorbesc binișor românește. În noaptea cu ninsoare, izvoarele freamătă furios.

Așteptăm trei ceasuri în capăt pînă se gătesc caii de drumul, lung și foarte greu, peste cel de al doilea munte : Prislopul. Pînă atunci primim de mai multe ori, în odăița unde ni s-a făcut focul, vizita celor cu caftane și pălăriile pe cap, și ascultăm dezbaterea datoriilor. Matrona o încheie țipînd : „Ori faci slujba, ori dai banii". Omul iese cîrtind, și în odaia de alături, — cîrciumă fără rafturi și fără marfă de vînzare — nu mai rămîn decît doi bieți borzeni sălbateci, cu trupul pipernicit și lungile plete negre revărsate de supt căciula înaltă. Îi ține de vorbă o fată frumușică, rumână, cu catrință portocalie și suman cafeniu, care a venit aice de lîngă „Sigheciu" (Sighet), cu alți lucrători din satul ei și a rămas pe vară, pînă la Sîmedru, cu cincisprezece zloți.

Din cînd în cînd, matrona vine la noi și scurge rachiu dintr-un polobocel păstrat cu grijă, singura marfă a cîrciumii.

Pornim abia la ceasurile zece, pe noaptea cu fulgii deși. Iarăși lumina roșie a lămpașului se primblă pe brazii ninși, pe stînca umedă, pe cînd în vale mai răsună o bucată de vreme plînsoarea tare, neogoită a Bistriței de aur, care mînă spre altă țară. Cei doi borșeni pipărniciți s-au luat după lumina noastră, dar caii lor slabi rămîn răpede în urmă. Și vuietul apei se stinge cînd ne apropiem de manina [1] întunecoasă a Prislopului. Aici sîntem cu totul singuri, singura viață cale de mulți kilometri. E atîta pustietate și întunerecul e așa de des, așa de veșnică pare căderea omătului, încît în adevăr îți vine a spune, ca bietul Ianiuc înghețat și umezit, și ieșind din mocneala lui numai ca să blăstăme, că aici e „al doilea lume", țărmul de peste rîul negru al morții.

Totuși cei trei cai ai rusneacului merg înainte prin așa o vreme protivnică pe urcușul învîrtit, dar lung și greu, al muntelui. Peste cîteva ceasuri de înfășurare a pereților lui, sîntem tocmai sus, dar nu se vede nici lumina de nădejde a căzărmii de jandarmărie și a făgădăului, unde, la un asemenea ceas, toți dorm.

Coborîrea se face răpede prin mijlocul aceleiași străji de brazi albi și negri. Șoseaua maramurășeană se simte îndată, largă și tare. Mergem în marginea muntelui înalt, pe cînd la dreapta alt șir de înălțimi se urmează. Prin mijloc, trece, viind despre Prislop, apa Vișăului, care ni îngînă drumul.

Sînt două ceasuri de noapte cînd ajungem la Borșa. În ungurește i se zice și „baie", pentru o veche exploatare de metale. Din Ardeal ni se spune că e un tîrgușor, unde se poate căpăta tot ceea ce trebuie călătorului. De fapt însă, e numai un șir de rari case de lemn, care se urmează de-a lungul șoselei și la ferestile cărora mai scînteie cîte o lumină întîrziată. Vom merge deci pînă la Vișăul de Sus, care ar fi, după spusele vizitiului, un fel de Bistriță.

[1] Namila (n. ed.).

Peste puțin se răspîndește o lumină slabă, și aceea ca dintr-altă lume, prevestind o zi de toamnă noroasă. Din ce în ce se vede mai bine pămîntul înalt al munților tărcați de neauă, care lunecă spre vale în aplecări line, pe cînd în față dealurile de lut cu verdeața uscată se sapă în scorburi urîte. Apa Vișăului trece liniștită, cu valurile-i cenușii în care se sucește rareori cîte un nod de spumă.

II. *DE LA VIȘĂU LA SIGHET*

Tîrgul Vișăului sau Vișeului începe prin obișnuitul șir al caselor de lemn care deosebește orice așezare maramureșeană. Printre ele și cu mult înaintea lor trec, în aceste ceasuri dintîi ale dimineții neguroase, jidanii negri, galbeni și roșii, cu pălăriuțe de catifea, surtuce scurte și cizme mari înglodate. Merg pripit, cu mîinile răschirate [...].

Urmează pe o stradă de lapoviță case cu cîte un rînd și două, purtînd toate numai firme evreiești, între care deosebesc cele foarte multe ale unei familii de pollaci, adecă poloni. O stradă mai îngustă se desface, avînd ca locuitori tot numai evrei. [...]

Ianiuc își aduce aminte că acum douăzeci de ani era aici un „vendeglău (vendéglö, han) împărătesc" și tot întreabă despre dînsul [...]. Firește că așa ceva nu mai este în ființă acuma, dar un ovreiaș cu fața cuminte, trandafirie, între doi lungi perciuni negri, ne va duce la cel mai bun „otel" din Vișău. Ținînd în mînă cu scumpătate un săculeț de catifea albastră însemnat cu litere ebraice, ca și atîtea firme din acest Canaan, el ne duce spre o biată căsuță din ulița mare. Acolo ne primesc însă, cu aceeași asigurare, o jupînească grasă, două fetițe speriate, pe cînd stăpînul casei, soțul acelei jupănese, își tușește încă în pat tusa de

dimineață. Familia ni pune la dispoziție o odaie de oaspeți cu două paturi înalte, cu o biblie ebraică legată în roșu și cu două tablouri care înfățișează cerbi, flori și alte comedii cusute la gherghef. Aici nu se prea poate dormi, pe așternuturile înghețate.

Pînă una alta, căutăm biserica românească. Evreica, mîndră de orașul ei, care se bucură de un așa de mare „Verkehr" (circulație), de vine la dînsul „toată lumea", ni-a spus că în Vișăul de Sus e o biserică „creștinească", una „valahă" și una evreiască.

Căutînd biserica „valahă", găsesc pe cea „creștinească", așezată în mijlocul orașului. Un preot în odăjdii oficiază după ritul catolic, pe cînd o mare mulțime de nemți din Zips, de „zipseri", cu bunele fețe mustăcioase și de gospodine cu tulpane lungi pe cap întovărășesc prin cîntece sunetele orgăi.

Unul din românii cari așteaptă pe stradă [...] e gata să ni arăte acum biserica noastră. Înotăm prin strada mare, prin strada mică și apucăm la dreapta între căsuțele românilor. Ar părea puțini după ce se vede aici, dar parohia, răspîndită pe patruzeci de kilometri, numără pînă la 2.700 de suflete. [...]

Marea biserică trandafirie a fost reparată prin anii 1840, dar e mai veche. Pe la 1770 i se zicea „biserica cea nouă" pentru a o deosebi de alta, de lemn, care fusese înainte de dînsa locul de închinare al românilor din Vișău.

Un preot ras, ca mai toți cei din Maramureș, face slujba înaintea unor credincioși prea puțini la număr, cînd mă gîndesc la cîți zipseri ascultau serviciul de la biserica romano-catolică. Oamenii ca „zilerul" care ne-a adus aici, își caută de nevoi și în dimineața duminecii [...].

Văd în tot răgazul portul bărbaților. Plete lungi unse, desfăcute în șuvițe supțiri, se lasă pe umeri. Un suman scurt, de coloare sură, e tivit pe margeni cu verde. Bernevicii albi, de o lărgime urîtă, sînt răsfrînți jos sau lasă să se vadă capătul lor scărmănat. Toți au opinci și țin în mînă

cîte o pălăriuță de pîslă neagră, foarte îngustă, care mai are uneori împrejur o panglicuță roșie.

Slujba are părți neașteptate. Corul „cîntă" sus *Tatăl nostru*, fiecare luîndu-și cîte o parte.[1] Credincioșii mormăie împreună, ca la catolici, cuvintele rugăciunii. Împărtirea de nafură lipsește. Nu e nici o predică.

Preotul tînăr, cu fața rasă, știe destul de rău românește și multe din cuvintele ce spune nu se înțeleg. Și din cor răsună accente străine. Pe sus se cetesc cuvinte latinești. Pe panglicile cununilor de morți atîrnate pe pereți strălucesc cuvinte ungurești. Uite colo, coșcogea Szent-István Király mîzgălit pe un cearșaf mare — în chip de „tablou religios". Și vine un timp cînd din atîtea lucruri deșănțate și triste se desface o jele ce nu se poate învinge și-mi strînge inima, ca și cum mi-ar veni să plîng. E aceasta o biserică românească, se face aici o slujbă răsăriteană, sînt acești oameni urmașii vulturului din 1360, e român acest preot ras, români sînt acești cantori cari suie și coboară pe arii ciudate cuvinte românești stîlcite, e un vlădică român acel „episcopul nostru Ioan" pomenit la daruri și care e netrebnicul de Szabó din Gherla ? Și, dacă nu, de ce această parodie, această minciună, această încurcătură a lucrurilor și oamenilor ?

Pe cînd privesc acel mare „tablou" al Sfîntului Ștefan, care, în genunchi, se roagă precistei din nouri pentru mîntuirea Ungariei, preotul iese din altar și, în loc de predică, pe care desigur n-ar putea-o ține, rostește care e sărbătoarea cea mai apropiată și urmează apoi astfel : „Vă rog să trimeteți copiii la școală ; domnul protopretore, domnul solgabirău, mi-a spus să vă arăt că nu va cruța pe nimene cu gloaba ; deci să-i trimeteți, ori la școala greco-catolică, ori *la școala de stat*".

---

[1] Această ciudățenie mi-a fost dat s-o aud, la întoarcerea chiar în București, la luxoasa biserică a Doamnei Balașa, slujind un arhiereu ! (De atunci, s-a generalizat) (1939) (n.a.).

Şcoala greco-catolică e pe aceeaşi uliţă cu biserica ; fără firmă şi numai pe un turnuleţ deasupra acoperişului cu crucea. Este acolo un învăţător care nu e de faţă şi pe care părintele zice că nu-l cunoaşte. Oamenii de prin cătunele şi locuinţele lor răzleţe nu-şi trimet copiii lor la nici o şcoală : unii abia vor fi călcat prin oraş şi nu vor fi întrat în biserică niciodată de la botez încoace ! Din 2.700 de oameni nu sînt o sută cari să ştie ceti.

Tînărul preot e din Sălagiu, fiu de unguroaică. Românește a învăţat la seminarul latin al lui Szabó. A luat ca soţie o fată de protopop crescută ungureşte. De ruşine însă zice că vorbeşte românește în casă. N-are însă un rînd scris în limba noastră printre scumpele publicaţii ungureşti. Dumnezeul tatălui său, al credincioşilor săi, al neamului nostru să-l ierte dacă poate !

Mai sînt aici doi avocaţi români pe cari nu-i văd şi cari n-au de unde mă şti, căci nici un alt ziar românesc nu vine decît al cantorului, ţăranul Ioan Popa, care a primit *Tribuna* din Arad şi e abonat acuma la *Poporul român* din Budapesta. A fost aici şi un jude de român, Plop, şi bogatul solgabirău Simion Pop, care stăpîneşte între altele şi o casă mîndră, cea dintîi în tot oraşul, ce poate fi alta decît român ? Toţi sînt membri ai cazinei ungureşti şi nu cetesc nimic în limba lor. [...]

Bancă românească nu e [...]. Poporul care ascultă în biserică aşa de bucuros vorba noastră bună românească, poporul care ne petrece pînă departe şi ne roagă a stărui pentru ca să capete de la Bucureşti, o *Biblie,* poporul acesta, aşa de cucernic în sărutarea mîinii preotului care nu are ochi pentru dînsul, e cu totul lipsit de ajutători, de sfătuitori, de sprijin. [...]

Prînzim la marele nostru „otel". În „restaurant" apare stăpînul : un cucernic bătrîn cu tichie pe cap, aplecîndu-şi spre salutare trupul strîns cu caftan. E gata să ni dea orice mîncare. Numai porc nu, o, nu, spune el revoltat.

O îmbucătură costă cît un prînz întreg aiurea. Tot ce mai luăm pe drum e scump și prost.

Plecăm la amiazi [...]. Prin ploaia care urmează aici ninsorii din munte, mergem înainte pe valea rîului cu apele cenușii, line. Îndată sîntem în al doilea Vișău, cel de mijloc. Dumineca a scos pe toată lumea din casele de lemn. [...]

Și la Vișăul de Jos e tot așa, aceeași înfrățire neghioabă între exploatator și exploatat, aceeași prietenie batjocoritoare în ochii femeilor frumoase. Și de amîndouă părțile cele mai strălucite povîrnișuri de munte, albe de sfinția zăpezii proaspete. [...]

Nu părăsim cursul Vișăului care înaintează larg în valea de munți ce se strînge de la o vreme ca în pasul Rodnei. Sus se mai văd încă brazii ninși, de supt dînșii curge pădurea fagilor roșii, iar în vale sălciile verzi se apleacă asupra rîului. Bolovanii negri se desfac din mărunțaiele muntelui, care, tăiat de drum, întinde fețe întunecate, viorii. Prin cîte o crestătură a pietrei năruite de sus, zăpada a prins vîrci strălucitoare de albe.

Din loc în loc, culmile mari, albite par a tăia calea, însă iarăși ea își face loc prin îndoiturile clădirilor de piatră uriașă.

La Valea Tisei, de unde începe o linie ferată, Vișăul se contopește pașnic cu Tisa, care vine din munți, albastră, curgînd îmbielșugat și sigur. Cîteva case de huțuli cu bernevecii roșii sînt aciuate aici.

Îndată apa capătă o strălucită desfășurare, cum nu se mai vede la nici unul din rîurile acestor pămînturi carpatine, pînă la Dunăre și Nistru. Un mare pod o trece în locul unde două sate, Băscoiul și Crăciunești, se privesc de pe cele două maluri. [...] În margenea drumului, crucifixurile de lemn grosolane, crucifixurile de metal luate de la oraș tînjesc o pustietate ca și marile biserici albe, care par nouă.

Din Sighet se văd acuma case de suburbie, foarte curate, pe care le luminează becuri electrice prinse de pîrghiile telegrafului. Cîte o cătană face dragoste cu slujnicuța lui. [...] Piața se deschide într-un uriaș pătrat de clădiri foarte impunătoare. [...]

După ninsoare, țurțuri și senin, acum ploua pe tina groasă a capitalei de comitat a centrului maramureșean.

Văzut dimineața, Sighetul are și oarecare mișcare de creștini : funcționari, gospodine care merg la tîrg, soldați. [...]

Azi e tocmai tîrgul slugilor, și hărmălaia puturoasă e și mai tare. Iată ce se înțelege prin acest tîrg. Fete de evrei sărace caută slujbă primblîndu-se, și cine vrea slujnice, vine în gloată de le tocmește. Creștinele, romînce, rusoaice, nu umblă după această pîne puțină, care se cîștigă cu greu. [...]

Una din bisericile ce răsar [...] e a rușilor. Românii au întemeiat-o însă, precum se crede că tot a lor va fi fost și marea biserică gotică a calvinilor, care-și are altarul la răsărit. Goniți din cea dintîi zidire, românii și-au făcut o alta, în ulița vecină. Lîngă dînsa e adăpostită o școluță pentru copiii de meșteri români din Sighet, cari uită limba lor și nu-și pot crește copiii într-însa. În casa cea mare de alături, cu prăvălii evreiești dedesupt, locuiește parohul, care e și vicariul unit al Maramureșului.

Odată rezida acolo un biet om fricos, cu numele străin. Acuma acest loc primejdios, care cere multă muncă și o înaltă conștiință îndrăzneață de romanitate, e ocupat de părintele Tit Budu. Născut dintr-un neam de vechi săteni liberi, vicariul de astăzi a învățat întîi în școli ungurești, deși era fecior de preot. Împărtășind sentimentele de libe-

ralism înfocat ale cogilor săi unguri, el merse chiar pînă la graniţa Galiţiei, într-o tînără ceată războinică, pentru a trece într-ajutorul revoluţionarilor poloni din Rusia. A fost oprit însă de poliţie, scos din şcoală şi adus astfel să meargă la şcoala românească a Beiuşului. Aici şi-a învăţat înapoi, aproape de la început, limba. A ajuns preot şi a stat mult timp în cancelarii şi în parohii de sate din Maramureşul său. Astăzi, cînd e căpetenia celorlalţi preoţi, celor cincizeci de parohi din acest comitat, el e în stare să impuie prin statura sa de uriaş, prin frumuseţea bătrîneţelor sale, prin manierele sale şi hotărîre. A scris în româneşte despre subiecte bisericeşti şi istorice, şi scrie fără sfială şi pînă astăzi în această ţară de slăbiciune şi de frică.

De la acest bătrîn puternic şi harnic se aşteaptă mult pentru trezirea conştiinţei naţionale adormite aici. El ar trebui să încerce, cu acest scop, a da o viaţă nouă acelei Asociaţii maramureşene care nu ajută nici cît cea ardeleană, cu care nu înţelege să se contopească, interesele culturale ale neamului nostru.

Românii sînt aruncaţi la margine, în depărtare, sărăcie şi necunoştinţă, aşa încît limba lor nu se aude pe uliţile cele mari decît din gura ţăranilor ce sosesc din împrejurimi. Parohienii părintelui Budu ating numărul de 3.000, dar ei sînt răspîndiţi pînă departe dincolo de raza oraşului, prin văile ascunse şi pînă colo la culmile ninse, de unde vin să-şi aducă morţii peste apa Tisei la cimitirul românesc al Sighetului. În „oraş" — căci de fapt acesta e singurul nume pe care ai noştri îl dau Sighetului — sînt cinci avocaţi români şi vreo patruzeci de studenţi, ce-şi au internatul lor deosebit, la Academia de drept. Ei cu toţii vorbesc românește în casă, deşi cu amestec unguresc, şi cutează chiar a se înţelege pe stradă în această limbă prigonită. Dar sînt desigur prea puţini pentru a face ceva care să poată fi luat în samă.

Trăsura unui rus, care vorbește ungurește mă duce spre mănăstirea Sfîntului Mihail din Peri, întemeiată de neamul lui Dragoș care s-a coborît în Moldova înaintea voievodului Bogdan. Astăzi vestita ctitorie a celor mai încărcați de cinste și de daruri regale dintre românii Maramurășului e mai puțin chiar decît o ruină, dar nu e fără interes pentru un român să vadă măcar locul unde a stat o clădire așa de însemnată în viața poporului său. [...]

IV. *DE LA SIGHET LA CELALT HOTAR*

A doua zi plec, peste muntele de ieșire, peste înaltul Gutin sau Gutiu, către Baia Mare. Pînă la Hărniceni mă va duce bunul meu găzduitor părintele Budu, iar de acolo înainte voi rămînea în sama rusului Gyury.

Întîi merg la biserică, unde, cu toate că e o zi oarecare din săptămînă, slujba se face cu o rînduială și o cuviință deosebită, care se lămurește de alminterea și prin desăvîrșița știință de tipic a vicariului, un specialist și un scriitor în această ramură. Clădită în stilul gotic mai cunoscut pe aice, biserica e înaltă și luminoasă, foarte friguroasă însă prin piatra din care e alcătuită. O catapitesmă provizorie desparte altarul, și naosul acoperit cu lemn își așteaptă încă bolțile. Parohul e asistat de doi capelani, dintre cari unul e și catechet la școlile statului, unde-l silește a catechisa ungurește și arbitrariul ministerial și necunoștința nenorocită a copiilor, români fără limbă românească. La slujba frumoasă mai este de față numai doamna vicariului, bătrînul curator și o țărancă în sarică sau „gubă" cu lîna în afară. Dascălul-învățător cîntă foarte bine. Cărțile, căpătate de la Blaj, sînt din ale lui Bob.

Ieşim din oraş pe lîngă cîmpul unde fac exerciţiu rezerviştii. În faţă, pe lîngă rîul Izei, se deschide un drum foarte bun, pe care-l circulează însă pînă sus în munte mai numai evreii. Trăsurile stricate sînt tîrîte cu greu de cîte un biet cal cu păcate [...]. Mai încolo înaintează un car cu boi — pe aici însă cărăuşia se face mai mult cu caii [...]. În spatele turmei de oi flişchiie din biciuşcă o pîrghie de evreu slabă şi nepieptănată — păstor care duce la tăietoare. Nu e nimic mai rar decît să vezi pe ai noştri singuri călătorind sau mînînd.

Între frumoase dealuri line curge Iza albastră, care se păstrează curată pînă la vărsarea ei. Şesul ei e lat, şi cu ajutorul gunoierii se fac pe dînsul sămănături sărace de grîne şi de porumb. Soarele străbate un cer fără nori şi lucrează harnic la topirea depărtatelor pîlcuri de ninsoare. Să fie în sfîrşit multdorita vară a Sînmedrului, cînd firea întreagă mai răsuflă odată slobod, pe priporul morţii?

La satul Vadului, Iza primeşte în sine rîul Marei, şi în acesta se varsă mai sus încă o apă, a Cosăului, de-a lungul căreia se înşiră altă vale. Pe Iza în sus satele româneşti se înfundă în munte, [...] ; Sătcelul stă la poalele muntelui, românesc şi el cu toate cărţile ruseşti ce s-au găsit în biserica lui, avînd şi însemnări în această limbă. Pe rîul cel mic, e un alt rînd de aşezări, locuite de ai noştri. Noi însă apucăm drumul cel mai scurt spre Gutin, care urmează scurgerea răpezită a Marei.

E, de la izvorul ei pînă la vărsare, o apă de viaţă, de vioiciune şi de frumuseţă. Valurile verzi se zdrumecă de bolovanii muntelui, fişiind cîntece de îndemn şi de biruinţă ; ele se frîng în rotocoale spumegătoare şi aleargă în şivoaie verzi, late, pe şesul unde-şi află sfîrşitul. Se pare că odată i se zicea Maramureş, nume care a fost prescurtat pe urmă, cum se face adesea, în forma nouă de Mara. Ai noştri au cunoscut întîi această parte de ţară în legătură cu Ardealul, în ea au locuit ei la început, bucurîndu-se de ogoarele mai largi şi de pămîntul mai bun, şi numai pe

urmă ei au înaintat pînă în sălbătăcia muntelui, pe care au împoporat-o mai tîrziu rușii Galiției. Astfel s-a numit Maramureș acest ținut de multe culmi și de puține văi, care a fost odată o țară, care a pus temelie la o altă țară și care nu e astăzi decît unul din atîtea comitate ale Ungariei. [1]

[...] Urmează Berbeștii, satul lui Berbu, pe care mania ungurească de a unguri l-a prefăcut în Bârdfalva. [...]

Doi cneji, Budul și Giula, au căpătat, pentru vitejia pe care o pomenește legenda, locul pe care s-au așezat neamurile lor, al Budeștilor și al Giuleștilor. Cel dintîi sat e la stînga, ascuns : în biserica lui se păstrează coiful și zalea vestitului haiduc Pintea Viteazul. [...]

Giuleștii se zic pe ungurește — cu toate că, iarăși, pui de ungur n-a locuit vreodată aici — Gyulafalva. Unde vezi scris pe stația căii ferate înguste ce duce de la Sighet spre ocnele din acestelalte părți : Fehérfalva, să știi că nu e alta decît străvechiul sătucean românesc al Fiereștilor. O etimologie ungurească : „grămadă de sare", s-a căutat pentru acel sat al Șugătagului, lîngă care se află minele de sare amintite mai sus : în Ugocea însă „șugătag" e „poiană".

Șugătagul-sat are o biserică, a cării vechime s-ar urca, după o inscripție mai tîrzie, pînă în veacul al XVII-lea. El

[1] Istoricul comentează în mod frecvent aceste realități, probînd neostenit adevărul istoric :

„În anumite părți ale Ardealului și ale Maramureșului, regii urțuri au avut o stăpînire numai nominală : în Maramureș făceau voievozii ce voiau, în alte provincii tot așa. Voievodul românesc stăpînea ținutul românesc, și Ardealul a fost un voievodat românesc. Nicăiri în provinciile ungurești nu se mai întîmpină o cîrmuire cu un voievod, însă voievodatul e un așezămînt românesc ; ce înseamnă atunci prezența unui voievodat numai în Ardeal ? Înseamnă că s-a găsit voievodatul românesc în Ardeal și și a rămas și mai tîrziu..." (Din volumul *Viața românească în Ardeal*, 1926.)

se deosebește însă mai mult prin îngrijirea ce au locuitorii pentru creșterea și altoirea pomilor, cari înlocuiesc aici ca mijloc de trai grînele, ce nu se pot face. Evreii sînt puțini.

Aceste două sate, și cîteva încă, au dovedit prin faptă ce pot maramureșenii cînd numai își dau puțină osteneală să și voiască. Cu toată exploatarea și sărăcia, românii de aici nu sînt deloc printre cei din urmă. Sînt curați și mîndri. Legăturile cu Moldova domnească li-au dat o conștiință de noblețe care nu se află aiurea. Pînă astăzi, ei își zic uneori „boieri dumneavoastră" și copiii aici n-au altă calificare decît aceea de *cocon, coconaș, cocoană, coconiță ;* vechea vorbă *jupîn* n-a degenerat ca în Moldova, unde cu ea se cheamă evreii, ci înseamnă încă „domn", și mulți se fălesc cu „jupînia" lor. Priceperea pentru frumusețe se vede în meșteșugul săpării porților de lemn și în caracterul deosebit al crucifixelor : cele tăiate în tablă au la picioarele Mîntuitorului două femei care plîng, și am văzut unul foarte frumos, săpat din lemn de un ocnaș, osîndit din decenii acum depărtate.

Oamenii ar face și mai mult dacă s-ar găsi cine să-i îndemne și să li fie călăuza cea adevărată și fără interes. Unde e preotul bun, satul capătă îndată altă înfățișare. Aici se vede înrîurirea părintelui Budu, care a fost, mulți ani de zile, preot al Șugătagului. Prin alte părți însă preoții, cu gîndul la Papa și la raderea bărbii mai mult decît la chemarea lor omenească și românească pe acest pămînt, s-ar fi adăugind, mi se spune, la toți aceia cari iau mult din munca săracilor. Unii săteni s-au îndreptat deci spre biserica ortodoxă, care apără ca o concurentă doritoare de cîștig și oferind deci condiții mai bune : în cutare sat nenorocit [...] se mai ivește deci, pentru a slăbi încă mai mult pe oameni, hărțuiala nenorocită a doi preoți nevrednici. Clerul unit stă gata de luptă, și jandarmii statului

s-au amestecat uneori pentru ca să apere confesiunea veche împotriva aceleia care năvălește acuma asupra sufletelor.

Printre aceleași mici ogoare smulse de la pădurea de stejari și „lăzuite" unele dintre ele abia dăunăzi, înaintăm, dincolo de întinderea liniei ferate a gării, pînă la Hărnicești. Ungurii îi zic „Hernicses", fiindcă n-au cum îi zice altfel : numele românesc, singurul adevărat și serios, vine, nu de la hărnicia locuitorilor [...], ci de la un Harnicul oarecare, strămoș cu adevărat harnic [...].

Aici mă despart de părintele Budu, care-și îndoaie statura de uriaș pentru a intra pe portița școlutii sărace pe care merge să o cerceteze. Rămîn cu Gyury rusul, care făgăduiește că va vorbi în limba mea ca să ne putem înțelege.

Cea dintîi observație a lui califică de „hireș" — ce veche vorbă românească, prinsă în acest Maramureș, ținut la o parte de schimbările, vechi și nouă, ale limbii ! — dată nu știu cărui lucru ce întîmpinăm și care i s-a părut frumos. Dar încolo n-am mare folos de vorbă de la bietul cociș [1] [...], năcăjit și obosit, stors și amărît, și care, pe lîngă aceasta, nu cunoaște mai deloc împrejurimile, dînd numai ici și colo cîte un nume unguresc care nu-mi folosește la nimic.

Alte două sate cu numele curat românesc, sate numite după strămoșul din vremea cnezilor și voievozilor, ne întîmpină în calea spre păretele de păduri și stînci al Gutinului, prin valea, tot mai îngustă, a Marei. Sînt Deseștii și Crăceștii, mici așezări de case de lemn, pe care statul găsește de cuviință a le numi, într-un naționalism maghiar care a tămînjit cu colorile sale toți stîlpii kilometrici pînă sus pe culmi : Deses și Krácsfalva.

După ce am trecut de ele, nu se mai vede decît drumul întortochiat care suie pe Gutin. Puțini drumeți se urcă pe

[1] Vizitiu.

dînsul spre izvoarele Marei. Cărbunari înnegriţi pe faţă, dar purtînd cîte o căciuliţă albă, rotundă, de tip maramurăşean, unguri trufaşi, notari de sate, supraveghetori de „băi" sau mici proprietari, cari mînă căruţa lor uşoară cu calul cochet ; săteni de peste munte, „ţărani", cum îşi zic ei, îmbrăcaţi, în abă albă, încununaţi cu plete înfoiate, oameni de ispravă [...]. Într-o poiană se odihneşte, cu doi maramureşeni în gube miţoase, un străin cu căciula pătrată şi cojocul înflorit ; a venit, cine ştie cu ce treabă de cărăuş, tocmai de unde am sosit şi eu zilele trecute, de la „Rogna de Sus", adecă de la Şanţ. E cel dintîi om ce nu se miră de cojocul meu, care s-a dovedit cea mai bună pavăză împotriva frigului, vîntului, a umezelii, ploilor şi ninsorii, cea mai potrivită haină de toamnă şi de iarnă.

Cărarea de munte, fără stîlpi tricolori şi pîrghii de telegraf şi telefon, cărarea îngustă şi de tot singuratecă, e tot mai mult cotropită de neauă. Căderea ei a fost aşa de îmbielşugată, de „bugătă", cum se spune aici, încît în toate părţile atîrnă crengi rupte, vechi trunchiuri prăvălite sau copaci înalţi şi supţiri cari s-au aplecat asupra drumului, făcînd un arc de triumf viforului. Gerul de astă-noapte a întărit zăpada, a pus o cojiţă de gheaţă peste bălţi şi a împodobit cu ţurţuri, dintre cari unii sînt uriaşi, toate unghiurile de stîncă unde zace umbra veşnică. La căderea pripită a frigului, frunzele roşii şi frunzele galbene, împodobite pentru moarte, au căzut în veştejiciune şi priveliştea strălucită a dispărut răpede, lăsînd în loc o singură maramă ruginie a muntelui. Soarele neobişnuit de cald, care te orbeşte lovindu-te în faţă, desprinde pe încetul grămezile de omăt ce împovărează crăcile, şi pe margenea drumului ca şi în adîncuri se aude necontenit, în loc de orice zgomot viu, zdupăitul umed al zăpezii ce cade. Frunzele, scuturate, se desfac şi ele ca un roi de fluturi morţi, şi giulgiul alb e pătat pretutindeni de petele veştede ca de nişte stropi vechi de sînge.

Răpede, cînd ajungem la culmea de trecere, lîngă gheburile și șeaua Gutinului, negurile călătoare se răsfiră asupra albastrului. Spre apus nourii scînteie de raze, pe cînd la răsărit margenea e tivită cu un verde dulce, umbrit și dulios.

Coborîrea ține îndelung printre fagii și stejarii deși, cari, desfoiați la creștet, se înfășură mai jos în zdrențe uscate, pe cînd verdeața se mai păstrează spre poale. Stînca se vede uneori în risipiri înalte, negre.

Aici e și mai pustiu decît pe laturea cealaltă : un ceas, două, nimeni nu adîncește dîrile tăiate prin zăpadă de puținii drumeți ce au trecut. Dar iată între trunchiuri, la o parte de cărare, un mare freamăt de frunze : vite roșii trec luptîndu-se cu suișul. Aștept în urma lor un cioban cu guba albă, căci vremea hoților a trecut de mult în aceste părți. [...]

CARTEA A XVI-A

BAIA MARE ŞI CHIOARUL

I. *SPRE BAIA MARE*

De vale începe o şosea la care se lucrează ; aşa încît eşti aruncat pe alocurea în drumuri de bolovani şi tină, unde ţi se zdrumecă sufletul. Ici şi colo, se văd pietre galbene, lăculeţe roşii, prelingeri de apă cu colorile ciudate. Lungi coperişuri de lemn, coşuri înalte, zbucniri de fum se întîlnesc pe amîndouă laturile drumului. E acum pămîntul răscolit de mulţimile fără lumină ale oamenilor de toate neamurile cari scotocesc în adîncul ţărînei metalele scumpe. Am ajuns din ţara ciobanilor în aceea pe care o sapă şi o locuiesc „băieşii".

Lîngă apa Săsariului, care, adunîndu-se în munte, saltă furioasă din bolovan în bolovan, se înşiră acuma un rînd de case, care întrec cu mult pe cele din Maramureş, cu care-mi deprinsesem ochii. La drum se văd doi-trei ochi de fereste supt triunghiul înalt al unui pod de lemn, care poartă sus un fel de căciuliţă de şindilă ieşită înainte. Crucea înseamnă care sînt locuinţile românilor în acest adăpost al minerilor. Ea nu e prea rară.

Drumul, foarte bun acuma, mai neted decît în Maramureşul pietros, duce spre o piaţă unde se vede o biserică a

catolicilor, oteluri. Copii trec în procesiune cu crucile în mînă, și după ei iată parohul catolic cu împărtășania înaintea căreia se descopăr băieșii de pe stradă și de supt porți, întorși de la lucru o dată cu căderea serii.

De acum, nu mai contenesc șurile negre, coșurile și fumurile și, cînd te apropii, auzi pe acolo izbiturile surde ale șteampurilor cu apă din rîu și cu aburi, care strivesc pietre de argint și de aur. Bogăția care se culege aici se revarsă în oarecare măsură asupra tuturora. Pe cînd se grăbesc spre munte căruțele goale, sărace ale maramureșenilor cu căciuliți, plete și gube, pe cînd de la cîmpie vin cară cu boi, mînate încet de flăcăi în pănuri albe, un sat de toată frumusețea mărgenește drumul. Au fost odată aici niște slovaci, aduși poate pentru lucrul minelor, și de aceea i se zice Tăuții (tót=ungur slovac). Ei sînt acuma contopiți în români, cari sînt aproape singurii locuitori ai acestui sat de minune. Catolicii au, ce e dreptul, o veche biserică, împodobită cu săpături gotice, dar vreo cîteva familii se țin abia de dînsa. Pe casele văpsite cu albastru, în totul asemenea cu acelea din Baia Sprie, răsare mai pretutindeni crucea noastră. Pentru toate aceste gospodării-model e înălțată o biserică de zid, care se mîntuie cu trei turnuri ascuțite, de șindilă. E cea mai bună în acest fel pe care am văzut-o pînă acum, și desigur că satul e vrednic de dînsa. [...]

Pe drumul cu plopi și șteampuri, străbătut de căruțe, de cară, de săteni cari nu se mai sperie de cojoc, ci, deprinși cu lumea, spun „bună seara" „popei" cu barbă, mergem acum spre Baia Mare. În stînga, e cîmpia de lucru, iar în dreapta se tot urmează, trimețînd neguri pentru nourii de mîne, linia muntelui, care ascunde în văile ei stratele pietrei de aur, prin care se poate noroci cineva dintr-o zi în alta.

II. *BAIA MARE*

Orașul începe cu case răzlețe, după tipul obișnuit. Ele țin mult timp, pînă ce se ivesc clădiri mai mari, cu prăvălii, străzi bine pietruite, pe care se mișcă o mulțime de lucrători înglodați și plini de pulberi galbene. Piața e foarte întinsă, ca la toate orașele ungurești din aceste părți și, iarăși, foarte chior luminată. [...]

Sînt aici 12.000 de străini, culeși din lungul și latul Țării Ungurești, și între ei se cam pierd cei 4.000 de români, cari au în margene o bisericuță și n-au putut întemeia și o școală modestă.

[...] Apuc deci spre Valea Burcutului, care a căpătat însemnătate de cînd s-a găsit acolo vîna de aur ce a făcut din proprietarul român Pokol un mare bogătaș. Multă vreme, călătoresc pe drumul țării, urmînd calea pe care unul o socoate în alt fel decît altul. Din cînd în cînd, lumini arată șteampuri ce tropăie, cîrciume ce cheamă, sau, în scîntei ce se mișcă, sosesc copii cu facle, toți români, cari se întorc pe acasă, foarte vioi și veseli, de la lucrul lor în mine.

Pe lîngă o cruce mare, deșirată, cotesc apoi pe cel mai stricat drum în reparație pentru ca să ajung în sfîrșit la domnul Pokol, unde petrec noaptea. Cîte o casă singuratecă arată că n-am rătăcit drumul, și de la o cîrciumă [...] iau un băiețel orfan, slugă la cîrciumar, care mă întreabă întîi cîte pițule-i dau [...]. Lîngă castel mai văd o dată luminile zburătoare ale băieșilor ce se întorc de la muntele întunecat.

III. *CHIOARUL*

Domnul Pokol mă duce, în vestita lui trăsură cu patru cai, la Baia Mare, de unde, cu aceeași trăsură, căreia nu-i mai lipsea decît cojocul și barba mea pentru ca să sperie

un oraș de atîtea mii de suflete, voi merge în țara Chioarului la Șuncuta [1].

Drumul de dimineață nu arată decît drumeți singuratici, frumoși țărani români din împrejurimi, și cîte una din femeile, în veșmînt unguresc, care vin cu coșnița să aducă merinde la Baia Mare. Viața e închisă încă în șteampuri.

Văd acuma deasupra orașului marele turn al lui Ioan Corvinul, singura rămășiță istorică ce se păstrează în el. Pe lîngă dînsul se tupilează celelalte turnuri mai noi, de la calvinii și de la catolicii de astăzi. Apa Săsariului curge în margene, lin, fără maluri, limpede, cu toate scursorile galbene și albicioase ce cad într-însa, viind de la șteampuri.

La ieșire, lăsăm în urmă tot șirul munților despărțitori de Maramureș, Ignișul ascuțit și Gutinul ghebos, lîngă culmea căruia se crapă drumul de pădure prin care am venit. Alte linii de munți se ivesc la stînga, ai Chioarului, din mijlocul cărora se desface vîrful care poartă cetatea de unde și-a luat numele și ținutul. Și aici, într-un fel de Ciceu al apusului, au fluturat steaguri românești, și aga Leca a poruncit de aici peste aceste locuri în numele lui Mihai Viteazul.

Drumul se înfundă într-o pădure tînără, lăsînd la dreapta încă două sate frumoase, Satul Nou de sus și cel de jos, clădite după același model ca Tăuții. Bisericile înalță turnuri mari, albe în mijlocul verdelui sîngerat al toamnei. Trecem însă prin Culteu, vechi sat de unguri, cu case mici și curate, în margenea cărora s-au așezat însă și români, cari au și o biserică. Ungurii înșiși știu mai bine românește decît limba lor. Astfel pe încetul se înlătură și puținul amestec străin presărat în acest înfloritor ținut de românime.

Așa s-a făcut și dincolo de muntele de aur, unde Havasalföld, „Ținutul de munte" al ungurilor s-a prefăcut de mult în românească țară a Oașului, unde vreo șapte-

[1] Astăzi: Șomcuta (n. ed.).

sprezece sate trăiesc în bogăția ogoarelor. Pe valea Almașului, spre Jibău [1], mai sînt numai două sate de unguri.

Berchezul are și el curte ungurească și biserică ungurească, mare, veche. Dar o alta, a românilor, răsare în capătul așezărilor, acolo unde casele sînt mai slabe, mai puțin înfiripate. Încă un loc de luptă unde tot nu s-a hotărît soarta ei.

Încolo, celelalte sate, din drum, ca Săcălășenii, numit după săcăluțele sau tunurile cele mici de demult (Săcăluș fiind porecla întemeietorului), cele din dreapta, din stînga, risipite între pădurile încă întregi, au aceeași înfățișare românească, smerită și bătrînă ca lumea. După toate prigonirile și focurile, dintre care cel din urmă a pustiit la 1848, căsuțele șubrede cu acoperișurile de stuh bătucit au răsărit din nou în curțile, împrejmuite, după neschimbata noastră datină, cu vergi bine și strîns împletite. Biserica e de obicei încheiată din lemn, ca în Maramureș, și uneori e totuși de o mare vechime, care se poate coborî pînă în al XVIII-lea veac, cînd marile păduri de stejar, de mult perite, au dat lesne un material pe care vremea nu-l poate încolți. În față, ca și la multe case din partea de miazăzi a Maramureșului și din ținutul Chioarului vecin cu ele, e un pridvor răzimat de stîlpi ciopliți aspru. Între tindă și naos se desfășură o piedecă în chip de balustradă. Ferești micuțe luminează slab naosul lărguț ; catapiteasma întreagă desparte de un altăraș în muchi. Zugrăveala, făcută de meșteri din partea locului, e de tot copilărească ; nu se simte aici atingerea nemijlocită cu părțile românești de dincoace, unde era școală de zugravi pricepuți. Turnul negru țișnește cu o îndrăzneală neașteptată, sămănînd de departe cu minaretul unei moschei.

Asămănarea cu Maramureșul se arată și în atîtea alte privinți, în înfățișarea chiar a oamenilor. Locuitorii văii Lăpușului poartă și ei veșminte de pănură albă, gube cu

[1] Astăzi : Jibou (n. ed.).

mițele plouate. Dar aici se obișnuiește mai mult, pentru a ține de cald, un sumănaș albastru ca pe la Cluj și Turda. Tot ca pe acolo, pînă într-o vreme așa de tîrzie, pălăria de paie cu fundul înalt și margenile răsfrînte asupra feței e mult mai mare și mai rotund umflată decît la maramureșeni. Ca și în părțile ardelene de la răsărit, femeile și-au părăsit portul și se înfășură în cituri de tîrg, mai mult roșii ; numai gubele umflate le deosebesc de unguroaice.

Ceva din mîndria maramureșenilor liberi se întîmpină și aici. E adevărat că mai toți sătenii ce întîlnim se sperie de cei patru cai și seot pălăriile, căciulile, îngînînd uneori cîte ceva pentru drumeții cari se numesc, după datina locului, de închinăciune pentru bogăție și putere, „măria sa". Dar carele cu boii frumoși trec mîndre, și la coarnele din afară se atîrnă motocei roșii de lînă sau șuviți de piele țintate. Nemeșia a fost și aice în timpuri un adevăr între ai noștri, și nemeșii se numeau și „boieri", cum descopăr în cîteva însemnări pe cărțile bisericești din veacul al XVIII-lea. Sînt sate cu două biserici, una nemeșească și alta a iobagilor, și pînă astăzi poporenii celei dintîi se țin mai mult decît ceilalți, și această însușire a lor are pînă astăzi oarecare recunoaștere.

Soarele vesel al unei minunate zile din vara lui Sînmedru, care, mult așteptată, a sosit, în sfîrșit, aurește pe o muche de deal în față casele multe, strînse la un loc, ale Șuncutei, care e un tîrgușor și o răscruce de drum, o stație de cale ferată și un mic centru de funcționari. Odată firește că era aice numai un sat, pe care ai noștri îl primiseră de la ungurii cei de tot vechi, căci Șomcut înseamnă „fîntînă cu corni, a cornilor" ; după creșterea însemnătății locului, tot românii au rămas însă stăpîni. Pe cînd catolicii din casele de administrație ale statului au numai o bisericuță, protopopul greco-catolic slujește într-o măreață clădire, în stil, ce e dreptul, modern, dar destul de bine potrivit. Nu lipsesc nici avocați români. [...]

Hanul unde ne coborîm, îl ţine un armean, care ştie româneşte bine.

De la Şuncuta ne coborîm pe unul din afluenţii Lăpuşului. Nici una din văile ce am străbătut pînă aici n-are o frumuseţă aşa de liniştită şi de senină. Strălucite perdele roşii de verdeaţă bătută de brumă atîrnă pe coastele blînde întoarse spre noi. La picioarele lor, pe pajiştile încă fragede, plugul taie lesne, în pămîntul adînc muiat, brazde lungi catifelate ; cîte o ceată de sămănători, în pănură albă, în cituri înflăcărate, aruncă seminţele. Rari cară trec în pas lin.

Toate satele sînt curat româneşti, afară de cei cîţiva evrei, foarte săraci, de pe la bolte. Numirile oficiale bătute pe scîndurile de hotar sună ca o copilărească batjocură. Mesteacănul e Nyiresfalva, pentru că *mestecăniş* se zice *nyires ;* altele sînt potriviri întîmplătoare de nume iscodite ; fiindcă iscoditorilor li s-a părut lung cutare sat, i s-a zis „Satul lung", Hoszufalva.

După Buciumi, Gaura, Mesteacăn şi Răstoace, apusul se lasă peste dealurile din dreapta. Acolo cerul e împrejmuit de flacări roşii, supt uşorii nouri vineţi, cari cresc încă strălucirea focului din urmă a soarelui ce moare. Acest foc pătează de sînge largi pete de apă sămănate în fundul văilor ; acela e Someşul, care vine de la Dej, mergînd spre Tisa. Mai departe, spre drum, apa albă soarbe adînc umbrele copacilor singurateci. Iar craiul-nou, cu lumina foarte ascuţită, pare că se opreşte pentru a privi minunea de foc, apoi el prinde a călători în largul albastrului ceresc.

În coborîrea la vale, atingem Lemniul. Un abur trandafiriu pluteşte pe margenea satului. Acolo e cimitirul, şi pe morminte, în această zi de toamnă cînd se pomenesc morţii, scînteie lumini răzleţe în care arde durerea şi iubirea ; pe una din ridicăturile de ţernă, supt o cruce care se desface adînc neagră, arde făclie lîngă făclie, în şiruri dese, care par florile de lumină ale ţărmului de peste moarte.

Mari acoperișuri colțurate, un minaret de biserică răsărind din mijlocul lor. Peste pămînturile de hotar e acuma Letca, de unde e Augustin Paul, ziaristul din Brașov.

Vom vedea satul a doua zi. Deocamdată întîlnesc în el numai pe un neașteptat cetitor țărănesc al lui *Ștefan cel Mare* [1], a cărui fetiță mă întîmpină, după ce ni schimbăm numele, cu un „țucu-ți sufletul" („sărutu-ți sufletul"), care în adevăr îmi merge la inimă. El se arată foarte bucuros că mi-a putut „vedea trupul", și la trecerea peste Someș mă recomandă podarilor așa de călduros, încît ei cred că au înaintea lor chipul, crescut prin legendă, al parohului din Șișești, luptătorul național de odinioară. Oamenii sînt bucuroși că au trecut peste luminișul alb al rîului mare pe „popa Lucaciu" însuși.

Dincolo de Someș, o cărare pe care apa o schimbă cînd aici, cînd dincolo, duce în margenea unor lanuri de porumb cules, cu cotoarele slăbănoage, la Lozna. Aici aflăm odihnă în casa preotului, om înstărit, cu gospodărie foarte bună și cu sentimente românești, unite cu întrebuințarea întîmplătoare a limbii maghiare și cu cetirea în această limbă. Această stare de suflet nu e rară în aceste părți. Vizitiul Zaharia a spus doar, după o ușoară probozire pentru vorbe ungurești, că-i e tot una, ori o limbă, ori alta, și că „aici limba ungurească e cea dintîi". „Inteligența" are în aceste părți un rol pe care nici nu se gîndește a-l îndeplini.

Lozna are o bisericuță de lemn, care poate să fie destul de veche, dar a fost stricată cu totul printr-o zugrăveală copilărească făcută de un meșter din Nicula. Bietul om, din cîte se pricepea, a făcut sfinți noi, a tămînjit cum e mai rău pe cei vechi și a împodobit și pereteie din afară cu un strașnic Sînt' Ilie pe carul de foc. Altfel, această zugrăveală unică are interes întru aceea că arată care pot

[1] Volumul *Istoria lui Ștefan cel Mare* a apărut la București în anul 1904 (n. ed.).

fi ideile despre artă ale unei minți simple pe care n-a înrîurit-o nici o școală.

De la Lozna înainte mergi, pe drumul abia pietruit, la Clisi, sat fără parohie, unde stînci mari strîmtorează cursul Someșului.

În Letca, împărțită între vechii nemeși și iobagii de pînă mai dăunăzi, și bisericile sînt două. Și una și alta nu înfățișează decît bîrne zugrăvite și înalte turnuri țuguiate. Pe biserica săracilor se mai vede încă însemnarea săpată în grinda intrării prin care se mărturisește că lucrarea s-a făcut cu cheltuiala lui Iacob Ionașcu și a popei Văsiiu, în anul 1665. Aceasta e deci una din cele mai vechi biserici de lemn ce se află în românime. Zugrăveala, de la începutul veacului trecut e totuși mai bună decît aceea pe care o pot face astăzi „pictorii" de la Nicula, luați în întreprindere de armeni.

CARTEA A XVII-A

SĂLAGIUL, SĂTMARUL, ORADEA MARE

I. *ÎN SĂLAGIU*

De la Letca linia ferată ce vine din Dej se suie şi mai departe pe cursul Someşului fără valuri, curgînd lin în fundul văilor. Supt marea lumină dezmierdătoare dealurile împădurite ale Sălagiului îşi desfăşură strălucitele odăjdii de roşu şi auriu. În poalele lor sînt prinse sate româneşti, cu bisericile de zid puternice, care înalţă una după alta turnurîle albe.

După Surduc ajungem la Jibău [...]. Marea aşezare din a dreapta căii e străbătută de două clopotniţe duşmane. De aici linia cea mare apucă spre Nagy-Károlyi, pe care ai noştri, cari au şi o mare parohie în orăşel, îl numesc Careii Mari. [...]

Deocamdată însă urmăm drumul Someşului, ascuns de dealurile cu păduri, care au făcut pe cărturarii noştri să numească această ţară a Sălagiului : Silvania. Pe lîngă Odorheiul Someşului trenul încetinel apucă spre staţia Şulimetei, de unde iarăşi linia se încreangă, aruncind o ramură spre Cehul sau Ceul Silvaniei, pe cînd trunchiul ţinteşte la Baia Mare.

Valea aceasta nouă n-are un rîu care să se vadă, căci apa Sălagiului e numai o scurgere săracă, prezărită într-o rîpă. Dar cele mai line dealuri desfăşură la soare coastele lor străbătute de plugul roditor. E încă o ţară de pîne la picioarele muntelui, şi de aceea marii proprietari au ştiut totdeauna să şi-o însuşească.

După o scurtă oprire la un sătucean care face abia să se zărească umilele-i acoperişuri de stuf şi de şindilă veche, sîntem la staţia îndoită, „Völcsök-Illyésfalva“ [1] unde ne aşteaptă trăsura venerabilului şef politic românesc George Pop de Băseşti.

Satul Băseştilor se atinge îndată, supt dealurile de bielşug. Aşezat într-un loc aşa de prielnic, în margenea codrilor şi cu ţarini la îndămînă, el nu se simte de aceste înlesniri. Pe drumurile de tină adîncă şi cleioasă, se ivesc la întîmplare căsuţe cu pereţii joşi şi strîmbi, deasupra cărora spînzură stuhul scărmănat. [...]

[...] În acest sat şi în multe altele, obiceiul nunţii cu petrecere, dar fără preot şi fără declaraţie la primărie, e încă foarte răspîndit, cu toate că unii preoţi, cari au însă de lucru cu parohieni atît de cerbicoşi, duc luptă înverşunată împotriva concubinajului.

Totuşi se vede o şcoală foarte bună şi o mare biserică, asemenea cu cele din Moldova. Într-o casă cu două rînduri e aşezată o societate creştină de consum. E vorba să se facă şi o bancă : ea va fi „Codreana“.

Aceste mijloace de luptă pornesc înainte de toate de la hotărîrea proprietarului, domnul George Pop. El nu e un străin, ci un nemeş din sat, a cărui familie s-a ridicat prin preoţia străbunilor, din protopopia unui ascendent mai apropiat, prin funcţiunile de stat pe care le-a ocupat bunicul. Dintr-o moştenire de o sută de iugăre, acest om

[1] Ulciug (n. ed.)

harnic a ştiut să facă un strălucit domeniu de 3.200 de iugăre, care e unul din cele mai frumoase în aceste părţi şi cuprinde „măieriști", ferme, cum zicem noi, în trei sate, în Băseştii înşişi, în Tămăşeşti şi în Băiţa. Avînd o singură fată, el ajută larg şcoala, biserica, pe mulţi săteni şi chiar pe cîţiva studenţi. La şeptezeci de ani, nu e numai „domnul" moşiei, ci şi adevăratul ei stăpîn, supraveghetor şi lucrător: pentru toată grija cîmpului zilnic îi stă calul la scară.

Dimineaţa, întovărăşesc pe găzduitorul meu la slujba bisericească. În clădirea încăpătoare şi cuviincios decorată, nu aflăm săteni, între altele şi fiindcă e o zi de lucru şi, cu nesiguranţa batjocoritoare a vremii, nici o clipă nu trebuie pierdută pentru arăturile şi semănăturile de toamnă. Dar copiii din cor au venit să cînte, nu ca să-mi arăte mie ce pot, ci pentru că aşa e datina aici: să se înceapă cu cîntările din biserică ceasurile de învăţătură din şcoală.

Slujba se face foarte frumos, şi e o minune cînd supţirile glasuri argintii înalţă vioi armonia rugăciunilor, la îndemnul învăţătorului, care-şi face datoria cîntînd în strană. Sînt foarte mititei, foarte cuminţi, aşa de săraci, de rupţi, de cîrpiţi şi de zdrenţuiţi, aşa de golaşi cu bietele lor picioruşe pline de noroi pînă peste glezna şi cu trăistuţele prinse de umăr, şi cîntă totuşi cu atîta inimă, ca nişte sărmane păsăruici îngheţate, de ţi-e şi milă, şi totuşi mai mult drag de dînşii. Pe pupitru, lîngă mine, bătrînul de şeptezeci de ani şi-a cufundat fruntea în mîni şi ascultă cu ochii umezi aceste glasuri şi rugăciunile pe care în acelaşi loc le-au înălţat preoţi şi protopopi din neamul lui, îngropaţi în această ţărînă. E o tovărăşie de suflete între toţi aceşti oameni, de vrîste şi de stări totuşi aşa de deose-

bite, cum s-ar cădea să fie în orice colț românesc, și chiar în boiereasca și boiereasa noastră Românie, pentru binele acestui popor obidit și fără mîngîiere ![1]

II. *SPRE SĂTMAR. SĂTMARUL*

Iarăși la Șulimete [2], în după-amiaza de ploaie răpezită. Apoi, în sus, peste Someșul lat și jos, pe linia Băii Mari,

---

[1] În articolul *La răpirea nordului Ardealului* Iorga va scrie copleșit de durere :

„Atîtea le-a răpit hotarul tras la Viena. Băseștii, cu mormîntul lui Badea Gheorghe, prezidentul adunării naționale de la Alba-Iulia, nu mai sînt la noi. Nici Siseștii, unde-și doarme somnul de veci leul Vasile Lucaci. Nici Ciucea, unde nu se va mai putea odihni de aici înainte poetul suferințelor milenare, Oct. Goga.

Toate ni se duc zilele acestea — pînă la ziua Crucii pe care a fost răstignită din nou națiunea română.

Ni s-au răpit apoi mormintele voievodale din Maramureș, pămîntul frămîntat cu oasele descălecătorilor. Și asta numai pentru că, în Sighet, maghiarii și-au putut face timp de zece veacuri o așezare majoritară. La fel cum și-au putut-o face, de altfel, tot acolo, și evreii galițieni, în ceva mai scurtă vreme.

Pentru un oraș înstrăinat, ni s-au răpit 56 de comune pur românești... Ni s-a luat și Bihorul, mai mult de două treimi. Din 540.472 de locuitori ai Bihorului, 324.215 sînt români. Au rămas în județul Cluj 133.277 români. S-a dat și acest pămînt celor numai 77.231 de unguri cari s-au așezat acolo în epoca de maghiarizare a Ardealului de după 1867. Ni s-au luat județe din Ardeal unde chiar statisticile oficiale maghiare constată o majoritate românească de peste 60 la sută.

Ni s-au dus toate. Pleacă de la noi în zilele care vor urma septembre ale anului apocaliptic 1940.

Strajă pe pămîntul patriei sfîrtecate vor rămînea însă acolo 1.300.000 de români. Cu datoria de a veghia la căpătîiul mormintelor noastre sfinte, cu datoria de a-și păstra limba, credința și mai presus de toate naționalitatea lor. În ei toată nădejdea."

(*Neamul românesc*, septembrie, 1940)

[2] Probabil Șimleu (n. ed.).

trecem pe lîngă biserici nouă de zid şi multe căsuţe cu acoperişurile de şindilă înnegrită, pe cînd dealurile înălbăstrite de neguri se perindează, cînd de o parte, cînd de alta. Staţiile, însemnate cu nume ungureşti înşeală necontenit asupra firii satelor, cu totul româneşti, care, de fapt, se cheamă Mesteacănul Mare, Satulung şi aşa mai departe. La capătul unor păduri, linia despică o largă cîmpie verde străbătută de cirezi rătăcitoare, pe cînd în depărtări apar iarăşi Munţii Chioarului şi ai Maramureşului, asupra cărora fulgeră. Sîntem în Baia Mare.

O tîrzie furtună de toamnă se pregăteşte asupra lor, cu tunete şi fulgere, în novembre. Un larg nor sur se întinde într-o clipă pînă în margenile zării, răpezind picăturile grele, dese. Bălţi se alcătuiesc deasupra tinei drumurilor şi cîmpiilor ; săteni trec năuci, pripindu-şi carăle. Apoi în cîteva clipe sîntem dincolo de puterea furtunii, care se pierde albicioasă în urmă, gonită de un soare de apus cu strălucirea înfocată. Norul întreg pare aprins în toată margenea lui apuseană de această biruinţă a razelor, pe cînd în capătul celalt se schiţează încă fulgere.

Printr-un ţinut de dealuri tot mai joase înaintăm către Sătmar. Firmele de staţii sînt astfel alcătuite, încît numele românesc nu se poate nici desluşi, nici gîci măcar. Şi totuşi acest nume există. Şi pînă departe dincolo de Sătmar sute de români locuiesc [...] în satele de tină, de vergi şi de stuh. Preotul din Băseşti vine de la Achiş, lîngă Tăşnad, unde avea parohieni cari ţineau la dînsul. Dar în foarte multe părţi limba e pierdută : predica se ţine, ca în Sătmar, ungureşte pe urma bietei liturghii străvechi române. Pe morminte tot ungureşte se face pomenirea morţilor, şi un preot mai îndrăzneţ, care a vrut să oprească această datină, a fost silit să-şi părăsească parohia de chiar ai săi, pe cari-i întetea administraţia.

În această cale satele nu se prea văd. Odată numai linia taie margenea uneia din ele, și atunci văd o biserică de zid joasă, cu ferestile mici, cu tăvanul înalt de lemn negru, învăluit ca o măciucă. E desigur o veche zidire, și tot așa de sigur este că ea a fost ridicată de români.

La Sătmar se ajunge seara. Astăzi îi zicem așa după ungurescul Szatmár sau, mai întreg, Szatmár-Németi, „Sătmarul nemțesc". În cele mai vechi timpuri, înaintea mișcărilor de coloni și întemeierilor de orașe, era aici, pe cîmpia roditoare, un *mare sat* al nostru. Nemții s-au așezat în el deschizînd prăvălii și alcătuind un tîrg, și de aici adausul : „Németi". Apoi rasa lor s-a stins, și în loc au venit ungurii, cari sînt astăzi singurii stăpîni, dacă nu se pun în socoteală destui evrei trecuți la îmbrăcămintea și limba națiunii dominante, și cele 3.000 de români necăjiți cari au nevoie de predica unguréască.

Așa fiind Sătmarul, deplin „patriotic", i s-a făcut cinste cu o prea frumoasă gară. Dincolo de dînsa se deschide o alee, care duce și ea la străzi îmbrăcate cu bazalt lunecos, pe care iarăși le mărginește șirul de arbori. Este electricitate, și se văd linii de tramvai. Casele de pe margeni sînt în mare parte mărunte, dar bine îngrijite. Piața pătrată, ca aceea din Sighet, piață ungurească, nouă și pompoasă, fără nici un element istoric, e împodobită cu o foarte mare biserică a catolicilor, iar la celalt capăt ea are un otel care poate sta în orice Capitală.

III. *SPRE ORADEA MARE. ORADEA*

De la otel plecăm în mijlocul nopții pentru a prinde trenul spre Er-Mihàlyfalva [1], de unde se desface în jos linia Orăzii Mari. E o mare strălucire de stele limpezi,

[1] Valea lui Mihai (n. ed.).

dintre care a plecat luna muşcată în secere. Aici pare că nici n-au fost vremurile de zăpadă, şi pînă la acest ceas aerul e lin şi dulce.

Trenul taie şesul spre apus, atinge Careii Mari şi se opreşte peste trei ceasuri la staţia de legătură. La lumina dimineţii care nu s-a curăţit încă de nori, se văd numai mirişti aşternute peste un pămînt întins ce se sapă uneori în adînciturі uşoare. Cîte o scurtă pădurice de stejari tineri răsare roşie, şi se pierde în zare.

În jos, copacii sînt deşi, şi tot ţinutul are înfăţişarea unei mari livezi în mijlocul căreia se fac sămănături îngrijite. Dacă ar mai fi cîte o limbă de pădure, te-ai crede pe drumul de la Ploieşti la capitala noastră. Dar staţiile cu numele neînţelese trimet şi primesc ţărani unguri bălani, cu mustăţile lăsate în jos, spinarea încovoiată şi picioarele îndoite ; în locul portului nostru nu se văd decît pălăriuţele mici, şorţurile şi marile cizme pînă la genunchi. Elementul românesc e pe alocuri numai presărat, ca fire de grîu vechi între multa buruiană, şi el e pretutindene primejduit în această diecesă a Orăzii, unde cine trebuie să lupte, preotul, nu cutează s-o facă, fiind el însuşi pătat de maghiarizare.

La Podul Secuiului[1] o linie laterală se desface în dreapta, ducînd prin Marghita la Şimlău, în capătul de jos al Sălagiului. Şimlăul e un centru mărişor, în care, ca în tot ţinutul de altfel, românii au însemnătate. În acest loc, care a fost leagănul Bathoreştilor, principi al Ardealului, noi avem şi una din puţinele bănci ale părţilor acestora de conştiinţă şi organizare mai slabă.

Un vicariu unit rezidează în Şimlău, şi se tipăreşte acolo o foaie românească ilustrată, *Gazeta de duminecă*.

Apoi, de la Podul Secuiului înainte, acelaşi şes larg, cu zările viorii şi vinete, aceleaşi sate mari străbătute de înalte biserici străine, aceleaşi căsuţe cu acoperămîntul

[1] Azi se numeşte Săcuieni Bihor (n. ed.)

jos și ușa deschisă între două ferești, aceleași puțuri cu cumpănă și podețe de lemn, aceleași miriști și ierburi de baltă. Rar se ivesc oamenii cu pălăriuța mică și cizmele mari, femeile în cituri bătătoare la ochi. Supt albastru zboară gîște speriate, în stoluri albe, și, în nouri negri, cioare prădalnice.

După stația Bihorul Pișpecului [1], episcopului latin, adecă, din aceste părți crișene și bihorene, ajungi la Oradea Mare, centrul acestui ținut și nodul mai multor linii.

Oradea trezește în minte vechi priveliști de luptă, încunjurări îndărătnice și apărări viteze, capitole de glorie din trecutul principatului ardelean și al Casei de Austria. Nu odată au roit supt zidurile cetății, în acest șes de miriști, de arături și bălți, ostașii fără frică ai sultanului, care stăpînea în Timișoara și în Buda și avea la îndemînă puterile Țării Românești și ale Moldovei.

Apoi întăriturile de atîtea ori stropite cu sînge s-au dat la pămînt ; Gross-Wardein, Nagy-Várad, cetatea Crișului Răpede, s-a prefăcut într-un oraș de provincie, în care nu se mai aflau nemți, și ungurii nu erau în stare să aducă viața de muncă și de schimb al produselor muncii. [...]

Cînd am văzut întîia oară Oradea, mi-a impus larga alee a gării, desfășurarea liniștită și curată a străzilor pe care sunau aristocratic roțile trăsurii ungurești. După multe prăvălii îmbielșugate ale evreimii, am nemerit acea piață de fală și de gală, unde se vedeau bănci, biserici, palate. Una din acele bănci e românească, cea mai frumoasă din biserici e a bogatului episcop român al Orăzii, iar într-acea casă veche cu două rînduri, ce se ridică la dreapta, stătea episcopul Mihail Pavel, care trăia ca un sărac pentru a îmbogăți din agonisita lui așezămintele unei diecese amenințate. Ferestile lui fusese sparte odată pentru asemenea fapte rele, și canonicii bătrîni, cari mă rugau

[1] Azi : Episcopia Bihorului (n. ed.).

să vorbesc românește încet și răspicat ca să poată înțelege, cu urechile lor bătute de graiul străin, se temeau de un foc dușman care, împreună cu vechiturile din cămări, să distrugă și comorile literare, de cărți și manuscripte, adunate în vremea episcopului Samuil Vulcan, ocrotitorul lui Petru Maior și al lui Șincai.

Astăzi bunul bătrîn milostiv nu și-a ridicat un mare și împodobit palat, care e o podoabă a pieții și a orașului, fiindcă samănă cu celelalte mari clădiri noi în stilul ce se obișnuiește în Ungaria : Palatul Comunal, Teatrul, Palatul de Justiție. Într-una din sălile aurite și parchetate se așează în rînduială manuscriptele pe care le-au alcătuit, în grija zilei de mîne, sărmanii clerici cari au fost Clain, Maior și Șincai. Noul episcop, Dimitrie Radu, fiul unui harnic țăran din Bihor și fost profesor la Seminariul catolic din București, a luat de la începutul păstoririi sale hotărîrea de a da episcopiei față de ungurii stăpîni acel prestigiu pe care aceștia-l înțeleg mai bine.

Într-un mare lux mai vechi se înfățișează și biserica episcopală, al cării turn vărgat cu linii aurite scînteie de departe. Pe dinlăuntru ea se înfățișează ca biserica mai strălucită a românilor [...]. Pentru episcopatul unit, dăruit de Maria-Teresa neamului nostru din Ungaria proprie, meșterii au înălțat o măreață biserică boltită, în care orice amănunt arată gust și bogăție. Toți episcopii au avut o deosebită grijă pentru acest mîndru monument în stil apusean, și Mihail Pavel a împodobit-o cu zugrăveli noi în același stil. [...].

În fundul pieții de prăvălii, numai și numai evreiești, ochii ți se opresc asupra altei biserici impunătoare, cu turnul mare și trainic. I se zice încă biserica grecilor, fiindcă a întemeiat-o și a întreținut-o Compania negustorilor greci cari au precedat aice viermuirea negustorilor evrei. Încă

de la jumătatea veacului al XVIII-lea, ca era mîntuită, și antimisul pe care se face sfînta jertfă e de la un patriarh sîrbesc al Carlovățului, din acel timp cînd românii de lege răsăriteană n-aveau nici o episcopie. O reparație adăugitoare s-a făcut însă în cele dintîi decenii ale secolului trecut. Stilul și felul de împodobire sînt și aici ca și la biserica episcopală unită, și preoții celor două confesii au tot dreptul să creadă fiecare că biserica lui e cea mai frumoasă.

Și de fapt frumoase sînt amîndouă, precum frumos e și palatul episcopal ; poate că în cine știe ce vreme unul dintre urmașii acelui vicariu ortodox Vasile Mangra, care a știut să fie naționalist înflăcărat pentru două popoare [...], al nostru întîi și cel unguresc pe urmă [1], poate că deci acel urmaș al domnului Mangra va înălța și el un palat de stăpînire arhierească pentru români, și desigur că acel palat va fi frumos [2]. Căci pare că în această Orade, care se laudă în toate limbile că e mare, bate din cele mai vechi timpuri un vînt de măreție ; mare a fost cetatea [...], mare e biserica veche a catolicilor, și mai mare, cea nouă, cu trei turnuri, de pe strada „mare" ; mare se vede și palatul episcopului, mare parcul de care se încunjură. Episcopul Schlauch, dintr-o familie de meșteri șvabi din Banat, a făcut cheltuieli din cele mai neauzit de mari cu argintăriile mesei sale, cu copacii grădinii sale, cu primirea împărătească a împăratului ; toate școlile sînt mari. [...].

Și, cum e de molipsitoare mărimea lucrurilor, pe atîta mi se pare a fi, vorbind în genere, micimea celor sufletești. [...] Noi avem două școluțe rivale și m-am mirat cînd am descoperit într-unul din învățători, domnul Firu — ce e dreptul, bănățean de origine — un tînăr inimos și cu multe cunoștințe de literatură românească, în stare chiar

[1] A isprăvit în brațele stăpînilor (1939) (n.a.).
[2] S-a și făcut supt neuitatul episcop Roman Ciorogaru (1939) (n.a.).

de a scrie românește istoria bisericii sale. În bisericile acestea mari, abia dacă vin cîțiva „zilieri" săraci dintr-o poporație românească de cîteva sute de suflete numa, ruptă și aceea în două confesiuni. Copiii acestor oameni nici nu știu românește, și învățătorul trebuie să li predea limba lor ca o limbă străină. Nici pînă astăzi nu este în Oradea un seminariu românesc pentru români, ci teologii, cari urmează la catolici, maghiarizatori fanatici, au numai un „convict", un internat al lor, cu profesori de rit și de cîntări, singurul lucru românesc ce se cuvine să știe. [...].

IV. *ÎN JURUL ORĂZII*

Oradea e înconjurată de sate uneori chiar mai mult ungurești, împrăștiate pe dealurile care mărginesc la răsărit orașul. Am văzut două dintre dînsele. Sălăușul și Sînmartinul. Locuitorii trăiesc din ogoare pe care le lucrează deosebit de bine și din vînzarea laptelui în marele oraș vecin. Au case mari de zid, acoperite cu șindilă bună, și curți întinse. Starea lor foarte înfloritoare, mai ales a celor din satul întîi, se lămurește și prin aceia că mulți au fost aduși în vremuri cu privilegiile întinse ale colonilor. Ungurimea din Oradea se strămută în dumineciile și sărbătorile verii cu sutele la „scălzile" din aceste părți, unde apa zbucnește din pămînt cu atîta căldură, încît pînă departe aburii albi se ridică veșnic, ca o negură, deasupra cursului ei. Premonstratensii [1] au în acest ținut mărginaș o mare biserică veche și o casă cu două rînduri, foarte incăpătoare, în care acum nu mai locuiește însă nimeni. O mare biserică a catolicilor se ridică pe o culme înaintea satului Răntău. Pînă la Arad, la Mureș, drumul duce tot printre români.

[1] Ordin călugăresc apusean (n. ed.).

Sînt însă, cu toată bogăţia pămîntului, dovedită şi prin grosimea tinei, numai aşezări sărace. Coperişurile de stuh cad trist pe pereţii strîmbi, cu ferești abia deschise. Locuitorii lor nu sînt tocmai mulţămiţi cu partea ce li s-a făcut în viaţă. Ei urăsc nu numai pe „domnul" de pămînt, ori de e străin, ori de e român, ci şi pe preot, pentru banii ce li ia şi cheltuiala ce-i ţine, şi pe orice „nădrăgar". Rareori ţi se va spune o „bună-ziua" din toată inima. [...]

CARTEA A XVIII-A

ȚINUTUL BEIUȘULUI

I. *SPRE BEIUȘ*

În zori de ziuă, supt nouri suri, pornim spre Beiuș cu trenul. Avem ca tovarăș de cale, în cupeul vecin, pe un domn bătrîn cu oarecare ifosuri, care vorbește românește și pe care l-am asămuit un timp, din greșeală, cu Butyán (fost Buteanu), directorul gimnaziului ungaro-român de la Beiuș și deputat guvernamental din ai lui Tisza [1].

Calea ferată duce un timp în margenea satelor ce am văzut ieri. Apoi o pădure de stejari înroșiți de frig încunjură pe amîndouă părțile cu copacii și tufișurile ei, lăsînd numai rareori privirea să străbată peste întinderile de șes ce se pierd în albastru. Șese ceasuri trenul se tîrăște în această singurătate, cu stațiile puține, care poartă nume neînțelese.

O spărtură în pereteie pădurii arată o largă priveliște de văi învălmășite, pe care le îmbracă petece de păduri bătute de brumă și învelite de neguri. La capătul lor e stația Drăgești. Între sătenii ce se îmbulzesc la tren, sînt

[1] Prim ministru maghiar. A promovat o politică de maghiarizare forțată a națiunilor asuprite, în special a românilor și slovacilor (n. ed.).

acum porturi noi : chepenege negre cu fireturi, mantii de pănură albă cu flori roşii şi negre, pe care le poartă şi femeile. Purtătorii acestor veşminte sînt iarăşi români. Căci, afară de cutare colonie bătăioasă, [...] ai noştri ţin tot drumul Beiuşului, toate aceste frumoase plaiuri bihorene, care se urmează pînă în coasta Ardealului, locuită numai de români.

Îndată muntele se vede foarte bine, un munte blînd, a cărui coamă aleargă în uşoare încreţituri, plin de adîncuri frumoase, potrivite pentru adăpostirea turmelor. Şesul roditor merge drept pînă la picioarele lui.

De la Holod înainte, ţara se lămureşte tot mai mult, păstrînd în fundul zării cingătoarea de înalte ziduri albastre a muntelui. Satele care se ivesc sînt mărunte, îngrămădite ; ele se alcătuiesc din case mici, destul de sărăcăcioase, cu stuf lăbărţat sau cu şindilă neagră peste pereţii lor văruiţi numai cîteodată ; triunghiul podului de către stradă e tăpşit sus ; ogeagul se ridică mare, înalt, ca în Mehedinţi.

Pe înălţimile ce mărginesc linia apare cîte un ciobănel, ale cărui oi albe smălţuează pajiştea adîncimilor. Drumurile sînt pline de oameni ce vin de la tîrguri. Bărbaţii au pălăria mică, deşi mai mare decît a ungurilor, vecinii lor ; pe umerii lor ca şi pe umerii femeilor, îmbrăcate în ii rar înflorite şi în şorţuri roşii, sînt aruncate largi mîntăli de pănură albă. Înfloriturile lor, făcute tot în lînuri roşii, sînt de toată frumuseţa ; ele încunjură gîtul, mîneca şi împodobesc margenile de deasupra pieptului.

În faţa drumului se desfăşură o apă largă, care astăzi răsfrînge cerul în puţinele-i unde limpezi, dar care în zilele obişnuite, de posomorîre a muntelui, oglindeşte nouri leşiateci sau lasă să se vadă pietricelele negricioase din albia ei, şi e numită pentru aceasta Crişul Negru.

Înaintea munților se desluşeşte acuma un deluleț umil, de pe care se desfac, între multişoare case mai bune, două înalte şi frumoase biserici albe. Un spital nou scoate înainte bolnavii săi în halaturi. Stația zice Belényes, acolo unde românii ştiu de Beinș sau de Beiuș.

Numele unguresc nu e însă unul din cele multe care s-au născocit în zilele noastre. Din el pare să se fi scos chiar numele pe care-l dăm noi. Dar cucerirea de către români s-a făcut în timpuri foarte vechi, şi de multe sute de ani satul Beiușului era al nostru, cînd împrejurările religioase izvorîte din Unirea cu Roma făcură din el un centru de cultură şi un tîrgușor. Cînd Maria-Teresa dădu românilor de peste hotarul ardelean o episcopie deosebită, a Orăzii Mari, ea o înzestră cu acest vechi domeniu de fisc al Beiușului. Dania, foarte însemnată, cuprinse toți acești frumoși munți albaștri de cari e încunjurat din toate părțile tîrgușorul.

Nevroind să se lase întrecuți de mitropoliții uniți ai Ardealului, în ceea ce priveşte răspîndirea luminii într-un neam rămas în urmă, aici ca şi aiurea, episcopii orădani făcură lîngă Curtea lor de „domni" ai încunjurimii o şcoală. Şcoala s-a dezvoltat în acelaşi sens ca şi şcolile din Blaj, şi ea ajunse deci un gimnaziu. Mihail Pavel a avut şi pentru dînsul o îngrijire deosebită. Lîngă vechea clădire solidă, cu două rînduri, se făcu un adaus pentru a cuprinde mai bine pe şcolarii celor opt clase ; în zidirea cea nouă fu aşezat şi internatul, aşa de folositor pentru copiii unor săteni săraci ; a treia şcoală mai înaltă de fete a românilor de dincolo fu întemeiată şi ea ceva mai în sus, pe strada cea mare a tîrgușorului, de acelaşi ctitor de aşezăminte.

Încă din cele dintîi timpuri, episcopia unită înălțase o biserică în felul celei de la Oradea, înaltă, încăpătoare şi

aurită. Ca și biserica episcopală, ea avu însă puțini credincioși. Căci tîrgușorul însuși, cu cele cîteva case de meșteri și de negustori, fusese neunit și rămăsese astfel, ca și toate satele din împrejurimi, de altfel : vlădica domn de pămînt nu prea avuse grija lor, și poate că se sfia să ieie asupră-și, chemînd sătenii la Unire, oarecare îndatoriri patronale. Astfel o biserică ortodoxă era de nevoie în Beiuș chiar. Dacă ea fu zidită cu un foarte mare lux potrivit cu acea vreme — cu toate că se dăduse pentru dînsa numai un loc în afară de raza tîrgului — aceasta se datorește bogăției negustorimii *grecești* din Beiuș. Aceasta rămase, ca și cea din orașele Ardealului, dușmana hotărîtă a Unirii și sprijinitoarea călduroasă a ortodoxiei, pentru mărirea căreia era gata și la jertfe. Biserica, bine înzestrată și cu cărți, școala de pe lîngă dînsa aveau acest caracter grecesc pînă prin anii 1800. Acuma însă ele se află, firește, în mîna românilor de legea veche, și protopopul ortodox al lor stă în fața parohului — protopop de la biserica episcopală.

Acesta e Beiușul. În viața lui liniștită s-au adus schimbări numai în anii de după 1860, cînd se întemeie regatul Ungariei. Limba maghiară pătrunse ca limbă de propunere în cursul superior al gimnaziului : ea luă întîi pentru sine istoria și geografia, apoi, după fapta necugetată a unui copil, care demonstrase cu călduroasă neprevedere, fiind încălzit de idealele firești ale neamului său, ea smulse numai pentru sine toate cele patru clase mai înalte. Beiușul n-a fost și nu e un loc eroic al românimii ; aici nu se scrie mai nimic românește, de frică ; nu se cetește, tot de frică, mai nimic românește ; se vorbește românește mult mai puțin și mai rău de cum s-ar cuveni, pentru multe motive ; căsătoriile amestecate nu sînt rare, și, în toate, limba soțului străin învinge. În astfel de împrejurări, îmbrăcarea în haină ungurească a gimnaziului su-

perior român, care numai în această calitate românească poate să aibă un rost, a putut să se îndeplinească fără mare supărare din partea cuiva. El urmează astfel : anuariul, „programa", se tipărește în două limbi, și pe titlu cuvintele ungurești sînt puse *înaintea* celor românești ; directorul, timp de mulți ani de zile, al școlii, domnul Buteanu s-a ales, s-a „lăsat" ales, se zice, deputat guvernamental maghiar. Sentimentele cele bune se găsesc numai la cîțiva profesori tineri și la școlarii în vrîsta conștiinții. Aici mai mult decît la Năsăud copiii stau în ceea ce privește inima mai presus de învățătorii lor.

III. *DE LA BEIUȘ LA ARAD*

Întoarcerea cu trenul la Oradea Mare, pentru a lua de acolo drumul Aradului, repetarea celor șese ceasuri de tîrîre înceată prin mijlocul pădurii închise nu poate să aibă nimic ispititor pentru mine. Mîne dimineața vom urma deci cu trăsura drumul, paralel cu al căii ferate, care duce la tîrgușorul Vașcău, și de aici vom trece muntele zării pentru a găsi la Ciuci trenul din văile Hălmagiului, ale Crișului Răpede.

Îndată ce ai ieșit din Beiuș prin capătul de sus, opus acelui prin care sosești cu calea ferată, ai în față trei sate, dintre care nici unul nu e străbătut de șosea. La dreapta, dintr-o afundătură se ivește marele turn alb al Tărcaii, la mijloc satul Negru se vădește prin clopotnița calvină din mijloc și prin clopotnița mărginașă, mai mică, a românilor, cari sînt însă cei mai mulți, iar la stînga, pe o culme, bisericuța albă înseamnă Mezieșul, satul unde s-a născut mitropolitul Miron al Sibiiului. [...]

Unde stația vecină a căii ferate zice „Dragonyest", sînt Drăgănești, prin care și trecem. Satul cu frumosul nume

românesc Fericea a fost prefăcut pe vremurile de maghiarizare nemilostivă ale lui Tisza în „Boldogfalva". Acestea sînt însă numai glume şi toane, care nu pot schimba nimic. În tot şirul de sate pînă la Vaşcău, cele din cale : Şendriciul, Rîenii — satul rîului — Zăvoienii — satul zăvoiului de lîngă apă — Şebeştii sau Săgheştii, Lunca, Şcheii, care se scrie, după pronunţarea de aici („cheiu", în loc de „teiu"), „Steii", şi cele de pe laturi, supt zidul albastru al largului circ de munte, sînt numai şi numai români. Statul ştie aceasta aşa de bine, încît nici nu mai răspîndeşte pe aici acel dar, cu care nu e zgîrcit nicăiri : şcoala sa. Ştiu ungureşte numai cei cari au slujit ca vizitii pe la oraşe.

Drumul se înfăţişează destul de cercetat la aceste ceasuri de dimineaţă după sărbătoare. Merg la tîrg femei cu ulcele de lapte, de prin aceste sate din sus, unde mantia lungă de pănură albă are cusături verzi sadea sau amestecate încă şi cu roşu. În cară, cîte un sătean merge înfăşurat în aceeaşi pănură înflorită, pe cînd de-a lungul ogoarelor bine arate, grăpate şi gunoiate se văd sămănînd şi îngrijindu-şi cîmpii alţii, cari lucrează numai în cămăşoaiele lungi ce se coboară mai pînă la pămînt, dînd aceeaşi înfăţişare bărbaţilor şi femeilor. Văd şi destule cojocele, scurte şi fără mîneci, ca nişte pieptare, şi ele poartă în curăluşe de piele adause aceleaşi podoabe deosebitoare, de verde şi roşu. Pe la portiţe şi pe uliţile satelor întîlnim băieţaşi şi fetiţe foarte voinici, cu capul mare, rotund, şi deseori cu ochii negri, dulci. Unul ni strigă în treacăt : „Bine să dea Dumnezeu, domnule", iar o ceată de ştrengari, amintindu-şi de alegeri poate, zbucneşte în urarea zgomotoasă : „Să trăiască domnul". În acest ţinut de ortodoxie, cu preoţi bărboşi, primesc iarăşi toată cinstea ce se cuvine „domnului părinte". [...]

Viaţa apelor e înfăţişată aici de şerpuirea celor două ramuri ale Crişului Negru, care vin din munte, una prin

Drăgăneşti, iar cealaltă, mai departe, în sus, prin Pietroasa, unde se fac exploatări de bolovani, şi se unesc la Beiuş. Şuviţele uşoare trec fără freamăt şi fără spumă pe patul des al pietricelelor întunecate, care dau un nume rîului.

Apa mişcă numai cîte o moară, şi acest ţinut nu e atins încă de scuturătura de friguri şi de fierbinţelile vieţii industriale moderne. Numai într-un loc aflu mari depozite de cherestea. Munţii episcopului nu dau pe departe ce ar putea să deie, şi cîştigul e slab chiar de la băile, vestite prin frumuseţea lor, de la Stîna din Vale, care se ascunde între creştetele din dreapta.

Deci pretutindeni se întîmpină numai biete căsuţe de cea mai veche datină, mai mult sau puţin văruite, foarte năpădite de stuh : în ele se înfig la cele două capete, ca „bageagele" din Moldova, două suliţi de lemn, care poartă în vîrf cîte o ulcică plină de paie ; ogeagul e ţesut de cele mai multe ori din crengi de răchită. Podoabele lipsesc. Deseori se ridică de departe înalte cruci de lemn, cu acoperiş ţuguiat, lucrate, ca şi mantiile, în flori verzi şi roşii şi fără nici un chip pe cele şepte registre săpate din care se alcătuiesc.

Şcheii au însă mai multă trăinicie în clădiri. Prin grosimea păretelui de zid, prin cerdacele de zid boltite, prin podoabele de tencuială şi datina de a se însemna anul zidirii, casele samănă cu cele săteşti. Se pare că numele de şchei, slavi, se dădea şi nemţilor. Acelaşi fel de ordine se vede şi într-unele din casele Luncii.

Acest din urmă sat e numit după pădurea lîngă care se află, şi aceasta proprietate a domeniului episcopal. Prin potecile ei pietroase şi prin năruiturile ei de lut, peste podeţele de bîrne fără răzimători, am fost, aseară, călăuzit de mantia albă a unui sătean de aici, la Şebeşti. Satul are însemnătate fiindcă aici stătea pe la începutul veacului al XVI-lea vlădica părţilor Beiuşului, pe care un act de atunci, de la craiul, îl numeşte „arhidiacon". Vorba

mergea că în vechea biserică s-ar mai fi păstrînd cărți bătrîne și manuscripte.

Această nădejde a fost înșelată, dar am avut plăcerea unui drum interesant în noapte, supt luna bună care arăta și încurca potecile. Ulița satului sărăcăcios cu casele abia atinse cu var era necontenit tăiată de mlaștini și de izvoare de munte. Ferestile mărunte se deschideau la fiecare învîrtitură de roată întovărășită de corul cînilor, și fețe speriate de bărbați, femei, copii se iveau, cercetînd pe oaspeții cari veneau cu „hintăul" cine știe cu ce gînd de „porție" sau de „vizitație". Am găsit apoi o școală nouă și bună, un învățător „nădrăgar" și un preot cu bibliotecă și cunoștinți istorice și literare, care a scris întîmplător și în revista *Biserica și școala* din Arad. Cu el am mers pe poteci de arătură în două cu pietre, într-un „hotar" căruia nici un fel de vreme nu-i poate prii cu totul, pînă la biserică, despre vechimea căreia se spun multe și se pot crede cîteva. E o clădire de piatră, groasă și scundă, fără stil și frumuseță, și lipsită de orice element istoric. Sătenii ar voi s-o dărîme pentru a face o alta în mijlocul satului, dar sînt și de aceia cari țin ca ea să fie lăsată totuși pentru „pomenire". Cît timp se va mai ține însă, nu se poate spune : o însemnare de pe la 1830 arată că atunci i s-a năruit bolta, căreia i se zice cu un cuvînt frumos, îndătinat pe aicea : „cerimea", de la „cer", cu bolta lui învățătoare pentru bolțile oamenilor. De jur-împrejur sînt rămășițe ascunse ale timpului cînd satul era aici, și se arată locul vechilor fîntîni părăsite.

După Lunca nu mai este sat cale de o jumătate de ceas pînă la Vașcău, care se ivește ca și Beiușul într-o desfășurare destul de frumoasă.

Locuitorii sînt români, afară de cîțiva evrei și de meșterii unguri din față. Ei poartă aceleași veșminte ca și țăranii ținutului, adecă mantiile albe, înflorite însă pe ici cu negru și roșu. Văd o mare biserică ortodoxă și

chiar o bancă nouă, „Șoimul". Doctorul de cerc se întîmplă să fie un român. Cei cîțiva surtucari de-ai noștri vorbesc ungurește în casă, ca și mulți beiușeni, și obiceiul căsătoriilor amestecate e foarte răspîndit.

De aici nu mai poate merge trăsura cea mare, cu coș, pe care am plătit-o șase florini pentru trei ceasuri. Vizitiul țigan, foarte mahmur, de pînă acum ne dă în sama unui „cărăuș" ungur, și acesta suie pe capra cociei sale ușoare, de munte, cu perini umplute cu paie, cu arcuri sau „federe" ce se clatină și cu o mulțime de fierărie care zurnăie și clănțăne, pe un român din Lunca, un flăcău de aceia bălăiori și cu capul gros, care și-a aruncat peste fustanelă, ca să ni facă cinste, o mantie cusută toată cu șnururi galbene.

Ne îndreptăm către zidul albastru din fund, în mijlocul căruia stăpînește Dobrinul, o culme de 900 de metri deasupra mării. Lîngă acest vîrf țuguiat, în marea desfășurare de înălțimi frumos împădurite, drumul se suie peste codrii Dealului Mare.

Pînă la dînsul trecem un singur sătișor, care nu se deosebește prin nimic de cele de pînă acum : Cărpinetul. Pe urmă vin numai căsuțele răspîndite ale cătunelor sărace ce alcătuiesc comuna Crișului mic, Crișciorului. Pe calea din ce în ce mai grozavă, prin grămădirile de tină și mai ales prin răspîndirea sălbatecă a pietrelor și prin scurmăturile de izvoare trec numai cară de săteni cari merg după lemne în marii codri de stejari. Pînă în vîrf se aude ciocănitura neobosită a bărdașilor.

Scoborîrea se face cu greu prin acea învălmășeală nespusă a bolovanilor zvîrliți la întîmplare. Nu poate fi pentru un călător o caznă mai mare decît un drum ca acesta. Norocul nostru e un cal cuminte și supus, care din cînd în cînd ciulește urechile de mînie și muscă pe tovarășul său care nu trage. Capul gros al vizitiului se mișcă necontenit în semn de mirare desperată deasupra falnicei mantii cu șireturi galbene.

Dar priveliştile ce se deschid în dreapta, în stînga, răscumpără cu prisos toată strădania. Dincolo de creasta Dealului Mare nu ne-am coborît cumva într-o vale, deşi un rîu de munte se pripeşte spre adîncurile şesurilor. Nu, ci departe de tot, alt părete albastru a răsărit tăind zarea ; aici cerul se sprijină pe neîntrerupte dealuri împădurite. Dar în mijloc nu se răsfaţă nici o vale roditoare ; abia cîte un lan sărac şi îngust se poate deschide pe vreun povîrniş mai fericit, dînd cucuruz şi chiar grîu locuitorului din cătun ; încolo, la Grosul, la Lazuri, mai jos — numele înseamnă : loc care s-a deschis în pădure — grămăgioare de case încheiate din bîrne negre, se vede mai mult ciobăniţa care-şi toarce din furcă păzind oile, caprele, vitişoarele răzleţe. Oamenii sînt aici deosebit de frumoşi, cu feţe albe, prelungi. Portul e însă ca şi dincolo, cu atîta deosebire că mantia albă e mai mult goală de podoabe.

Multe rătăciri pe cărarea afurisită, între revărsarea de frunzişuri roşii, galbene, verzîi, de o frumoasă coloare bolnavă din care se desface cîte o foaie cu totul moartă, pe care vîntul o leagănă uşor şi o aşterne apoi pe rugina deasă a cărărilor. Acuma într-un fund cu arături harnic gunoiate se vede satul Ciucilor.

El se ţine de „eraşul" Hălmagiului, care e tocmai în margenea Ardealului, de unde, dincoace şi dincolo de Dealul Mare, tot vin, zi de zi, moţii în veşminte scurte, mînînd căluţii de munte, plini de ciubere şi doniţe nouă. Staţia de tren se şi cheamă Ciuci-Hălmagiu, căci tîrguşorul se află în apropiere printre aceste ponoare îngrămădite.

Deşi are o biserică foarte bună, satul e de tot sărăcăcios clădit, mai sărăcăcios şi aici de cum îngăduie starea locuitorilor, cari au cu toţii curţile destul de pline. Calea ferată nu s-a făcut pentru biata lor plugărie neroditoare, ci pentru bogăţia din adîncul muntelui.

Ea e, în adevăr, a Companiei care lucrează minele de la Brad, unde-şi are punctul de plecare. Şi aici, la Ciuci, un deal întreg e tăiat de lucrul „băilor", şi supt dînsul fabrica mare pufneşte din coşuri. La casierul staţiei se îngrămădesc tot săteni cari lucrează pentru Companie : ei aduc „reţăpişe" pentru plată sau se îndreptăţesc pentru pierderea lor ; funcţionarul rupe cu ei românește, pînă vine un flăcău ferches, cu cizme, care tălmăceşte pentru ei în ungureşte.

Trenul care vine prin pasul ardelean cu o zăbavă de un ceas, duce foarte încet, oprindu-se prin staţii de mine : Aciuţa, Gura Văii, Ţozăşelul, unde tot înnădeşte vagoane. Întreg ţinutul e cu totul românesc, şi nici numele stîlcite ale gărilor nu pot înşela.

Peste vreo două ceasuri sînt în şesul întins care merge pînă în Mureş. Centrul lui e Aradul, în care întrăm cu spectacolul neplătit al unui accident, între capete sparte, feţe sîngerate şi vagoane stricate.

CARTEA A XIX-A

ARADUL ŞI ÎMPREJURIMILE

I. *ARADUL*

Istoricul nu prea are ce căuta aici, în Arad. Marele oraş vine dintr-un trecut de tot şters. Dar cine se interesează de stările de astăzi, va găsi privelişte plină de mişcare a luptei dintre rase. Românii sînt foarte tari în Arad, unde au un episcop ortodox, pe smeritul călugăr Ignatie Papp, un seminariu bun, o escelentă preparandie, revista *Biserica şi şcoala* şi foaia politică *Tribuna* (fosta *Tribuna poporului).* Ei sînt bine reprezintaţi în adunarea comitatului, unde se vorbeşte slobod româneşte, şi tocmai zilele acestea ai noştri au spus adevăruri crude partidelor ungureşti care se luptă şi aici aprig în jurul programului desfăşurat de „coaliţie". Sîntem pe un teren solid al luptelor pentru afirmarea naţionalităţii noastre.

Lunga stradă care începe de la gară, e cu desăvîrşire măreaţă, vrednică de orice capitală modernă, asemenea cu o bucată din *Ringul* vienez. Două alei despărţite printr-un spaţiu lat poartă numai clădiri de mîna întîi, între care statul a sămănat palate impunătoare ; văd şi o biserică a cării faţadă e ocupată de stîlpi uriaşi. Astfel se ajunge într-o piaţă, şi de aici oraşul se răsfiră în străduţe

modeste, dar foarte curate. Una cuprinde o bisericuță românească, veche, joasă și cu turnulețul de lemn. Lîngă dînsa întru în otelul Vass, unde mi se spune că se adună românii, dar aflu deocamdată numai tipuri de cetitori de provincie ai foilor ungurești.

A doua zi, înțeleg în sfîrșit ce e acest măreț Arad. Strada pe care am venit de la gară e „bulevardul", care cuprinde primăria, biserica romano-catolică, cele mai mari oteluri și cîteva însemnate clădiri de negoț. Ziua, el se arată ceva mai puțin strălucitor, dar impune totuși foarte mult, atît prin frumusețea zidirilor, cît și, mai cu samă, prin lărgimea lui deosebită. Cei cari au pus la cale și au supraveghiat alcătuirea acestei mari artere de viață, au fost fără îndoială niște oameni cuminți.

Dar măreția se mîntuie aici : abia se mai desfac din „bulevard" cîteva străzi cu case înalte, noua, ținute foarte curat. Încolo se înfundă numai vechile uliți smerite ale tîrgușorului murășean de odinioară. Apoi, în fund, prăvălioare mărunte duc pînă la podul cel lung, de lemn înnegrit, care se desfășură bătrînește deasupra Murășului. Așa fiind, Aradul samănă cu un mahalagiu curățel care și-a pus pe cap șapca de mare ținută a unui general. Îi faci o mare îndatorire, o mulțămire deosebită dacă i te uiți numai la cap. [...]

Astfel, cu îngustimea străzilor lăturalnice, cu puțina întindere, care nu se poate ascunde prin nici un meșteșug, cu priveliștile de bîlci prost pe care le dau bărătcile păcătoase cu firme mari de minciuni, care-i prind lărgirea uliților din mijloc, Aradul nu mai e deloc marele oraș modern ce-ți închipuiai de la început.

În Arad rostul nostru este, cu toată originea curat românească, doar și cu adausuri sîrbești, a Aradului Vechi, relativ mai nou : de cînd s-a întins și îmbogățit orașul, sătenii români din împrejurimi au tot venit să se așeze

pe lîngă înaintaşi, pînă ce numărul lor a ajuns să fie la vreo zece mii [...] Mai de mult avuseseră o însemnătate mare acei sîrbi, mai ales negustori, cari veneau din Banatul colonizat de împărăţie cu neamul lor. A lor era episcopia arădană, întemeiată în al XVIII-lea veac, a cării biserică se ridica pe malul Murăşului chiar. Numai românii uniţi aveau clădirea aceea micuţă şi ascunsă care stă înaintea mea cînd privesc pe ferestile otelului.

La împărţirea religioasă făcută între noi şi sîrbi, pe vremea lui Şaguna, am căpătat însă pentru noi episcopia. Episcopul românesc locuieşte într-o casă oarecare, şi desigur că nici astăzi nu e nevoie să-şi trîntească doar cine ştie ce palat de trufie. Dar în mijlocul oraşului chiar s-a înălţat, între case de cîştig care sînt ale ei, biserica episcopală, în acelaşi stil ca şi cele din Beiuş şi Oradea, decît care e mai săracă pe dinlăuntru, unde mai că nu se văd zugrăveli. Vechile cărţi ale sîrbilor, tipărituri de prin Rusia lui Petru cel Mare, zac neîntrebuinţate pe raftu-rile altarului, pe cînd în strane stau ediţiile cele mai nouă ale Sf. Sinod din Bucureşti.

Clericii acestei dioceze arădane, care cuprinde şi vreo trei-patru protopopiate din Banat, se formează într-un seminariu cu trei clase peste cele opt gimnaziale. O preparandie de învăţători e alipită la dînsul. Cele două aşezăminte de lumină sînt aşezate unul lîngă altul. Seminariul are un adevărat palat la stradă, cu săli largi şi luminoase, ce se urmează în două rînduri. Preparandia e în ziduri mai mici dintr-o curte foarte întinsă, care se prelungeşte apoi printr-o grădină de legume, lucrată de şcolari, pînă la marea şcoală [...] În acele încăperi joase, unde viitorii dascăli ai satelor îşi deprind meşteşugul de binefacere sau învaţă şi ei la rîndul lor pe copiii cei mărunţei, au stat pe alte vremuri străini duşmani nouă, dar proprietatea contelui Tököly a trecut în stăpînirea baronului vie-

nez, de obîrşie macedoneană, Sina, şi de la acesta a luat-o episcopia cea nouă a românilor ca să facă din ea un focar de cultură pentru românimea de la poalele Bihorului.

O şcoală de feţite e aşezată într-o casă care n-a avut de la început această menire, dar o îngrijire deosebită face ca această instituţie, cu internat pentru treizeci de şcolăriţe, să răspundă cerinţilor celor mai stricte în ce priveşte rînduiala şi curăţenia. Mai sînt, în sfîrşit, şi patru şcoli primare, cu un mare număr de învăţători, destoinici şi cu tragere de inimă.

Aradul ortodox stă oarecum în faţa Orăzii unite, şi o comparaţie între ele ţi se impune fără voie. Ea nu poate să fie, din punctul nostru de vedere, românesc, decît în favoarea celui dintîi. Aici bani cari vin de la români hrănesc şcoli de limba noastră, în care se cresc numai româneşte clericii şi învăţătorii noştri, pe cînd, dincolo, o bogăţie dăruită de cîrmuirea împărătească din timpuri şi bogăţia unui fond şi mai mare, împărţit cu catolicii, nu pot ţinea în picioare un seminar cît de slab, care să fie numai al nostru, şi abia dacă-şi tîrăşte viaţa o preparandie unde intră şi şcolari fără ştiinţă de româneşte, cari pot să iasă în toată siguranţa fără a cunoaşte cumsecade limba noastră. Ce folosesc pe lîngă aceasta toate formele şi strălucirile zădarnice ? Un popor trăieşte şi se dezvoltă înainte de toate prin sufletul său, pe care nimic în lume, între cele mai mari şi mai mîndre, nu-l poate înlocui.

II. *O MĂNĂSTIRE ROMÂNEASCĂ : HODOŞ-BODROG*

La împărţirea cu sîrbii, noi ne-am ales mai numai cu o singură mănăstire, Hodoş-Bodrogul, şi spre dînsa ne duce un birjar român, după ce am plătit cu şese florini, la

„Coroana albă" — ține minte, cititorule ! — unul din prînzurile cele mai simple.

Prin străduțe cu casele mici ajungem la Mureș. Așa de departe în mersul său, nu tocmai departe de vărsarea în Tisa, rîul n-are însă puterea și siguranța ce s-ar putea aștepta. Supt copaci urîți curge în întortocheri leneșe, obosite apa gălbuie, care nu mai poate răsfrînge seninul cerului.

După cîtăva frămîntătură de noroi din cel mai îmbielșugat și mai adînc, ne aflăm iarăși, se pare, în orașul pe care abia l-am părăsit. Pe acest mal bănățean, care se socoate însă tot la comitatul Aradului, s-a strîns de vreun veac încoace Aradul cel nou. E mai mult un mare sat al șvabilor, și de la piața care poartă biserica și o mare cruce de marmură neagră se răschiră drumuri mărginite cu trainice case nemțești de suburbie curată și înstărită, așa cum se văd și în laturea șvăbească a Severinului nostru.

Cînd ai mîntuit cu depănarea gospodăriilor albe, cu acopereminte de țiglă și obloane negre, te cuprinde șesul întins, fără o nesiguranță, fără o încrețitură pînă la capătul zării. Ici și colo, se înșiră copacii dezgoliți, ca dinții negri ai unui uriaș pieptene. În dreapta, departe, o pădure, veche se urmează cîtva timp. Încolo nu se vede alta decît întinderea lină a pășunilor pe care se hrănesc, în paza păstorilor cu mantii albe, răzimați răbdător în toiege, turmele, cirezile, hergheliile răsfirate.

Cel dintîi sat e al șvabilor. I se zice Zădîrlac, ceea ce presupune un început românesc, dar astăzi ai noștri sînt de tot puțini, surguniți tocmai la margeni : gospodarii strîngători și pricepuți cari sînt șvabii Banatului nu prea îngăduie străini în mijlocul lor, și ei întrebuințează oricît de mulți bani pentru ca să rămîie singuri în satele lor. Astfel se desfășură, una după alta, curți bine închise, casele albe cu acopereminte de țiglă sau de șindilă, cu obloane și cu însemnări de nume și date. În toate se

vede o mare mulțămire de stare bună și de nevoi îmbielșugat îndeplinite. Dar pe lîngă femeile îmbrobodite cu cîrpe și care poartă veșminte întunecate, albăstrii și sure, pe lîngă bărbații încălțați, cu pălării și căciuli trase deasupra feții umflate, roșcovane, se văd numai foarte puțini copii, prea cuminți pentru vrîsta lor, cari abia se joacă în jocuri bătrînești și cari nu rîd, nu strigă. Prin acest păcat al urii pentru odrasla multă va peri cîndva acest neam harnic și cruțător. Și va peri iarăși prin lipsa de orice îndreptare din partea unei preoțimi, unei învățătorimi de slujbași, iar mai ales din partea unei „inteligențe", care se ridică dintre șvabi numai pentru a se pierde între maghiari.

Satul vecin al Bodrogului Mare e românesc, precum românești sînt și Bodrogul Mic și Micălaca, de către Arad, precum mai mult românesc e și Fenlacul, unde se mai află însă și sîrbi. Casele alor noștri cuprind în ele și lucruri împrumutate de la șvabii vecini, dar le cunoști îndată prin atîtea însușiri îndătinate, care li dau o înfățișare de sărăcie cochetă. Bărbații poartă iței, pieptare albastre, căciuli, iar acelea dintre femei care vin de la tîrg au, într-un port ca al șvabilor și al ungurilor, pieptărașe de piele bogat împodobite cu cusături și mărgele. Pe cînd șvabul, treaz ori beat, te privește cu despreț, bănățeanul nostru se ridică de pe scăunelul de la poartă pentru a-ți face o frumoasă închinăciune. Și aici, iarăși în deosebire de șvabi, copiii furnică și zburdă în toate părțile, foarte hazliu îmbrăcați în tot felul de cituri strălucitoare și în cap cu cîrpe învoalte, cu căciuli umflate și grele.

Pe un drum de urîtă tină cleioasă înaintăm spre mănăstire, prin arături vii întinse care se țin de dînsa — fundație bogată care nu slujește însă la nici un scop. Nu e nici o întrare. În jurul unei curți nepietruite sînt grajduri ce se dărîmă, căsuțele de slugi, iar, pe lîngă dînsele,

odăile arhimandritului, cu o fațadă oarbă, neînțeleasă, și buna clădire nouă, în care sînt chiliile celor vreo șase călugări nevăzuți, mai mult bătrîni fără gînd de carte și gust de lucru, neapărat și fără o evlavie deosebită. În mijlocul ogrăzii, o ridicătură a pămîntului are în margene o biată cruciliță neagră de care sînt prinse flori uscate. Inscripția, zugrăvită ieften, spune că acolo se odihnește de la 1902 episcopul Iosif Goldiș al Aradului, om care în zilele lui a făcut față de neamul său greșeli ce au fost înfruntate cu asprime. De trei ani de zile, mormîntul lui stă astfel, cu toate că s-ar fi cuvenit o altă cinste pentru mitra de arhiereu românesc pe care a purtat-o, chiar așa cum a purtat-o, răposatul. Aceasta nu pare să fie și părerea arhimandritului Hamzea, care a fost acum cîțiva ani un aprig lupător pentru moștenirea bietului Goldiș.

Biserica se alcătuiește din trei părți. Un turn înalt și supțiratec, foarte urît spoit cu cenușiu, stă de o parte ; vechimea lui nu se arată prin nimic. Un pridvor nou, pornind de la o fațadă prefăcută în stil apusean, duce apoi la vechea zidire. Aceasta e făcută din bolovani amestecați cu cărămidă roșie, foarte veche. Din pronaos treci slobod în naosul foarte înalt și foarte îngust, care aruncă ambele brațe ale stranelor și se încheie printr-un altar în cinci muchi. Deasupra se bolțește un singur turn, și el tăiat în muchi. Ferestile sînt puține și mici ; lîngă ele se deschid în afară cîteva firide, și cîte un brîuleț de cîte o singură cărămidă aleargă între ele.

Așa fiind zidirea, ea nu poate să vie din veacul al XVIII-lea, al stăpînirii austriece. Ea n-a putut fi ridicată nici pe vremea turcilor, cari au luat acest ținut după 1600. Mănăstirea s-a făcut deci mai de demult. Atît materialul ce a slujit, cît și această formă, în totul asemenea cu a celor mai vechi biserici muntene, pare să arăte că Hodoș-Bodrogul a fost înălțat de călugări sîrbi pribegi, ca și aceia cari au zidit în părțile noastre Vodița și Tismana.

Dar zugrăveala nu poate fi decît de prin anii 1700. Iconostasul şi toate celelalte podoabe sînt din ultimele zile ale sîrbilor. Ei n-au lăsat aici decît unele cărţi slavone tipărite în Rusia. Lămuriri istorice scrise nu se pot găsi nici într-un chip, afară de inscripţiile sîrbeşti a două morminte de lîngă zid, dintre care unul are forma de inimă, iar celalt se apleacă în linii de sicriu.

CARTEA A XX-A

BANATUL DE SUS

I. *TIMIŞOARA*

În două ceasuri cu trenul ajungi de la Arad la Timişoara. Lumina blajină a lunii nu arată decît aceleaşi pajişti pustii ; rareori linia, tăind vreo piedecă, se cufundă între ridicături uşoare ale pămîntului de roadă. Opriri îndelungate se fac la Vinga colonilor bulgari din secolul al XVIII-lea, sat cît un tîrg de mare, dar fără nici un caracter, la Sînt Andraş [1], prin puţinele sate, mai mult româneşti, pe care le întîmpini.

Timişoara are o gară măreaţă. De la dînsa înainte, pe cel mai bun pavagiu de asfalt, neted şi măturat, treci pe lîngă scînteierea fereştilor din şase rînduri ale unei uriaşe mori, apoi printre aleile de copaci bătrîni ale unei primblări care adăposteşte, cu toată răceala serii, părechi ce se bucură de luna toamnei fiindcă au pierdut pe a primăverii. Suflări aspre vin de la apa Begăi, pe care se deslueşesc scînduri îngrămădite, luntri părăsite. Un mare pod de fier duce peste dînsa la un cartier de case înalte, pe care le înălbeşte electricitatea. Apoi iarăşi urmează drumul printre copaci, pe care se scurg încet cară ţărăneşti cu coviltirele albe. În sfîrşit, la întrarea unei înguste strade

[1] Azi se numeşte Sînandrei (n. ed.).

cu clădirile mari, iată un strălucitor palat cu fațada de teatru, care arată o cafenea de mîna întîi, apoi gangul la marele otel „Kronprinz", vrednic să steie în orice capitală mare. Proprietarul e un șvab, toată lumea vorbește nemțește ; în față un otel mai mic are numai firma germană. De la început Timișoara se arată ceea ce este : orașul făcut pe ruinele reședinții de pașă turcesc, după planuri drepte, pentru șvabii Banatului și alți pribegi aduși din cîtă-i lumea, și din Lorena franceză, și din Spania, de cîrmuirea germană.

Strada de dinaintea otelului duce la alte asemenea străzi înguste, umbroase, cu clădiri înalte, una ca și cealaltă, venind în mare parte de la sfîrșitul veacului al XVIII-lea sau de la începutul celui următor. În dreapta, în stînga fug alte drumuri, care se opresc înaintea cîte unei ziditi de stat din vremea austriacă, cu fațada verzie-șters, roșiatecă. E un mare oraș solemn, trist, făcut din poruncă, după norme administrative neschimbate. E cel mai artificial, cel mai habsburgic din cîte am întîlnit pînă acum, dar în același timp cel mai cumpănit, mai „cuminte", mai supus regulamentelor de clădire și de întreținere.

Peste cîțiva pași găsim la dreapta piața cea mare, care e și foarte mare, dar încunjurată de clădiri mai puțin scumpe. Și aici se mai vede unul din acele monumente, religioase și oficiale, istorice pe care le-au lăsat în urma lor austriecii. Tot brîul de clădiri e stăpînit de turnurile a două biserici. Una din ele, în stilul ce se obișnuiește în toate aceste părți, stil vienez din anii șapte sute, e episcopia sîrbilor : n-ai putea-o deosebi însă de biserica romano-catolică ce-i stă în față.

În fund se văd cavaleriști făcînd exerciții pe un cîmp deschis. Pe lîngă căzărmile lor trăsura șvabului nostru se înfundă iarăși în niște lungi alei de parc vechi. Printre șirurile arborilor înalți, căruțe de povară mînate de șvabi, vagoane ale tramvaiului electric, multă lume gătită, cîțiva ofițeri. Înalte ziduri de cărămizi dărăpănate, tăpșane aco-

perite cu pajiște, semne de recunoaștere arată unde a fost cetatea cea puternică din vremuri în care au stat pe rînd ostașii unguri ai lui Ioan Corvinul și al multor căpetenii ce au poruncit înaintea lui, ienicerii sultanului și cătanele nemțești aduse aici în 1716 de cucerirea lui Eugeniu de Savoia.

Partea de pînă aici se chema odată cetatea, și poartă astăzi numele de „orașul interior". El e o bucată din cele patru, despărțite prin păduricile parcului, care alcătuiesc Timișoara. Sus e orașul Iosefin, dincoace e cartierul fabricilor, căruia românii i-au zis de la început, de cînd guvernul austriac a dăruit creațiunii sale și această binefacere industrială, care se prețuia foarte mult pe atunci : „Fabricul" ; în sfîrșit, de cealaltă parte se întinde „măierișteа" de odinioară, care s-a prefăcut în oraș elisabetan.

În „Fabric" găsim întîi un minunat șir de case, făcute după moda timpurilor noastre, care cuprind apartamente pentru funcționarii și ofițerii înalți și pentru bogătași. Apoi suburbia urmează, cînd mai bine, cînd mai rău, iarăși după normele vieneze ale trecutului. Ungurii, cari înseamnă aici foarte puțin lucru, au împodobit cartierul cu o frumoasă biserică gotică a mileniului. Cealaltă, mai veche, din piață, cu crucea ortodoxă, pe turn, e a sîrbilor, și ai noștri au încercat în zădar s-o cîștige printr-un proces, care s-a pierdut dăunăzi.

Odată, capătul „Fabricului" se zicea și „mahalaua românească". Aici s-au așezat, îndată după căderea stăpînirii turcești și zidirea orașului nou, o mulțime de meșteri români, „străițari", cojocari, tabaci, argintari, „căldărași", organizați în „țehiuri", care se mai ziceau, după turcește, și „rufeturi". Ei erau de legea veche, și nu voiau să meargă la bisericuța unită pe care o întemeiaseră alți români, cu plăcerea guvernului, pe la 1770. Meșterii ortodocși nu-și căpătară însă o biserică decît prin străduințile protopopului Gheorghevici. Cu multă trecere pe lîngă im-

periali, cărora li recruta, li „verbunca" ostași printre români, pentru războaiele cu Napoleon, el izbuti să ducă la capăt zidirea bisericii, unde se vede astăzi chipul, lîngă acela al Împăratului Francisc I-i. După moartea lui, credincioșii parohiei, ai bisericii, „maistorii" și calfele din acest suburbiu al meșteșugarilor, îl furară din cimitirul în care fusese pus și-l îngropară pe ascuns drept în mijlocul bisericii sale, pe locul ce se cunoaște încă prin dezlocarea lespezilor, ca și cum ei ar fi vrut să-l aibă totdeauna între dinșii la rugăciunile lor.

Biserica lui Gheorghevici n-are, altfel, nici un interes de arhitectură sau de istorie. E o mare clădire ca oricare alta din aceste părți ungurești ; inscripția de întemeiere, în dosul altarului, e alcătuită sîrbește ; pînă prin 1830 toate însemnările de pe cărți sînt încă în această limbă sîrbească, care a fost timp de o sută de ani închisoarea cugetării și simțirii bănățene. Au interes numai bogatele steaguri noi ale „rufeturilor" de meșteri. Aceste bresle și-au pierdut însă foarte mult bogăția și rostul. Cei 4.000 de români din Timișoara cu 50.000 de locuitori nu mai sînt un element folositor și prețuit ca odinioară. Dar ei stăpînesc încă aceste străzi de suburbiu din marginea Begăi lenește, unde văd femei purtînd, în această zi de sărbătoare, rochii înfoiate și broboade de mătasă neagră, pe cînd, cu tot praznicul Sfîntului Dumitru, care nu are aici aceeași însemnătate ca la noi, tabacii freacă pe largul maidanelor pieile întinse pe sprijinitori, în bătaia acestui cald soare de novembre.

O altă biserică a noastră, aceea din vechii Maieri, a putut fi zidită mai curînd, cam odată cu a uniților, căci se afla dincolo de hotarul privilegiilor cetățenești. Ea a fost prefăcută cu totul mai dăunăzi, și, din trecut, ea nu mai păstrează decît o piatră de mormînt din 1812, scrisă românește, și nu sîrbește, lîngă marele zid alb de astăzi.

Într-atîta se încheie Timișoara românească de astăzi care e prea puțin lucru în cuprinsul marelui oraș ce se

întinde și se îmbodobește luxos pe zi ce merge. Aafară de protopop, un doctor în teologie din Cernăuți, mult amestecat în luptele lăuntrice ale românilor din Banat, afară de foarte bătrînul și bunul preot al bisericii unite, de învățătorul școlii ortodoxe, la care vin toți copiii de români, afară de cîțiva avocați și de personalul băncii „Timișoara", nu mai e altă „inteligență". Și cîtă este s-ar fi înțelegînd destul de rău între sine. În astfel de împrejurări, întemeierea unei episcopii românești noi în acest haos al risipei străine poate să pară o ideie foarte nepotrivită celor ce nu-și caută un rost prin acest așezămînt ce ar fi să se facă.

II. *SPRE LUGOJ*

Acceleratul duce la Lugoj (țărănimea noastră, care hotărăște în astfel de locuri, zice : Logoj) ; plătind însă așa de mult ca doisprezece florini, poți ajunge acolo cu trăsura, în vreo șase ceasuri. Un drum mai scurt duce pe la Buziaș. Dar în acest timp el ar fi prea stricat, așa încît rămîne acestălalt, prin Recaș, pe șleaul cel mare al țării.

Ieșirea din „Fabric" se face pe lîngă biserica lui Gheorghevici și pieile rău mirositoare ale tabacilor. Îndată orașul se ascunde în mulțimea copacilor vechi, cari tăiau odinioară pentru dușman și spion vederea asupra cetății. Înainte, în lumina sigură a soarelui bun, se desfășură bogat șesul cel mare, semănat numai pe alocurea cu mănunchiurile copacilor despoiați sau cu pădurici depărtate, șesul de pășuni încă vii, din care răsar micșunele roșii în margenea șanțului, șesul de arături vinete peste care se avîntă săltăreț, într-o ultimă cîntare fără grijă, ciocîrlia. Cunosc acest pămînt de bielșug pașnic ; cu ceva mai multă felurime, el încunjură Bucureștii. Aici însă lipsește cu

totul marele interes istoric de acolo. și rămîne numai frumusețea senină a marilor întinderi de pășune, a răsfirării de lanuri ce dau pîne.

Trecem pe lîngă stîlpul de hotar al comunei Giroda, risipită în case albe, care se zăresc numai printre arbori. Cel dintîi sat pe care-l străbatem e numai al românilor : Remetea, și tot așa e și cu al doilea, foarte apropiat de acesta, Izvinul.

Ele au aceeași înfățișare în lucruri și în oameni. Se văd îndată că sînt așezări colonizate sau rînduite, potrivite, adunate cu prilejul colonizării, care a înlocuit în 1716 pașalîcul Timișoarei printr-o altă țară, cu totul nouă. Șoseaua, foarte lată, e singurul drum mai mare al satului. Casele o mărginesc mai toate, ceea ce dă o desfășurare, un front mult mai lung. Tipul clădirilor nu se deosebește mult de acela pe care l-au adus șvabii din Germania lor sudică, și pe care l-au primit și sîrbii. Casa albă, cu două ferești spre stradă, înzestrate cu obloane colorate, se razimă pe un cerdac de lemn sau pe stîlpi de zid. Împrejmuirea e numai rareori de împletituri ; de obicei curtea e închisă cu uluci de lemn sau chiar de zid, care în unele sate e văpsi' bătător la ochi în tricolorul neamului. În astfel de colori sînt văpsite uneori și margenile dinlăuntru ale ferestilor. Totul arată multă bunăstare, cunoștința unei culturi mai înaintate și priceperea ce trebuie pentru a o imita. Astfel de sate se întîlnesc numai foarte rar prin alte locuri, și numai în cîte un colț fericit din celelalte ținuturi românești se mai află atîta rînduială bună ca aice. Bisericile sînt toate de zid, mari, albe ; lîngă ele se vede frumoasa zidire a școlii confesionale (prin cele mai multe părți greco-orientale). Statul nu cutează a veni cu școala lui de ungurește.

Sărbătoarea Sînmedrului a scos pe oameni pe laviție dinaintea porților, pe cărările de lîngă drumul mare, în locurile horei, care sînt sau circiuma — după datina ar-

deleană, care nu îngăduie hora în aerul liber — sau curtea bisericii. Foarte puțini oameni, grăbiți sau lipsiți de evlavie, mînă carul sau aruncă sămînța pe brazde în veșmintele din toate zilele. Ceilalți toți s-au îmbrăcat de zi mare, și e cu adevărat o strălucită desfășurare a celor mai bogate porturi românești ce se pot întîlni.

Bătrînii dinaintea porților au aruncat pe umeri cîte o mare manie verde, uneori înflorită. Întinderea și coloarea ei sînt luate firește de la stăpînii cei vechi, turcii, cari au schimbat aici cu desăvîrșire îmbrăcămintea sărbătorească a raielei supuse. Flăcăii și oamenii tineri poartă cojocele fără mineci, cojoace scurte, cojoace lungi, pe care sînt cusute cele mai îmbielșugate din desemnurile pe care le-a născocit poporul nostru : și aici se vede iubirea pentru înfloriturile răsăriteanului. Pulpa piciorului e prinsă în ciorapi de lînă, roșii, albaștri, vineți, vărgați cu dungi de tot felul. Căciula singură, mare, boltită e numai românească iar pălăriuța cu margenile mici au dat-o ungurii.

De departe femeile însă par niște turcoaice, gătite în cele mai cochete din fesurile, fermenelele și papuceii lor. Pe cap, unele au numai legături mari de lînă aruncate peste betița de altă coloare, care strînge sus fruntea, cum vălul impus de *Coran* strînge fruntea cadînelor. Fetele și-au cuprins însă capul într-o legătură de galbeni de aur, care cade pe umeri și se prelungește de-a lungul urechilor. Peste cojocelul cusut cu de-amănuntul, în toată întregimea lui, cade o revărsare de taleri din timpurile vechi, cari-și rînduiesc în aceeași strălucire vulturii cu două capete. Fusta albă e foarte înfoiată, și ea se razimă desigur pe adausuri de perinuțe. Peste dînsa e așternută o catrință îndoită, lucrată cu aceeași îngrijire și bogăție ca toate podoabele acestei părți din poporul nostru. Picioarele înfășurate cu ciorapi roșii se pierd în papuci mărunți și ușori de piele neagră. Pentru ca asămănarea cu o frumoasă din răsărit să fie și mai deplină, albul și roșul sînt așternute

gros pe față, pe cînd negrul încondeiază mai mult genele și arcuirea sprîncenelor lungi.

Cu astfel de locuințe și astfel de veșminte, sănătoși, vioi, frumoși, vorbareți, în dialectul lor cu sunetele fugătoare, îndrăzneți și siguri, bănățenii se pot lăuda cu dreptate că ei sînt între ceilalți „fruntea", „fruncea", cum zic ei, și cum repetă în batjocură cei de peste Mureș, cari nu-i pot suferi pentru lăudărosia lor sudică.

De la Izvin intrăm în tîrgușorul acestor părți : Recașul. De la început, table în vîrful unor stîlpi albaștri și albi arată ce este această așezare mai bogată : ele vestesc locul unde se ține „tîrgul maistorilor". „Maistori" și calfe, negustorași pentru țăranii din împrejurimi, aceștia sînt locuitorii Recașului, cari, în ceea ce privește neamul, sînt șocați, șoacăți, adecă — mi se spune — nemți, șvabi și unguri. De hatîrul acestora din urmă, s-a făcut o sală de lectură cu cărți pe limba lor și o sucursală de bancă ungurească.

Șvabii au case bune, albe, care samănă desăvîrșit una cu alta. Ele sînt, iarăși, întocmai ca și cele de la Zădîrlat, și tot astfel de case întîlnim ceva mai departe, la Josefsdorf, numit după împăratul colonizator. Satele și tîrgușoarele lor nu samănă de loc cu ale sașilor Ardealului, precum nici sufletește aceste două feluri de nemți nu samănă între sine. Unii sînt foarte vechi aice, alții foarte noi ; unii au venit ca niște cetățeni, alții ca o țărănime model. Unii sînt negustori și meșteri, alții au pornit de la plugărie. Sasul s-a făcut luteran de acum trei sute de ani, șvabul a rămas catolic. Cel dintîi e de la gura Rinului, celalt vine de la obîrșia lui, unii avînd toată încetineala apei obosite, ceilalți toată sprintenia izvorului tînăr. Sașii s-au deprins a trăi prin drepturile și munca lor, șvabii s-au răzimat într-una pe cîrmuire : întîi pe a nemților prieteni, apoi pe a ungurilor, dușmani ascunși. Unii au un oarecare viitor, ceilalți nici unul.

Românii au, înainte de Josefsdorf sau, cum se zice acum, Jozsefalva, Sustra și Topolovățul Mare. Deși destul de întins, cel din urmă mi s-a părut mai sărac decît minunatele sate de pînă aici : aerul de sărbătoare era mai slab decît aiurea. Cîrciuma o ține un evreu. Cît și-a oprit șvabul trăsura la dînsul pentru a-și hrăni caii, am putut auzi vorba ungurească din casa cîrciumarului și lungile sfaturi românești pe care le întindeau țăranii gătiți ce stăteau pe lavița de lîngă ușă. Nici ei nu păreau să fi băut prea mult, și nu cereau nimic de la negustorul lor. Totuși un glas acru de femeie năcăjită chema necontenit spre casă pe unul dintre cei ce se zăboviseră astfel [...].

În căderea serii trecem rîul Begăi, pe care-l lăsasem la Timișoara, dar pe lîngă valea căruia ni-a fost tot drumul. Cursul lat al apei foarte liniștite oglindește ca luciul unui lac puținii copaci răzleți ce-i sînt înfipți pe margeni. Soarele s-a culcat într-o pată de sînge, dar un limpede luminiș de lună face să se vadă aproape ca ziua locurile, casele, oamenii.

Acum nu mai este șesul fără de valuri, veșnic asemenea cu sine pînă la munții Oraviței din față și la dealurile Vîrșețului din dreapta. Din loc în loc, e o mișcare ușoară de dealuri line, și priveliștea, astfel tăiată, e mai felurită decît pînă aici.

Budinții și Ictarul, tot românești, rămîn în margenea șoselei, apoi, într-o lungă desfășurare de case albe, se deapănă satul Chiseteului, prin strada largă a căruia trec, la acest ceas de seară, chipuri înhobotate în mantiile verzi și albe. S-a mîntuit de mult hora, și cel din urmă semn despre dînsa au fost doar jucătorii ce se întorceau pe drumul mare, încet pe lună, mînă în mînă, în răsfrîngerea de argint și aur a paftalelor copilelor.

Urmează Belinții, Coșteiul, cu clădiri mai neorînduite și mai slabe, dintre care unele au și copereminte de stuh care, oricît ar fi ele de practice, stau și mai rău decît

aiurea pe aceste trainice ziduri de cărămidă, bine tencuită și văruită. Se vede lămurit că, de la Timișoara încoace, bogăția și buna socoteală a satelor românești scade. Ceva mai departe se descopăr luminile Sîlhăi.

Neamul nostru e stăpîn peste toate aceste părți. Pentru a sfărma această continuitate, cîrmuirea ungurească de astăzi a întrebuințat obișnuitul mijloc al colonizărilor. Unguri din toată lumea, și firește nu dintre cei mai buni, au fost ispitiți aice și așezați într-un număr de sate, care fac ca un lanț în jurul Lugojului. Dar ele nu-și pot afla rostul, nici cîștiga trăinicia dorită de întemeietori : locuitorii pribegesc, sînt înlocuiți prin alți oameni de strînsură și de pleașcă, pînă se duc și aceștia, așa încît în mijlocul trăiniciei noastre neclintite e o veșnică prefacere și preschimbare a veneticilor. Și doar aceștia au toate înlesnirile, și pentru dînșii s-au luat din arenda românilor acele pășuni întinse și bogate, din care se ținură atîtea cirezi și turme ! Acești unguri meniți să ne fărîmițeze și să ni schimbe firea, învață răpede limba noastră. Pînă și satele lor cu nume patriotice primesc cîte un grosolan botez de la „valahi", și astfel Szapáryfalva, „satul lui Szapáry", se zice și Țipariul.

Șoseaua a trecut spațiul strîmt ce desparte valea Begăi de a Timișului, care sosește și el de la apus, din munții de către Ardeal, ca o apă mare, însă tot așa de lină în curgerea ei ca și Bega, mai mică. Dincolo de căsuțele Coșteiului, un pod lung, vechi îl trece. E din cele cu plată pentru oraș, și strîngătorul de taxe, chemat în românește, ni se pare că vine prea încet, ca și cum l-ar supăra acest fel de vorbă. Dar, de fapt, el e foarte bucuros că are trecători români, și la „bună-seara" adaugă îndată, într-un frumos grai simplu de bătrîn, povestea marii adunări politice pe care au ținut-o acum cîteva zile în Lugoj deputații naționaliști. Nu poate uita primirea acestor

oaspeți cu călăreți, cu pedestrași, cu surle, cu tobe, cu strigăte de bucurie, îngrămădirea impunătoare și pentru străinul cel mai orbit de trufie și de ură a miilor de țărani în haine împodobite.

— Au fost trei mii...

— Ce trei mii ? ! Mai mult, mai mult ! Și au vorbit deputații, și au îndemnat pe oameni să nu se mai vîndă pentru mîncare și băutură. Și, știi cum sînt românii noștri slabi de fire, s-au gîndit să-i puie și la jurămînt. Și au jurat, domnule !

CARTEA A XXI-A

ÎN BANATUL DE JOS

I. *LUGOJUL*

Orașul unde s-a petrecut această mîndreță de care se încălzesc bătrînețele podarului, începe prin căsuțe de meșteșugari, multe, mici, slabe. Numai peste destulă vreme, după ce s-a mîntuit acest suburbiu, în care stau mai multe mii de români, se înalță clădirile cele mari ale statului, „biserica mare", a ortodocșilor, cu două turnuri impunătoare, prăvăliile cu vitrine strălucitoare, care, în revărsarea luminii electrice, duc pînă la valul bogat al Timișului. Și, dincolo de podul de fier, începe o altă parte a orașului, în care nu lipsesc clădirile bune și chiar cîte un palat mare. Firmele acestui centru poartă nume de șvabi, de unguri, de evrei, și chiar destule nume românești, dintre care unul e scris pe o tăbliță în cele trei colori.

Lugojul e, de cincizeci de ani trecuți, reședința unei episcopii românești unite. Numărul satelor peste care ea stăpînește în acest Banat, trăit timp de un veac supt hegemonia religioasă a sîrbilor, e restrîns, dar puterea sufletească a episcopiei se întinde și asupra ținuturilor ardelene, foarte însemnate, ale Inidoarei și Hațegului, unde stă un vicariu. Pentru episcop s-a zidit în piața

tîrgului de peste Timiș o biserică mărișoară, care firește că nu poate avea interes istoric, nici artistic. Palatul episcopal e o clădire cu două rînduri, cu o fațadă solidă la stradă : episcopul Dimitrie Radu și-a dat și aici osteneala de a hărăzi o mobilă modernă casei sale de locuință. După plecarea acestui prelat, strămutat la Oradea Mare, cîrja de vlădică al românilor uniți a luat-o unul dintre canonicii Blajului, părintele Vasile Hossu. Înaintarea lui în rîndul arhiereilor nu i-a luat cîtuși de puțin buna sinceritate veselă, omenia primitoare, aducerea aminte de prieteni, pentru cari a rămas tot cel din vremuri, interesul cald pentru literatura românească, și deci iubirea pentru această mai înaltă înfățișare a neamului său. Cu un astfel de stăpîn, și mobilele acelea scumpe comandate în toate colțurile Europei pare că pierd sumeția lor străină, mîndria lor rece. La acest episcop așa cum ni trebuie nouă, am petrecut cele mai bune clipe de care m-am învrednicit în vreo reședință episcopală din părțile de peste munți.

Episcopia are și o bibliotecă vrednică de a fi cercetată și prin raritățile bibliografice pe care le cuprinde. Se mai păstrează aici și unele vechi icoane și lucruri scumpe din mănăstirea de la Prislop a domniței Zamfirei, între altele și un chip al Maicii Domnului, ce poartă pe legătura sa de aur vulturul bizantin, care a căzut înaintea turcilor la 1453.

De cealaltă parte, în cealaltă tabără se poate spune încă, mulțumită unor greșeli ale trecutului, pe care părintele Hossu e gata să le îndrepte, cît stă în puterile sale, e protopopia ortodoxă. Ea are mulți parohieni în Lugoj și de dînsa atîrnă o sumă de sate din răsăritul Banatului. Biserica în care slujește protopopul se zice, cum văzurăm, „biserica mare", și ea are într-adevăr proporții impunătoare. Cele două turnuri ale ei se văd de departe, și stăpînesc piața orașului din jos. E o zidire din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, înălțată prin străduințile unui

„Ober-Knes" de odinioară, din rîndurile acelor căpetenii de grăniceri români cari au avut totdeauna o mare însemnătate în aceste părți. El e îngropat lîngă ușă, unde se vede o biată cruciuliță de lemn, și chipul bătrînului ctitor se mai zărește încă supt funinginea groasă ce s-a așternut peste frumoasele zugrăveli ale pereților și catapitesmei, la focul din anii 1850. Altfel, nu sînt înăuntru alte lucruri mai vechi decît tipăriturile muscălești pe care le-au cerșit sîrbii la Petersburg după răpunerea stăpînirii turcești în Banat.

Românii, cari sînt astăzi uniți și ortodocși — ceea ce înseamnă cu toții „ortodocși", dezbinați între sine — au trebuit să-și plece odinioară capul față de noua lege de stat ungurească a calvinismului. Desigur s-a făcut slujbă calvinească în acea biserică veche, de lîngă aceasta „mare", din care n-a rămas decît un turn preschimbat, care poartă pe el astăzi icoana săpată în piatră și văpsită a Sfîntului Nicolae și însemnarea latină că zidirea a fost astfel reparată în 1726, de alt cneaz al districtelor grănicerești române. Această epocă a calvinismului s-a dus de mult, dar ea a lăsat ca formă folositoare în literatura tuturor românilor cîteva din cele mai vechi cărți religioase.

Lugojul mai are două bănci românești, care sînt conduse de clerici, ca multe altele în Banat, și se zic a fi întipărite pentru aceasta de confesionalism, ceea ce e încă una din acele greșeli ale trecutului despre care a fost vorba mai sus. Două foi se tipăresc în acest vioi centru românesc: una, *Drapelul*, are un caracter politic, „pasivist", cealaltă, *Banatul*, urmărește mai mult învățătura poporului.

Alte școli decît cele primare sau „normale" nu sînt, căci episcopia își ia clericii din Ardeal, iar protopopia îi primește de la Caransebeș. Școlile primare, „normale", dintre care una are pe lîngă dînsa și două mici internate, sînt, firește, confesionale. La una din ele e învățător un

om cu care Banatul își poate face fală înaintea românimii întregi : compozitorul de muzică Vidu, care a știut să înalțe cîntarea poporului nostru în forme care înduioșează pretutindeni unde trăiește o simțire românească.

II. SPRE CARANSEBEȘ

Trăsura unui ungur, bun și tăcut, mai mult șvab la fire, ca atîția dintre ai săi rătăciți printre aceste părți puțin prielnice pentru păstrarea însușirilor neamului, mînă o trăsură cu arcurile obosite pe drumul Caransebeșului. Soarele se lăsa spre apus, și prin largul seninului palid rătăcesc înfiorătoare mătăhăli de nouri, cari se răsfiră, se adună și în frămîntarea lor se spintecă de fulgere, lăsînd din margeni șivoaie de ploi peste plaiurile din depărtare. Luna care se desface limpede înaintea apusului deplin, rătăcește printre prăpăstiile negre, fugind ca o pasăre obosită.

Străbatem un ținut sfîrtecat de dealuri fără desfășurare și frumuseță. Nu mai sînt pe acest drum, ca pe cel din ziua trecută, satele albe, lungi, întinse cu bună rînduială de-a lungul șoselei netede. Această îmbielșugare veselă s-a dus, ca și porturile strălucitoare ale sfîntului Dumitru. Acum în acest șir de așezări românești care sînt Găvojdia, Jena, Sacul, Prisaca, Zăgujenii, Jupa se văd mari grădini de „domni" cu plopii înalți și triști, cîte o fabrică scînteind în margenea zării, clădiri orășenești în care stau funcționari ai comitatului nou care e Caraș-Severinul, cîrciume mari, la care se opresc cărăușii întunecați, în mănțăli lungi, cari mînă carele acoperite cu covergi. Casele, mai puține, ale sătenilor sînt și mai răspîndite și nu se asamănă între ele. Din mijlocul lor răsar însă totdeauna, ca și pe celalt drum, biserici foarte bune,

vrednice de un oraş. De la un loc încoace însă, ele nu au lîngă sine şi întregirea şcolii confesionale. Grănicerii [1] aceştia, deosebiţi în multe privinţi de „pauerii" *(Bauer)* de către Timişoara, n-au voit să sufere, în mîndria lor de ostaşi, amestecul preotului în şcoală, şi astfel ei au căpătat şcoli *„comunale"*, care se ştie ce înseamnă în mîna guvernului de astăzi.

Ţinutul e străbătut de şuviţe de apă care se adîncesc în pămîntul moale. Le primeşte Timişul, care se iveşte din nou într-o largă dungă de oţel. În locul unde el înghite apa Sebeşului, stătea în cele mai vechi timpuri încă un Căvăran, pe lîngă Căvăranul de sus : Căvăranul Sebeşului. Poporul îi zice astăzi numai Sebeş, dar în graiul străin, care a hotărît, s-a alcătuit numele de Caransebeş, care se ceteşte în toate cărţile şi pe toate hărţile, fără deosebire de neam.

III. *CARANSEBEŞUL*

Dincolo de apă, trăsura se zguduie pe un drum prost, măcinat şi săpat în rătăcăni, între case care încep mai bine decît în Lugoj. El duce apoi între fronturi mai înalte de clădiri de stat, spre o piaţă. Caransebeşul este un oraş de şvabi între suburbii de români, dar prin lăr-

[1] „Oameni cari rămîneau ţărani, dar erau înscrişi în companiile lor cu subofiţeri şi ofiţeri cari puteau fi români, punct de plecare pentru cariere ca a generalilor Cerna, Doda, Domăşneanu şi alţii, sau şi străini. O parte din an făceau slujba în pălănci sau în altă parte ; pentru restul timpului continuau viaţa lor de odinioară. Cei care nu erau grăniceri aveau şi ei datoria de a da ca soldaţi pe unul din familia lor. Ei îşi joacă marele rol pînă la jumătatea secolului al XIX-lea." *(Observaţii şi probleme bănăţene,* 1940)

gimea modernă a străzilor sale. prin lipsa de interes istoric al clădirilor, el are mai mult o pecete ştearsă ungurească. Piaţa Caransebeşului e mică. Acolo se strîng la tîrgurile de joi sătenii noştri în şube cafenii şi sure, femeile gătite, care în aceste părţi poartă la spate, în loc de catrinţă, numai „oprege", fire răsfirate de lînă roşie prinse într-o bată ţesută cu fir. Acuma însă, în dimineaţa de vineri, piaţa e cu totul goală. Dintre micile clădiri bătrîneşti, fără nici o frumuseţă, răsare împopoţonatul palat, prea mare pentru trebuinţile unui loc ca acesta, pe care l-a înălţat, supt înrîurirea marii risipe trufaşe a satului, un consiliu comunal prezidat de un român.

Temeiul de zidiri şi de viaţă al oraşului e această stradă prin care am trecut la sosire. Şi noi avem astăzi aici cea mai mare parte din aşezămintele noastre. Într-o casă destul de frumoasă, cu perdele albe la cele două caturi, stă episcopul, care e un vechi ajutător al lui Şaguna, un român bun şi un ortodox şi mai bun, un scriitor care s-a învrednicit a fi ales membru al Academiei din Bucureşti şi a avut îndrăzneala, de care cred că niciunul dintre ierarhii de astăzi ai celor două Biserici româneşti din Ungaria n-ar fi în stare, de a veni în această adunare simbolică pentru unitatea românilor şi de a-şi ţinea cuvîntarea de întrare înaintea regelui Carol. Desigur că P.S.S. Nicolae Popea, episcop ortodox al Caransebeşului, a fost printre cei mai buni din generaţia sa.

De cealaltă parte a străzii, cele două şcoli pe care s-ar cuveni să le aibă orice episcopie românească : seminariul şi preparandia de învăţători, cu şcoala de aplicaţie alipită la dînsa, sînt unite în aceeaşi clădire mare, cuprinzătoare, luminoasă şi bine îngrijită. Mă mai bucur încă o dată la vederea acestor tineri inimoşi şi mîndri de neamul lor cei care învaţă astăzi în deosebite şcoli pe care le ţine ţărănimea noastră din aceste părţi supuse străinului, şi cari

mîine vor da o nouă îndreptare, mai sigură și mai puternică, hotărît românească, tuturor puterilor de viață ale neamului nostru de aice.

De la librăria domnului Simtion din Arad nu mai este alta românească pînă la aceea care funcționează pe lîngă episcopia Caransebeșului. În tipografia ei se editează, supt conducerea domnului Enea Hodoș, care a strîns atîtea frumoase cîntece bănățene, o bibliotecă pentru popor, „Biblioteca noastră", care dă alegeri din scriitorii români și cîte un studiu, ca ale domnilor Drăgălina și Bălan, care privesc îndeosebi viața românilor din Banat.

De la piață cotim pe lîngă căsuța care a fost cea dintîi reședință a tinerei episcopii românești de Caransebeș, și înaintăm prin străzile curate ale unei mahalale cu casele mici, foarte curate, care cuprinde numai tîrgoveți de ai noștri, „maistori", calfe, „economi". În margenea ei curge rîul Irugei, învîrtind cîte o moară înnegrită. Iar în față se văd zidurile albastre ale munților ce despart Banatul românesc de România românilor.

Bisericile amîndouă sînt pe acest drum de pace mulțămită, cu ferestile închise și cu trotuarele goale. A episcopiei, odată biserică mănăstirească, a fost înălțată într-o vreme cînd nu erau prin aceste părți episcopi românești, ci un arhiereu sîrb purta titlurile reunite de Vîrșet și de Caransebeș. Tot de atunci vine clădirea, cu totul asemănătoare, și făcută în același stil apusean, a bisericii din cimitir. Cea din urmă mai ales, e plină de inscripții, pe prapuri, pe pereți, pe tencuiala proscomidiei și pe cărămida tare a mesei sfinte. Ele nu sînt însă nici una în limba stăpînitoare a sîrbilor, ci într-un prea frumos grai românesc, fără nici o deosebire față de cel din părțile libere.

Această afirmare de românitate a adus-o fără îndoială vecinătatea Olteniei, a principatului muntean. Dar nu numai această înrîurire, împrospătată necontenit prin co-

borîrea în Banat de locuitori din acele părți. Între bănățenii de spre Mureș, cei de către Tisa și aceștia cari privesc spre noi, de la Lugoj încoace, e o mare deosebire de suflet, venită din împrejurimi istorice deosebite. Aici granița a cerut ostași români pentru apărarea ei încă din cele mai depărtate timpuri. Odată erau locuitorii Scaunelor românești din margene, răsplătiți pentru slujbele lor prin nemeșie și prin stăpînirea de pămînturi. Turcii cari au venit însă aici numai peste o sută de ani de la luarea Timișoarei au dărîmat toată alcătuirea lor. Însă pe urmă austriecii cuceritori au înnoit așezămîntul de ocrotire din vremurile vechi. O grăniță rime bănățeană a fost alcătuită dintre români. Ea a dăinuit multă vreme, și a lăsat urme care nu se vor șterge curînd.

Cimitirul e plin de mormintele ofițerilor împărătești, între cari sînt doi generali, Doda și Trapșa, și un feldmareșal-laitnant, Sărăcin. În biserica din mijlocul lui, inscripțiile acelea românești amintesc ofițeri, postmaisteri și chiar căprari „iubiliți" a-i românilor grăniceri din veacul al XVIII-lea. Cutare preot militar, Stoica, a lăsat în aceeași epocă povestirea împrejurărilor militare în care a fost amestecat. O mare clădire cuprinde biurourile administrației unei „averi comune" care e fondul grăniceresc așa cum l-a statornicit împăratul de astăzi, în puterea vechilor drepturi ostășești ale românilor, prin anii 1870 : aici, un comitet pe care-l supraveghează delegatul guvernului ia hotărîri cu privire la o avere care se prețuiește la 33.000.000 de florini, avere uriașă, necontenit amenințată de cine sapă la temeliile ființei noastre în aceste ținuturi. În mîndria bănățeanului, care răsună și în cîntecele lui, în iubirea pentru porturile bogate care se vede și mai mult în această latură răsăriteană, descoperi conștiința de sine, simțul de onoare, deprinderea cu parada a militarului.

Petrec cea mai bună zi în casa primitoare a redactorului *Foii diecesane*, doctor Barbu, între oameni buni cari țin la mine fără nici un interes. Doamna Barbu e sora lui Victor Vlad Delamarina, ofițer mort tînăr, în serviciul României, și care a lăsat frumoase versuri bănățene și descrieri de călătorie pe care, cu multă pricepere, le-a ilustrat însuși. Apoi mă întorc la otelul unde două artiste dintr-o trupă de la „Buda Veche" se tîrnuiesc prin coridoare, țipînd ca supt cuțitul ucigașului. A doua zi reprezentanții culturii maghiare în acest orășel așa de românesc vor da aici o reprezentație.

IV. *ALTE PĂRȚI BĂNĂȚENE*

De la Caransebeș, prin șosele peste munte și prin marea împleticire de trenuri vicinale care nu mai ajung la capăt, poți merge la Reșița, unde o companie franceză întrebuințează boemi și români pentru lucrul minelor foarte bogate. De acolo se poate atinge Anina, capătul unei linii care cuprinde și Oravița, un centru mărișor, locuit în mare parte de români și unde am fost chemat cu toată prietenia. Dar acum e prea tîrziu pentru aceste drumuri.

O linie de accelerat duce de-a lungul munților înalți ai hotarului la Orșova dunăreană, la Media sau Mehadia noastră și la locurile de trecere în România. Ungurii arată în aceste părți minunea de clădiri scumpe, de parcuri mari, de luminație electrică strălucitoare a „Băilor Herculane", pe care așa de adeseori le cercetează românii din România, fără să-și dea osteneală a bănui că tot acest lux, făcut cu cheltuiala mulților vizitatori, se află pe un frumos pămînt

românesc, unde este o durere care așteaptă să fie cunoscută și mîngîiată.

De la Orșova [...] cu casele drepte, vaporul duce spre apus, pe Dunărea strîmtorată. De o parte păduri pe stînci închid cu totul vederea Serbiei, iar, de alta, malul golaș întinde șosele, fabrici, clopotnițele înalte ale satelor. Astfel se ajunge la Panciova, de unde se urmărește mai departe apa împărătească, pînă la locul unde se varsă Tisa năpădită de străini. [1]

[1] „Dacă șesul de către Tisa a putut să primească anumite infiltrații, regiunea asta așa de muntoasă, pătrunsă de văi atît de înguste de către Caransebeș nu oferea aceeași posibilitate de expansiune, ea nu atrăgea nici prin bogățiile sale, nici prin alte avantagii un asemenea avînt..." *(Observații și probleme bănățene,* 1940)

CARTEA A XXII-A

CU TRENUL PRIN BANAT ŞI MIJLOCUL ARDEALULUI

Cînd plec din Caransebeş spre gara depărtată doi kilometri de oraş, e o vreme rece după ninsoarea nouă care a căzut pe muntele înalt al hotarului, îmbrobodindu-i vîrful în alb. Trăsura se zgîlţîină şi scapătă în gropile pline cu noroi. Dar în stînga, pînă la cealaltă linie de înălţimi care închide zarea, se desfăşură un fumos ţinut cu verdele fraged, deasupra căruia se înalţă copacii drepţi, supţirateci.

Calea ferată merge pe alături de şosea pînă la Lugoj, şi de acolo pînă la Timişoara. În cea dintîi parte a drumului, munţii sînt de tot aproape, în namili zgribulite supt cojoace de vechi păduri grănicereşti. Clopotniţele albe, fărîmăturile de clădire albă în mijlocul livezilor înroşite de toamna tîrzie, se deslueşesc acum foarte limpede, pe cînd neguri şerpuiesc deasupra văilor înalte. Apoi de la Lugoj încoace, zăbranicul ploii încete cade peste pacea şesului, unde ţăranii cu căciulele ţuguiate şi cămaşa revărsată zoresc pe ogoarele neisprăvite în pragul iernii. Dar, în această uşurătate a vremii, amiaza rîde asupra ruinelor năruite, asupra parcurilor vesele şi asupra clădirilor îngrămădite şi neprietenoase ale Timişoarei. Ne oprim în staţia ora-

şului Iosefin, acela în care poporaţia românească n-are încă biserica ei.

Pe marea întindere de cîmpie care duce de la Timişoara la Arad se vede acum satul mare al Vingăi. Clădit tot în acelaşi chip artificial, impus, ca şi satele şvabilor, sîrbilor şi românilor, el are alţi locuitori : pe bulgarii aduşi aici şi în alte şase sate de cîrmuirea austriacă. Astăzi ei ştiu toţi româneşte, deşi nu şi-au părăsit încă limba. Şi în portul bărbaţilor ei se apropie de noi ; în gară stau răzimaţi de stîlpi nişte purtători de căciuli ţuguiate şi de mantii de aba albă, cari ar putea fi uşor schimbaţi cu ai noştri, deşi veşmintele li sînt mai largi. Dar femeile în fuste învoalte, pieptărăşe şi cîrpe de colori vii samănă a ungurroaice.

În margenea Aradului răsare din cîmpie cetăţuia, ca o jucărie veche. [...] Şi tocmai în acest loc de supt cetate pe care-l avem supt ochi acuma, răzbunarea împărătească a ridicat în furci — moartea „valahilor" — pe cei treisprezece oameni cu învăţătură şi de înaltă viaţă cari stătuseră în fruntea răscoalelor din anul de sînge 1848.

De la Arad o linie duce spre răsărit, în Ardeal. E, din vechime, calea cea mai lesnicioasă, aceea pe care au venit barbarii, regii, coloniştii : ostaşii sfîntului Ştefan al Ungariei, cetele de spahii ale turcilor, cîrdurile ţărăneşti ale saşilor de la Rin. Un alt drum merge de la Caransebeş, aşezat chiar lîngă Tibiscul roman de odinioară (astăzi Jena), pe valea Bistrei spre cuibul muntean al Haţegului : pe aici a răzbătut odată Traian pînă la culcuşul de leu al lui Decebal. Pe această vreme însă acel de al doilea drum e greu : nu prea poţi afla trăsură pentru a-l face. Pe cînd de-a lungul dungii de oţel a Murăşului trenul cară în fiecare zi greutatea mărfurilor şi mulţimea călătorilor. Ceva mai în jos duce tot la Ilia Murăşului calea, mai puţin cercetată, care de la Lugojul Timişului atinge cursul de către izvoare al Begăi sau Begheului.

Abia două staţii mai sînt în cîmpia lină de arături şi păşuni întinse. La Maria-Radna eşti acuma în ţinutul de

dealuri clădite ca niște cuptoare, care duc pînă în gura Ardealului. Maria-Radna e cunoscută prin pelerinagiile ce se fac, și de ai noștri, la mănăstirea catolică, ungurească, ce se înalță în această veche Radnă a slavilor și a românilor. Toate drumurile ce duc la dînsa sînt pline pe vremea „rugii", a „buciumului", și calea ferată aduce și ea închinătoare din stratele mai înalte ale societății. Ceasuri întregi, urmăm încă această cale largă ce se desfășură între apa Murășului, în care luna-și revarsă argintul, și între acele dealuri rotunde, grosolane, fără sate și cu puține păduri, peste goliciunea cărora noaptea a întins însă un alb zăbranic de poezie și taină. Numai arareori cîteva scîntei roșii arată locul unde un sat se gătește de culcare.

La trecerea în Ardeal nu sînt aici strîmtori, cetățui de stîncă, „porți de fier". Numai pe unele locuri spinarea rotunzită a înălțimilor se cocoșează și mai sus. Fără nici o încordare, fără nici o luptă, apa cea puternică strămută dintr-o țară în alta. La Zam ești acuma în Ardeal. Îndată recunosc cantonul alb și drumul îngust care m-a adus acum două luni de la vechea biserică a Gurii Sadului.

Cînd se face ziuă, trenul e în partea de răsărit a Ardealului, pe valea Homorodului. Acolo sînt marile sate românești, Paloșul, Cața, care atîrnau odată de cetatea săsească a Cohalmului, pe nemțește Reps.

E o singură stație pentru satul românesc al Homorodului și pentru tîrgușorul sașilor. Cel dintîi are în frunte un vechi turn de pază, care se vede de departe. Calea din stînga duce printre arături, pe deasupra dealurilor ușoare la șirul de case de piatră în care se încheie Cohalmul de astăzi. Noi avem aici un rost destul de mare, căci săsimea decăzută e încunjurată din toate părțile de țăranii noștri, oameni harnici și strîngători, dintre cari unii ajung și pînă în București. Arhiva orășelului păstrează însă amintirea timpurilor cînd nu erau destule furci pentru a pedepsi pe acei supuși neascultători, rîvnind la binele „stăpînilor", cari erau „valahii".

Îndată se ivește Oltul, care merge spre Făgăraș. Pe cînd promoroaca acopere dîlmele, căzînd în pătură groasă de brumă asupra buruienii cîmpului, el trece îngust și întunecat ca un șarpe negru, cu solzii lucioși. Numai pe alocurea umbra copacilor de apă se apleacă asupra durerii nemîngîiate pe care o aduce din sus, din munții pe cari i-au pierdut strămoșii noștri în mînile secuilor.

Și apar acum satele secuiești, cu nume de oameni : Agoston, Miklos. Oltul e tivit cu ele pe stînga, pe cînd din a dreapta sînt așezările mari ale sașilor, cu casele strînse supt grelele copereminte roșii. Dintre ele se ridică Feldioara, un adevărat orășel și astăzi. Din drum se văd desele triunghiuri înnegrite ale culmilor de țiglă veche. Pe un dîmb mijlociu în margene, cetatea răsare înainte, cu trei frînturi mari de ziduri galbene, ciuruite cu găuricile și crăpăturile negre ale ferestilor. Acești bătrîni ochi stînși se deschid triști asupra șesului de arături bune, în care ai lui Petru-vodă Rareș al Moldovei au învins, în iunie 1529, oastea cea frumoasă a întregii săsimi ardelene. Acele vremuri cînd voievodul român stăpînea și înfricoșa tot ținutul muntelui de hotar s-au dus, dar plugari din neamul lui Rareș, lucrînd harnici la ogoare, își fac tot mai mult loc în cetatea de odinioară a sașilor. Ca și în alte părți din Ardeal, se botează și aici mai des în căsuța valahului decît în șura cea mare a străinului.

De acolo prin Bod ești îndată înaintea priveliștii fără pereche pe care o dă Brașovul, cu fabricile nouă, cu bisericile vechi, cu cetatea împărătească și marile namili de dealuri împădurite, dintre care Tîmpa răsare cu monumentul lui Arpad, ca o mare găină boghetă [...].

CARTEA A XXIII-A

PRIN SECUIME

De la Braşov luăm drumul spre Secuime, într-un tren încetinel, plin de aceşti ţărani cu căciuli, sumane scurte, albastre la mîneci, şi iţari în cizme, cari samănă a fi români fiindcă acum o mie de ani au deprins de la români cum trebuie să se îmbrace [...].

Deocamdată, munţii se văd din amîndouă părţile, dezbodolindu-se iute de neguri care se aştern ca nouri în calea soarelui. În stînga, linia înălţimilor, care se desfăşură foarte sus şi larg, se mai păstrează : acolo sînt satele secuilor, între care sînt sămănate rar şi ale noastre. De ceastălaltă parte, culmile se dau în lături pînă foarte departe, unde pe acest timp nici nu se zăresc. Astfel se deschide acea cîmpie din susul Braşovului pe unde au cutreierat oştile româneşti, şi cînd Mihai Viteazul a venit să cuprindă Ardealul şi cînd Radu Şerban, urmaşul însuşirilor eroului, a năvălit răzbunător pentru a lua lui Moise Secuiul, uzurpatorul ardelean, viaţa, iar lui Gabriel Báthory, răsărit în locul lui Moise, cinstea biruinţii şi mîndria de suzeran. Într-acolo sînt cele Şepte Sate, apoi Tatrangul, Bodola, Năienii, pe unde s-au strecurat atîtea cete cu steagurile muntene, şi munţii mocanilor, printre

cari se deschide pasul Buzăului, o poartă de primejdie veşnică pentru stăpînii unguri ai Ardealului.

Cel dintîi sat pe care-l atinge linia, e săsesc, Hărmanul, un şir de case albe cu un mare turn vechi ce se înalţă mult mai sus decît desfăşurarea acoperemintelor roşii. În curînd zarea e sămănată în stînga cu mai multe grămăgioare de căsuţe străjuite de bisericuţe cu gîturile de privighere. Sînt tot sate secuieşti de peste dunga ascunsă a Oltului. Către noi înaintează însă livezile şi cîteva din locuinţile altui sat săsesc, al cărui nume se întîmpină pe multe dintre cele mai slăvite pagini ale trecutului nostru, Prejmerul, popas al oştilor cuceritoare. Una din bisericile ce se văd aice, pare să fie a românilor.

Păretele muntos din dreapta, de către hotarul românesc, se apropie întîi cu un vîrf de peste o mie de metri, care zbucneşte sus în înaltul cerului. Apoi şi de o parte şi de alta e o îndulcire a liniilor, şi arăturile frumoase se întind în lăvicere lungi. E valea rîului pe care secuii îl numesc Fekete Ugy [1]. Drept deasupra ei se opreşte un lanţ de dealuri cu încreţitura uşoară.

La poalele lor se răsfiră cel dintîi oraş al secuimii, Sepsi-Sîn-Giorgiu [2]. De cînd ungurii sînt stăpînii Ungariei, ei au năpădit cu binefaceri pe fraţii secui, dăruindu-li palate măreţe pentru oficiile de administraţie şi pentru şcoli. Aceste clădiri nouă dau caracter şi consistenţă amestecului de căsuţe acoperite cu ţiglă săcuiască. Biserica pare nouă, şi o altă biserică nouă, pe lature, e probabil a noastră.

De la Sepsi-Sîn-Giorgiu, linia străbate în munţi, pe cînd o ramură, cea cu transportul direct, urmează rotunzirea către Carpaţi a rîuleţului. Ea duce la al doilea tîrg de secui, Vaşarheiul [3]. Pe aici era odată un cunoscut

[1] Rîul Negri.
[2] Sfîntul Gheorghe (n. ed.).
[3] Kesdi Vasarhely : Tg. Secuiesc (n. ed.).

drum spre Moldova, pentru negustori ca și pentru ostași, pe lîngă marele sat al Brețcului, care ducea la pasul Oituzului.

Încă o încrengătură, desfăcută dintr-aceasta, țintește în sfîrșit către un ținut românesc, unghiul Covasnei. Aici, în văi înguste, care se leagă cu izvoarele Bîscei și sînt tăiate de hotarul României, trăiesc voinicii mocani oacheși cari perindează munții și au în casa lor de bîrne mai mult un adăpost vremelnic. Cele mai vechi datine și superstiții dăinuiesc și pînă acuma în acest colț ferit, unde abia astăzi străinul pătrunde ca să culeagă pădurile.

După Sepsi-Sîn-Giorgiu, valea se mai ține un timp largă, purtînd sate bune în supțioara dealurilor. Unde e o singură biserică deasupra caselor de bîrne văruite bine și acoperite uneori chiar cu țiglă nouă, ea poartă în vîrful turnului bombița calvinilor, căci secuii aceștia din cele Trei Scaune sînt de „lege ungurească". Unde vezi două biserici, una e a sătenilor noștri, dar, împreună cu legea, ei n-au putut păstra în multe locuri, și mai ales în aceste părți, limba lor românească. Pe aici românul cărturar are durerea să întîmpine atîția din neamul său cari nu mai știu românește nici cît trebuie pentru a spune ce spun totuși, cu mîndrie, în ungurește : „Sînt român". Preotul li face liturghia în limba strămoșilor, dar predica trebuie s-o ție în acea limbă pe care oamenii o pot înțelege. Abia dacă se află vreunul care să ocupe locul de cantor, sau credincioși cari să fie în stare a spune în graiul nostru rugăciunile cele mai trebuincioase. Încercările ce s-au făcut cu școala confesională, pe care totuși bieții creștini sînt bucuroși s-o ție cu orice jertfe, n-au dat rezultate cu care să ne putem mulțămi. Mediul străin impune în chip firesc limba străină. Pînă și preoții, cînd sînt născuți în aceste părți, au accentul stricat, și unii din ei ajung iarăși a vorbi numai cu greu românește.

Năpădiți de un număr covîrșitor de coloni militari, cari au fost aruncați peste șesuri și rîuri pentru ca să apere hotarul de barbarii văilor moldovene și muntene, ai noștri nu s-au putut ține în picioare. Ei au dat năvălitorilor sînge scump de viteji, port și datine. Și astăzi poți deosebi pe secuiul de rasă de secuiul amestecat ; în aleătuirea mai fină a acestuia din urmă cu fața oacheșă și ochii vii recunoști însușirile neamului nostru. Pierderea în mijlocul secuimii s-a putut face cu atît mai lesne, cu cît și unii și alții trăiau aceeași viață și nu-i despărțea dușmănia de clasă și de îndeletniciri. Secuii au iubit și ajutat, în toată desfășurarea trecutului, pe domnii noștri cei războinici : Ștefan cel Mare, Petru Rareș, Mihai Viteazul, Radu Șerban, împotriva ungurimii de nemeși, care voia să-i îngenunche. Ei știau că peste munte ai lor din Moldova duc un trai mai puțin stors și primejduit. Pînă și mica nobilime a secuilor, care se numea și „boieri", a avut simpatii pentru noi. Contele Mikes, cel cu pădurile mari, al cărui nume-l aflu scris pe grămezile de cherestea din gări, a avut înaintași cari s-au amestecat prietenește în istoria noastră.

Românii de lege românească și de limbă ungurească din mijlocul secuilor par veniți ceva mai tîrziu de la răsărit sau de la apus, într-un timp cînd puterea românească de absorbire a vecinilor scăzuse întrucîtva. Dușmănia dintre ei și secui e pe alocurea un fapt : ea se arată prin vorbe rele și prin tîrnuieli, dar în ivirea și întărirea ei îndemnul venit de sus, de la cercurile cîrmuitoare ungurești, are desigur rostul de căpetenie.

Cît mai este valea cea largă, se descopere Oltul încă o dată, mînîndu-și încet unda săracă, de un luciu verde stropit de spumele fărîmate, supt crengile plecate ale răchiților rupte de vînt. El piere îndată de supt ochi, și acum valea se sapă între pereți piezișî de munte pe cari-i îmbracă veșmîntul de întunerec al bradului. Cînd apa se vădește iarăși în acest adînc negru, ca al munților Prahovei,

ea scapără spumă de colțul pietrelor ca un copil aprins de mînie.

In mijlocul pădurii de brazi, trenul se oprește la stația galbenă, cocoțată sus, a Tușnadului-Băi. La acestea vine vara destulă lume, între care și români de dincoace. Obiceiul de a cerceta aceste „feredeie" e vechi la români și era mai întins înainte de a se descoperi și exploata băile Slănieului. Într-un prospect din anii 1830 al Tușnadului, pe care-l găsii în cursul acestei călătorii, se mai află o sumă de nume boierești din amîndouă principatele.

Secuimea e bogată în ape minerale. Înainte de Tușnad, am trecut pe la băile din Malnaș, mai nouă. În vecinătatea lui Sepsi-Sîn-Giorgiu sînt, într-un fericit colț de țară din margenea pădurii, în preajma dealurilor blînde vilele de la Vîlcele sau Elöpatak, care și acestea au reputație la noi. Departe în sus, în Gurghie, Borsecul, care e cea mai însemnată stație de aer din Ardeal, primește necontenit oaspeți români, pe cari-i ispitește marea frumuseță a înălțimilor ce-l înconjură din toate părțile : o diligență, totdeauna plină vara, pune în legătură Borsecul, prin pasul Bicazului, cu părțile nemțene ale Moldovei și cu capitala lor, Piatra.

Dincolo de pădure e satul Tușnadului, foarte mare, cu multe acoperișuri negre și roșii supt turnul unei biserici care poartă crucea îndoită. De aici începe catolicismul, pe care l-au sprijinit prin slujba, predicația și învățătura lor franciscanii, așezați din cele mai vechi timpuri pe această margene carpatină.

Valea s-a deschis iarăși, plină de verdeața pășunilor, înviorată de lumina veselă a soarelui. De-a lungul ei pe întinderi foarte mari se urmează satele margenii secuiești, ale Csikului sau Ciucului, strînse așezări din bîrne și șindilă sau țiglă, gata de luptă odinioară cu dușmanul de peste pasuri. La numele de Csik se adauge cîte o specificare luată din vreo însușire a locului, ca Verebes („cu vrăbiile") sau din numele sfîntului căruia i se aduce îndeosebi închinăciunea în biserică : Simon, Dămăcuș, Craiu.

Unde era din cea mai depărtată vechime o sîmbătă a românilor bogomili, franciscanii au făcut vestita mănăstire a Sîmbetei din Ciuc, Csik-Szereda. De aici ei au trecut și în Moldova, unde au zidit la Bacău o mănăstire-sucursală, în care s-a sălășluit și un episcop catolic. Un orășel s-a format în jurul mănăstirii din secuime, și cîrmuirea împărătească, prețuind însemnătatea strategică a locului, a durat în veacul al XVIII-lea cazărmi mari pentru apărarea granițiii. Astăzi e aici o reședință de comitat și un centru cultural unguresc. Din vălmășagul acoperișurilor mari, despărțite de strade strîmbe, înguste și întortochiate, răsar zidiri uimitor de mari pentru funcționari, cătane și școlari. Biserici albe cu turnurile mari se văd ici și colo în oraș și chiar pe unul din dealurile cu păduri tărcate, care stăpînesc asupră-i. Franciscanii trebuie să slujească în cea din fund, cu două turnuri, și tot catolică e zidirea din margenea gării, care ar părea să fie închinată cultului românesc.

La Mádéfalva [1], lungă oprire și cărătură de pachete. Satul se răsfață foarte departe în vale. Un mare monument cu vulturul va fi pomenind cine știe ce ispravă patriotică.

De aici se vede departe, albind de zăpadă, un foarte frumos vîrf de munte. Calea ferată nu merge însă către ultimele Ciucuri, către obîrșia Oltului și înălțimile de unde se rup apele spre răsărit și apus. Acolo ar întîmpina, la marele sat românesc al Vașlabului, izvorul Murășului, care se rotește asupra unui întreg ținut de sate secuiești pînă la tîrgușorul, cu frumoasă biserică gotică și largă piață de tîrg, dar și cu o românime înstărită, care se zice Reghinul sașilor, unde a fost protopop Petru Maior. Și mai departe, pînă dincolo de Vașarhei, Murășul e în puterea secuilor, precum vecinul său, Oltul, nu scapă de dînșii decît în săsimea Brașovului.

[1] Siculeni (n. ed.).

Acel ţinut murăşean al secuilor, cari mai au, pe lîngă ţinutul olţean de pînă acolea, şi pe acela al Arieşului de jos, cuprinde Gurghiele. Capitala lor, Gurghiul Sfîntului Miclăuş, se ridică pe Murăş într-o lată şi frumoasă vale.

Tot ce se află la răsărit de dînsa, e un cîştig nou al acestei monarhii răpitoare. Pînă unde sînt marile sate ale Topliţelor stăpînea din vechi domnul Moldovei. Abia după 1760 au început împotriva lui plîngeri că ar fi încălcat hotarul. Cei mai puternici şi mai şireţi au avut dreptatea, şi Iosif al II-lea s-a putut lăuda astfel, prin anii 1770, că s-a adaus la împărăţie un ţinut de stîncă şi uriaşe păduri care ar face cît două comitate. Pînă astăzi se arată însă pe unde a fost graniţa cea veche şi cinstită, şi bisericuţele din sate au pe sfînta masă antimise ale episcopilor de Roman. Toată grupa de sate bune, curat româneşti, care încunjură pasul Bicazului, se ştiu că au venit la străin prin acest jaf de dăunăzi.

Întorcîndu-se la dreapta, linia trenului urcă necontenit pînă ce se atinge un platou înalt, de pe care se desfac înălţimi pleşuve, pătate numai ici şi colo cu cîte o dumbravă de molizi sumbri. Se ajunge astfel într-o nouă vale, a Trotuşului, harnicul nostru rîu de munte, stăpînit şi el de străini la izvoarele lui.

Învîrtitorul de mori, mişcătorul de ferăstraie, zburdalnicul căruia îi place să muşte şi să înece, e deocamdată, în aceste înalte coclauri pustii, numai o scursură de rîpă care abia umezeşte în jurul său. În locul unde el îşi încearcă astfel cele dintîi rătăciri în lume, stînci grozave, roşcate, galbene se îmbulzesc în margenea drumului. De acuma înainte, aceasta va fi priveliştea : de-o parte rostogolirea stîncilor goale sau a celor acoperite cu praf de piatră, iar de alta cele dintîi zvîcniri mai sigure ale rîuleţului de munte pe acea albie de pietriş ce se umple întreagă la cîte o izbucnire pătimaşă a lui, care se face aşa de răpede, încît odată, mi se spune, a despărţit o nuntă,

silind pe preot să dea binecuvîntarea lui pe deasupra apei furioase.

De la o vreme, în adîncurile de vale se adună căsuțe de lemn cu înalte acoperișuri cenușii. Ele se îmbulzesc atît de multe, încît, în dreapta, în stînga, înainte toată lungimea văilor e plină de ele. Văzute de aproape, aceste locuințe bine prinse, bine împrejmuite cu loadbe de lemn, despărțite prin cele mai netede și mai curate drumuri albe, rîzînd din ferestile lor mărunte, înfățișează casa românească ideală.

Și iată acum că se ivesc și locuitorii, în veșminte de duminecă, strînși însă la un loc în mai mare număr decît într-o duminecă obișnuită. Lămurirea o avem îndată. Pe drumul din mijloc vine o ceată de fetițe care aleargă, de femei care vin răpede, de flăcăi cari închid calea. Acești oameni frumoși poartă veșmîntul românesc într-un chip cum nu se poate mai deplin și mai curat. Femeile se înfășură pe cap cu broboade ; peste cămașa cu fluturi au cojoacele fără mîneci, cu cusături ; o fotă roșie le încunjură ; picioarele sînt prinse în cioareci și cizme mari. Bărbații sînt de tot chipoși cu căciulile lor umflate, cu lungile sumane negre.

Acuma în urma lor sosește un șir de căruți în mers încet, de sărbătoare. În cea dintîi, o fată mai bogat împodobită stă între tovarășele ei de vrîstă. E mireasa, și acesta e un alai de nuntă.

Pe celalt mal trec îndată flăcăi călări, dintre cari unii au înflorit urechile cailor cu năfrămi roșii, care flutură în fugă. E întocmai după datina noastră cea veche : prietenii mirelui cheamă satul la petrecere.

Și satul întreg e în mișcare. Oamenii s-au răzimat de gardurile de lemn și privesc ; femeile toate sînt în uliță ; cîte o fetiță sau chiar o codană s-a cățărat în vîrful parilor ca să vadă și ca să fie văzută mai bine. Pe dealuri, băiețașii, încălziți de atîta larmă, și alergătură, și vorbă, și bucurie, se înșiră cîntînd de răsună văile.

Neapărat că aceşti oameni sînt români.

— Sînt ceangăi, spune conductorul, care se aprinde şi el de plăcere cînd vede atîta frumuseţă.

Sîntem la o staţie din Ghimeşuri, şi o fată scoate scrisorile pe care le dă evreicelor ce ţin poşta. O aud lămurit spunînd ceva româneşte, dar, cînd o întrebăm în limba noastră, ea întoarce capul.

— Nu eşti româncă ?

— E ceangaucă, răspund ungureşte evreicele.

Iată acum şi gara ungurească a Ghimeşului-hotar. De departe, ea se înfăţişează ca o urîtă clădire greoaie, galbenă şi roşie. Pe dinăuntru are sumedenie de săli şi saloane de restaurant, ca pentru o mare capitală. Lumina nu e aprinsă însă nicăiri. Şi nici nu are de ce să fie : în tren sîntem aproape numai noi doi. În zădar vine jandarmul trufaş pentru revizia paşapoartelor : n-ar fi decît al nostru, dar nici noi nu trecem graniţa. Trenul se duce spre Palanca, unde e ticăloasa noastră baratcă de hotar, numai cu personalul şi cu transportul de scînduri al evreilor din secuime. Restauratorul, un biet om slab îmbrăcat, n-a dat de mult timp nimănui de mîncare, şi de bucurie se pune la vorbă cu nevastă-mea, care ştie ungureşte.

Dar ce sînt oamenii din Ghimeş ?

Iată o frumoasă fată din sat care stă în gară. Ea dă nevestei lămuririle ce-mi trebuie, pe cînd jandarmul fără lucru dă tîrcoale împrejur.

Tatăl ei e ungur, mama româncă. Ea ştie numai cîteva cuvinte româneşti. În sat mai sînt români, sînt aproape numai români, dar cei mai mulţi... Cei mai mulţi sînt ca dînsa : adecă nu ştiu româneşte.

Şi de la restauratorul sfătos aflu mai departe că este biserică românească, cu slujbă şi predică românească greco-catolică, este şi şcoală românească, cu un învăţător şi o învăţătoare, este şi un solgabirău român. Şi totuşi [...] românii şchioapătă vorbind limba lor, sfînta limbă de omenie a moşilor şi strămoşilor lor, limba care numeşte

seminția lor, portul lor frumos, datinile minunate pe care le-au păstrat. [...]

Dar, cetitorule cu dragoste pentru acest biet neam nenorocit al nostru, pe care însă nu oricine vrea poate să-l înșele și să-l prade, dacă vei străbate Ardealul, Banatul și alte părți ungurești unde sînt porți de oțel bine apărate în jurul ființii noastre ca neam, dacă te vei înviora și îmbărbăta acolo cu credința că, oricît s-ar sili oricine, rădăcina noastră nu poate fi smulsă din adîncimea unui pămînt care a numit pe strămoșii noștri întîi-născuți ai săi, dacă vei cînta „osana" la biruințile noi ale acestui mare, bun și blînd popor al muncii, înțelegerii și frumuseții, dacă după aceasta vei voi să te întorci pentru a folosi și mai mult, dacă poți, românilor din locul tău, din țara ta, din cuprinsul brațelor tale — nu trece pe la Ghimeș și Palanca !

ÎN PĂRȚILE LIBERATE, LA 1923

I. *DRUMURI ARDELENE*

Am intrat în Ardeal pe la Bratocea, pasul tăiat în munții județului de odinioară al secuienilor, între înălțimile des împădurite, prin stufoasele namile supt care se strecoară Teleajenul, căzînd spumos din piatră în piatră, pe cînd dintr-un colț de pajiște Mănăstirea Cheia își răsfiră albele clădiri între zidurile de cetate. Toată valea e plină de iscodirile arhitectonice ale geniului popular, care ține ca o casă să nu fie întocmai ca alta și găsește podoabe potrivite pentru orice ușoară înjghebare de paiantă și de lemn săpat răbdător.

Șoseaua, mai îngustă, a Ardealului șerpuiește cu mlădieri sprintene de potecă prin desișul nestrăbătut al imenselor păduri, care în aceste părți nu se taie, păstrînd codrului bătrîn toată frumusețea lui. Cu poduri ușoare ea sare peste adîncuri și aleargă iute spre îmbulzeala de case a Săcelelor.

Nici o urmă din războiul care s-a început aice. Din pajurea Ungariei a rămas numai rotunjita bază de ciment. Unde am văzut, trei zile după trecerea granițiii, casele sparte, cu mobilele rupte și risipite, iar pe o așchie de stup albinele încercînd răbdător să-și refacă biata gospo-

dărie de gîze harnice, nu e decît margenea verde a pădurii. Dar ceva mai în fund crucea de lemn alb arată jertfa cu care s-a răscumpărat acest pămînt din milenara robie [1]. Cruce albă, fără însemnare : așa sînt mai toate ale noastre, pe cînd ale dușmanilor dau nume întregi, grade, date precise ; neglijența sau neștiința noastră pare că vrea să arăte prin ce imens avînt anonim al unui popor întreg am ajuns la îndeplinirea dreptăților noastre. Chiar la Șanțul Vechi, unde odată erau risipite bucăți de postav albastru, bidoane sfărîmate, frînturi de arme, acuma nu se vede decît înalta pajiște înflorită. Deasupra urilor omenești natura și-a întins iarăși grația uitărilor și iertărilor sale.

Ceva mai departe însă, mari clădiri cu ferestile oarbe, cu ușile sparte, pomenesc, nu numai ceea ce a fost în zilele grele, dar și lipsa de îngrijire după ce ele s-au încheiat prin biruința răsplătitoare. Cum se poate ca aceste zdravene case să fie lăsate părăsirii ? Cum nu se află măcar întrebuințare pentru solidele, scumpele materiale ce închid în ele ?

Și către Predeal e tot așa : din școala maicilor catolice, din fabrica de postav de la Timiș, nimic decît zidul rănit, hărtănit de ghiulele.

---

[1] În editorialele sale găsim, peste un deceniu, semne de îngrijorare, de atitudine curajoasă :

„În vremuri ca acelea pe care le trăim, în care, de jur împrejurul nostru, cu un zgomot drăcesc, toată lumea parcă și-ar fi pierdut mințile, nu face decît să strige, să ceară, să amenințe, nu se poate alt sfat de cît acela că trebuie să ne ținem, în toate gîndurile și faptele noastre, cuminți în vremuri grele.

Întru aceasta ne poate îndemna și sprijini ce ni-au lăsat strămoșii, ca amintire a faptelor lor și ca putere tainică în chiar sufletul nostru.

Și alte dăți zburdau atîția la hotarele noastre și departe de dînsele. Ne ispiteau și pe noi, ne îmbiau, ne puneau cuțitul la gît, ne năvăleau și ne despoiau. De sute de ori am fi murit dacă n-ar fi fost apărătoarea noastră cea sigură ; mintea așezată din noi înșine." *(Neamul românesc,* 15 februarie, 1939.)

În ochi cu voioasa cochetărie a căsuțelor ușoare de la Teleajen, masivele pătrate de zidărie după moda săsească, germanică, adusă din depărtatul apus, ale Săcelelor indispun. O zidire întocmai ca alta, tot așa de greoaie, lipsită de orice stil. Nici o grijă de podoabă, în tencuială ori în lucrul lemnului. Se vede cum aici tot ce venea din spontaneitatea creatoare naivă, simplă, a sufletului nostru a fost înlăturat pentru a se primi datina de clădire a altui neam, numai pentru că e mai solidă, mai trainică, poate mai bună de locuit.

Și multora aceasta li impune : proporțiile mari, orînduirea practică, posibilitățile de mai deplină viață economică. Ni-o urează și nouă, și întregului neam românesc unit. Cutare învățător din regat, om tînăr, fără orizont și lipsit de discernămînt, strigă în foiletonul *Gazetei* din Brașov că la el acasă locuința omenească e mai proastă decît grajdurile celor de aici. Acolo însă e o manifestare a gustului nostru, care poate zidi și mai mare și mai trainic și mai scump, pe cînd lipsa de gust care e în locurile unde am trecut la obișnuințele altora, aceea nu se va putea întoarce niciodată la cunoștiința de ce e în adevăr frumos, deși e mic, simplu și, desigur, și șubred. Iar civilizația deplină nu se poate sprijini niciodată pe abdicarea de la frumos, prin renunțarea la individual, prin confundarea în tipul neschimbat și etern al înjghebării geometrice pentru locuit.

Brașovul n-are în iulie caracterul istoric și caracterul modest care-i fac farmecul. „Lumea bună" de la noi de dincoace a alergat la aer și la lipsa de orice ocupație. Promenada e plină de mese unde apar adesea figurile cele mai puțin simpatice ale Bucureștilor.

Intrarea lor se face cu o solemnitate deosebită : în fiecare moment ai crede că un prinț calcă pămîntul înaintea dumitale. Cînd oare vom înțelege că nimeni nu se mai sperie de o morgă pe care nimic n-o susține ?

Și ce rău se face primindu-se și acum de comună, care e încă în mînile sașilor, sau de cine o fi altul, triviala panoramă de bîlci înaintea acestei primblări așa de frumoase, care în alte timpuri dădea atîta liniște la doi pași de vechile cimitire cu crucile îngrămădite ? !

Fiindcă e vorba de cimitire, morții trebuie totdeauna respectați — cei cari au căzut tineri luptînd pentru națiа lor cu atît mai mult. Și noi avem azi altceva de făcut, mai bun, mai frumos și mai folositor, decît să ne luptăm cu mormintele. Dar desfășurarea triumfală a crucilor care acopăr pe cei căzuți cînd ne izgoneau pe noi din Brașov, desfășurarea la doi pași de școlile românești și germane, într-un loc de vădită reclamă și de pretențioasă sfidare, indispune.

O lipsă de gust și aici, din partea acelor cari vedeau în ostașii lui Wilhelm al II-lea niște liberatori mult doriți. Ai noștri, năvălitorii, uzurpatorii, erau într-un colț afară, unde se aruncau gunoaiele. Azi sînt pe gropile lor flori, deși cele de dincoace se înnoiesc mai des și sînt pline de speranțe contra noastră. Pe linia unde au fost seceraţi tiraliorii noștri, urmele recunoștinții neamului se înșiră îndelung, și un monument bine conceput domină linia semnelor puse peste trupurile celor morți la locul lor, fără a se clinti, fără a clipi.

După haosul zgomotos al promenadei, ce bun e drumul îngust din dreapta, lîngă vechile ziduri înalte, ascunzînd grădini în curți moderne, pe cînd, dincolo, apa se scurge și dumbrava din față ridică stîlpii vechilor copaci ! Cale îngustă ca pentru unul singur, ca pentru o tovărășie de doi. Cînd îți vine în drum un vehicul, abia ai unde te da în lături. Bătrîna săsoaică, ducîndu-și măgărușul cu lemne, se strecoară pe lîngă noi și rîde din ochii înlăcrimați de vrîstă. Totul pare a te trimete în alte vremuri, cînd viața era discretă și tăcută și fericirea omenească nu se căuta în zbucium, oricîte binefaceri ar ieși din zvîcnirile lui. [...]

Făgărașul doarme toropit supt căldură. Trebuie să fie foarte cald, de vreme ce locotenentul de lîngă mine e descheiat la haină, lăsînd să se vadă... o lungă cravată albă. N-ar fi fost mai bine să-și fi luat masa acasă ?

Pe ziduri reclame electorale scrise cu stampila neagră. Ale domnului Șerban, totuși din partidul național, sînt exclusiv în ungurește. Azi, cînd nu e piață, orășelul dominat de cetatea lui Mailat, în care doamna Stanca, domnița Florica și Nicolae-vodă Petrașcu au tînjit îndelung după soțul și părintele lor Mihai Viteazul, are aspectul unei improvizații străine, foarte banală. Afară de masivele ziduri ale fortăreței, nimic nu amintește atîtea secole de lupte, atîtea tragedii istorice. Biserica lui Brîncoveanu a fost reparată bine de Comisiunea Monumentelor Istorice. Găsesc lucruri nouă : icoane iscălite în catapeteasmă, un „trunchi" de piatră pentru săraci, cu inscripție de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, un prapur cu o însemnare populară pe dînsul și, sus pe zid, în dreapta, mențiunea naivă a copilului de casă domnesc, care a supravegheat construcția. În jurul bisericii se poartă între români lupte confesionale — condamnabile.

Chiar lîngă Olt, Avrigul. Biserica românească e închisă în ziduri vechi ; are o îndoită întrare pe scărițe de piatră. În față, cum intri din drumul țării, mormîntul lui Gheorghe Lazăr. O piatră de granit, pusă în picioare, cuprinde obișnuitele versuri fără miez și fără simțire ; jos, lespedea pusă de ucenicul lui, contele Scarlat Rosetti. Împrejmuire de lemn, înnegrită, săracă.

Marea biserică, datată pe mîndrul turn : 1795, iar în ușa de lemn gros : 1792, merită tot interesul pentru picturile ei. Și cele de afară, dar mai ales figurile alegorice din cele două cupole — una, cu cele mai frumoase, vine supt clopotniță — sînt vrednice de cea mai îngrijită păstrare și de un studiu amănunțit. Rareori am întîmpinat, cu un așa de trainic colorit, atîta finețe a contururilor.

Și iată-ne din nou în Sibiiu. Un amurg liniștit. Orașul nu e invadat de vizitatori ca Brașovul. Elementul românesc pătrunde prin funcționarii de stat, prin cei de bancă, prin unii negustori, și în centru, unde încă de mult biserica lui Șaguna a făcut marea spărtură a apărăturilor medievale. Și aici însă locul unde sîntem mai mult vizibili e cafeneaua, berăria, localul de petrecere. Dacă „Asociația" are, de mult, frumosul ei muzeu, dacă am luat școlile de stat, opera de afirmare culturală întîrzie. Întîrzie prea mult. Uită-te numai la vitrinele librăriilor, întreabă ce soartă a avut întreprinderea de teatru a doamnei Constanța Hodoș, compară proporțiile ziarelor românești cu ale celor publicate de sași (nu știu dacă ungurii au o foaie ; probabil nu). Și bagă de samă că nici acuma bustul lui Barit n-a ieșit de supt zăbrelele din curtea „Asociației", unde consimțeau a-l tolera ceilalți, pentru a onora o piață publică.

Dar, de certat, ne certăm [...] Și sînt și oameni cari se supără cînd li spui că aceasta nu e bine. Din fericire, sînt cu mult mai puțini.

Săliștea e, ca întotdeauna, primitoare, bucuroasă de vorbă, bucuroasă de cîntec. După primirea în vila preasfințitului mitropolit, ni se deschid aici ușile casei ospitaliere a protopopului Borcea. [...]

Ce interesantă e ruina vechii biserici unite ! Frescele păstrate sînt foarte bune, icoana Maicii Domnului se repetă ; cine a cîștigat un proces, cine a avut un noroc, pune s-o zugrăvească din nou, ca mulțămită, și-și spune, cu inima recunoscătoare, povestea. Jos, flutură foi din *Cazania* moldoveanului Varlaam.

Bătrînii cei mulți de la porți s-au împuținat foarte. Grija că în vremuri așa de grele nu li va ajunge agonisita, că nu vor putea să se pomenească făcînd vreo danie bisericii, școlii, îi face să se stîngă.

Pe deal, spre Rod. Aflu aici mica bibliotecă dată ca mulțămire, după o campanie electorală în care, cu toată buna primire de aici și credința nezguduită a oamenilor, am fost biruit de domnul C. Bucșan. Se caută cărțile, mai ales iarna. Le ține la el, cu bună grijă, un sătean, tîmplar, „măsar". Lumea se adună, și un întreg grup spune că a fost adesea la ruși, pînă în Crimeia, „la Crîm", ca în vechile cronici, că acolo e loc bun și larg — dar tot se întorc ai noștri acasă [...] Turmele, cu toată zeciuiala, se păstrează încă, banii ce primesc nu mai au nici un preț.

II. *SARMIZEGETUSA*

De la Simeria din nou drumul spre Hațeg, de-a lungul Streiului, care vine de sus mînios, tulbure, galben, ca de toate urile neamurilor ce s-au prins aci de gît, ca să se zugrume pentru stăpînirea mîndrilor munți dacici.

Supt steagul României unite, cetatea bătrînului Decebal, metropola ridicată de Traian pe sfărîmăturile simplului adăpost regal, e mai jalnică decît oricînd, și trebuie să se spuie tare aceasta ca să se afle cît de puțin știm prețui și îngriji locurile cele mai vrednice de pietatea noastră [1].

În fața unei circiume de drumul mare și a unei case mai chipoase, care se prefac, cuprinsul amfiteatrului apare, fără nici o împrejmuire cuviincioasă, ca un întins maidan acoperit cu dărîmături oarecare. Cărămizi tari ca stînca, bolovanii suri din împrejurimi se amestecă în fragmentele ce stau în picioare, prin prăvălișul dislocărilor și risipirilor. Abia ar putea înțelege ceva un om deosebit de priceput în tehnica vechilor construcții. Pe o latură un lan de porumb își tremură lesne frunzele largi.

[1] În ultimul timp, s-a făcut mult, prin grija d-lui Gh. Tătărescu (1939) (n.a.).

Adevărat e că Ulpia Traiană, cu toate mozaicele frumoase care s-au descoperit în ruinele ei și care sînt risipite prin muzee depărtate, n-a avut, în scurtele ei zile bune, nimic din splendoarea de piatră tare a fundațiilor grecești, întărite în cursul multor veacuri, pe coastele Mării Negre. Nu s-au scos de aici statui de o valoare superioară, și multe din inscripții sînt săpate într-o piatră cu totul ordinară. Dar nu lipsesc nici acelea al căror material e din cele mai bune, potrivit și cu îngrijirea literelor însemnate pe dînsul de meșteri dibaci, cari ar fi putut lucra și în centre mai însemnate ale lumii romane.

Ele zac împrăștiate pe unde le-a aruncat întîmplarea sau unde le-a dus o înțelegere adevărată a rostului lor. Biserica din Dănsuș, fundația domniței Zamfira a lui Moise-voievod din Țara Românească, soția, de mai multe ori măritată, a unor nemeși ardeleni, e plină toată, în zidirea ei chiar, ca și în altarul de o formă ciudată, care pomenește nume de auxiliari militari ai cezarului cuceririi, de lespezi luate de aici. Muzeul din Deva a strîns rezultatele săpăturilor făcute pe sama societății arheologice care l-a întemeiat și-l întreține.

Dar și aici, în complectă părăsire, zac puținele elemente ce au ieșit la iveală dintr-o întinsă lume îngropată. Dărîmăturile acoperișului putred și stricat se risipesc, la casa din față, pe un splendid capitel corintian, a cărui pereche zace în ierburile sălbatece ale grădinii părăsite. Meșterii aspri îmi arată un mic altar pe care se pomenește recunoștința față de zeița Hygaea, ortografiată cum s-a priceput săpătorul, a unui ostaș căruia minunea cerească-i păstrase în viață, după o lungă boală, soția.

— De astea mai sînt în sat, la „moz".

Cer să mi se spuie de două ori cuvîntul, și atunci aflu ce e „mozul". E un „muzeu local, lăsat în grija cutărui mic proprietar ungur din localitate, lucrînd pentru aceeași societate din Deva, care, spune el, s-a înțeles cu statul în

ce privește păstrarea întîmplătoarelor descoperiri arheologice.

Mergem către „moz". Două fetițe ne întovărășesc : catrință strînsă pe trup, opinci mari, grosolane. În acest ținut, asprul tip dacic, cu fața palidă prelungă, cu mărunții ochi negri, cu nasul ascuțit al păsării de pradă, e cel mai răspîndit. Grădiștencele acestea au o figură rotundă, veselă. Le poftim în automobilul care le uimește, și ele spun limpede că ar vrea să se urce într-însul ; dar în momentul hotărîtor li lipsește curajul.

Se dau însă la vorbă. Una, cea mai mare, n-a învățat carte de loc. Nu știe pe ce loc se află. Nu i-a spus nimeni, n-a întrebat de nimeni, habar n-avea. Degeaba se uită la dînsa, cu mustrare, mărunțelul învățător bătrîior din satul vecin, care ni-a ieșit în cale, și care, el, știe întreaga poveste, și va fi spuind-o elevilor săi. Cea mai mică a fost la școală, vreo două clase. Dar a întrerupt. — De ce ? — Noi n-avem învățător ; a fost o domnișoară, dar s-a dus ; în școală stau cu chirie niște domni de la păduri.

Case mărunte, sărace. Oamenii nu se simt întru nimic că stau pe un pămînt care nu e ca toate celelalte. Nimic nu li cheamă mintea către începuturile neamului lor. Știința de carte e tot ce poate fi mai rar. La primărie e încredințată notarului grija cetății. În față o clădire mai mare e a unui „scriitor" ungur. Așa spune, speriată, fetița româncă din poartă. Stau înăuntru domni cari „scriu". Îmi închipui că e un adevărat laboratoriu științific, unde se cerne trecutul Sarmizegetusei. Dar mă lămuresc îndată : e vorba de un fost secretar comunal.

În drumul spre casa începătorului „moz" întîmpin cîțiva flăcăi, cari se uită la noi cu oarecare curiozitate. Unul se apropie, căutînd vorbă. Nici el nu știe ce a fost cîndva pe aici și, de cetit, n-a cetit nimica, nefiind cărturar. Totuși a făcut armata la honvezi, a luat parte la războiul cel mare ; dar nu cunoaște o literă.

Locuința proprietarului ungur e bine îngrijită, plină de verdeață și de flori. Lîngă ușa de intrare, în ierburi, zac rămășițe de statui, cîteva pietre cu inscripție. În față, unde omul își ține gospodăria de grîne și de vite, se mai află cîte una, supt un șopron. Ungurul făgăduiește să le adăpostească mai bine, și nu-i lipsește bunăvoința, mai ales că așa e instrucția de la Deva. În curte la dînsul s-au aflat și morminte.

Spune că s-ar mai găsi. Căci cetatea e mare, foarte mare. Nu s-ar putea săpa ușor : ar trebui aur cît greutatea omului. Merge pînă la Clopotiva. Și nu sînt străzi regulate, ci totul se amestecă. Nu vrea să creadă că s-ar putea lucra după un plan, urmărindu-se liniile principale.

Pe el nu-l leagă nimic de aceste urme sparte și învălmășite de aproape două mii de ani. Între limba lui și aceea a formulelor lapidare nu e nici o asemănare. Nici o picătură din sîngele celor ce s-au înmormîntat între lespezile ce ies la iveală, presărate cu un praf uman ce zboară în vînt, nu curge în vinele lui.

Dar noi ? Noi cei cari purtăm în gură de atîtea veacuri aceste nume mari ? Noi cari ni-am hrănit din ele mîndria în cursul lungii robii la străini ? Noi cari prin ei ne-am mîngîiat de umilinți și prin ei ne-am înălțat în speranțe ? Noi cari în numele lor — da, și în numele lor — am săvîrșit opera măreață care face ca pe frontonul primăriei din umila Grădiște să se înșire cuvinte în care trăiesc nobilele accente ale limbii vorbite odinioară aici de legionarii și dregătorii Romei ?

Am lăsat într-un sat de analfabeți săraci sacrele pietre în sama unui biet ungur filantrop, pe jumătate cărturar el însuși.

O, dacă Italia și-ar fi recăpătat unul din leagănele vechimii sale ! Dacă orice alt popor italian ar fi ajuns astfel în stăpînirea punctului de plecare al rasei sale ! Dacă vecinii noștri cei mai puțin civilizați în părerea noastră

s-ar fi găsit deodată domni pe pămîntul supt care se află casele celor mai depărtaţi strămoşi ! Ce nu s-ar fi făcut în trei ani de zile ! Şi noi n-am arătat măcar rîvna, din motive pur arheologice şi absolut obiective, pe care au dovedit-o ungurii din Deva, cărora orice amintire romană li era o ameninţare şi o primejdie.

La plecare mi se părea că din pădurile munţilor porneşte un vuiet de mînie a vechilor barbari născători de neam şi că supt stînca drumului se mişcă neliniştita ţărînă a morţilor romani, cari nici de la strănepoţii lor nu s-au învrednicit de cinstea ce de două milenii li lipseşte.

Vor fi auzite aceste cuvinte ale mele ?

III. *ÎN BANATUL ROMÂNESC*

Calea spre Poarta de Fier nu s-a schimbat întru nimic în cei aşa de mulţi ani de cînd nu am străbătut. Aceeaşi solemnă pace între înalţii munţi căptuşiţi cu întunerecul pădurilor. Rar cîte un drumeţ în cale. Soarele scapătă încet către apus, şi, mult înainte de a se fi ascuns după margenile zării, el se pierde aici după culmi, lăsînd răcoarea umbrelor să învăluie cărările.

Pe vîrf stă măciuca de fier, buzduganul medieval al românului, care înseamnă locul pe care feciorul de ţăran din părţile Inidoarei, Ion Corvinul, Iancu-vodă al legendei balcanice, a oprit, învîrtind arma teribilă pentru creştetele rase ale păgînilor, năvălirea ostaşilor turci ai lui Mezetbeg. Dedesupt, o inscripţie unguréască. Nu ştiu ce o fi spunînd într-însa : probabil meritul voievodului ardelean se răsfrînge acolo întreg asupra naţiei din care el nu făcea parte, deşi, o viaţă întreagă, a servit-o cu vitejia şi cu autoritatea sa. Dar şi aceia cari-l încunjurau în acele zile

de biruință erau tot români de-ai lui, țărani de-ai noștri din județele militare românești așezate la granița apuseană de împăratul și craiul Sigismund. Și poate, dacă toată știința noastră de guvern nu s-ar învîrti în jurul urnelor furate și a luptei pentru că s-au furat urnele, s-ar fi găsit cîteva cuvinte în limba noastră, în limba de acasă, a vechiului erou, feciorul lui Voicu „Valahul", ca să pomenească și partea pe care, în el și în ai lui, a avut-o neamul nostru întru apărarea Ardealului.

De vale se lucrează la piatră. E locul de unde ea se scoate de veacuri. De acolo s-au adus materialele pentru clădirea Ulpiei Traiane, pentru împodobirea ei cu lespezi votive și cu statui. De două mii de ani muntele dă temei și podoabă civilizațiilor politice care se urmează.

Dincolo de monumentul lui Hunyadi sîntem acum în Banat. Sate mai întinse, desigur mai bune. Ici și colo tipul de casă nu e cel, împrumutat, al colonilor aduși de regimul austriac, ci acea veche formă tradițională pe care pînă aici numai foarte rar o descopereai în clădirile ce mărginesc, pe terenul de aciuare al sașilor, drumul cel mare al țării. Și oamenii sînt alții, cu totul alții. Figuri rotunde, cu ochii mari, cu pelița foarte arsă de soare ; mișcări iuți, cam speriate, de o spontaneitate aproape sălbatecă. În aceste trupuri vînjoase se zbat comori de energie. Sînt mașini de ofensivă umană gata oricînd să-și înceapă jocul. Și mă întreb, în ciuda îndoielilor istoricului și antropologului, dacă aici nu-și stau de fapt față în față cele două seminții : dacul aspru, grămădit în mu...ele ultimei lui apărări, și, pîndindu-i la guri, pe teritoriul aproape curățit, prin două expediții, de barbarul băștinaș, italianul bronzat de soarele patriei lui.

Deși a doua zi e duminecă, nu văd pregătiri de sărbătoare. Să fie viața mai grea ca aiurea ? Să aibă acești români, uitați de grija guvernelor ce s-au urmat, mai puțin

ca alții acea cochetărie a veșmîntului, care nu lipsește niciodată femeilor din neamul nostru ? Și totuși vechi oprege cu franjuri lungi, roșii, acopăr cămășile acoperite de praful muncii la cîmp.

Pe șosele excelente, cu piatră neagră bulbucată, se face întrarea în Caransebeș, care pe margenea a două rîuri își desfășoară în linie casele dominate de turnurile bisericii episcopale. Prietenul și editorul meu, Pavel Suru, pregătise o întreagă întîmpinare pe care a zădărnicit-o năprazznica noastră ivire cu automobilul.

În reședința episcopală, unde mă primește bunătatea ospitalieră a părintelui episcop Traian Bădescu, veche casă solidă de pe vremea austriacă, avînd la spate livada cu pomi aleși, atîtea lucruri, pînă la vechea mobilă, al cării brocat, uzat de peste o jumătate veac, se păstrează încă, pînă la oglinzi și tablouri, pînă la rugăciunile tipărite într-o românească specială la cutare tipografie străină din Zagreb-Agram, amintesc pe fastuosul întîi episcop Popazu, prietenul lui Andrei Șaguna. Spiritul șagunian, de altfel, reprezintat odată și prin intimul marelui mitropolit, Nicolae Popea, fost episcop în acest loc, pare a stăpîni aici în toate. E aceeași seniorială democrație românească, pecete caracteristică a epocii aceleia.

Dar din trecutul militar, plin de cinste, al acestor ținuturi grănicerești vine steagul din încăperea de jos, care, purtînd data de 1503, înfățișează pe un grănicer din acele timpuri eroice trecîndu-și sabia rotunjită printr-un cap pleșuv de turc ; se văd alăturate tunurile cetății lîngă stema coroanei ungurești.

Țărani coborîți din acei ostași păzind neclintiți pe pragul creștinității roiesc prin piață, cu același aer amărît pe care l-am văzut în defileurile muntelui ; femeile sînt îndeobște desculțe. Dăunăzi ele veneau să-și vîndă la tîrg, pe cîțiva lei, pe nimica toată, vechile veșminte țesute în

fir și mătasă roșie. Le cumpărau pe-un cap străinele, care nici nu știau ce să facă din oprege, pe care le așezau în față, deasupra fustelor colorate, cum le-am văzut la cîte una. Femeilor noastre li se părea, mi se spune, că mai frumoase decît arhaicele cusături geometrice sînt înfoiatele flori urîte ale sîrbilor vecini. A trebuit ca soția colonelului să li îndrepte, prin foaia populară *Făclia*, a domnilor profesori Loichiță și Evuțian, un îndemn călduros către păstrarea portului îndătinat, pentru ca această risipă să înceteze.

Dar ce mîndri sînt țăranii din Obreja, de aproape, veniți ca să ne cunoaștem și să ne fotografiem împreună în amintirea acestei întîlniri ! Ostașii din neam în neam se recunosc în zdrăvenia trupurilor și în scînteierea îndrăzneață a ochilor. Episcopul, stînd între dînșii, cu barba patriarhală, amintește de vremurile cînd toată viața noastră forma o singură clasă — și era mai bine.

Biserica episcopală n-are nimic din mireasma arhaică a vechilor noastre lăcașuri. Orînduirea ei chiar e deosebită de cea care se obișnuiește la noi. Între tinda rezervată exclusiv femeilor și care se întinde în curmeziș, niște strane, care, oricît ar fi acolo ca să facă deosebirea — se vede necesară și astăzi — între credincioase suflete de clasa a doua, și suflete de întîia clasă, cari sînt credincioșii, taie în două desfășurarea clădirii. Dar la catapeteasmă icoanele sînt frumoase, și un lucru îngrijit se vede în frumoasele colonete albe ; același stil se repetă la începutul stranei din dreapta, unde liniile sînt puțin cam încurcate.

Cîntările par prea mult stăpînite de muzica profană, care nu se potrivește cu caracterul general al slujbei noastre. Trebuie pentru aceasta alte puteri și alt mediu. Drama sacră nu poate fi prea mult întreruptă pentru sforțările de voce ale unui tenor.

Se face adunare de bani în biserică, poate prea vizibil ; mai vizibilă e însă numărarea lor înainte ca serviciul să

se fi terminat. Ieşirea episcopului în procesiune, ceremonie împrumutată de la catolici, e impresionantă.

Românii sînt cu mult cei mai mulţi în Caransebeş. Ceilalţi îmi par mai vizibili. Comerţul e în foarte mare parte al lor. Ai noştri răzbat încet şi greu pe străzile de căpetenie.

La Lugoj s-a instalat un episcop, profesorul blăjean Alexandru Niculescu, care a petrecut cîţiva ani la Roma. S-a dat o mare solemnitate acestui act şi mulţi credincioşi ai bisericii unite au venit de departe să fie de faţă.

Orice Scaun episcopal românesc are înainte de toate, azi, ca şi supt stăpînirea străină, misiunea de a servi propriul nostru popor. Va fi crezînd aşa şi Roma ? Sau îşi va fi închipuind că România Mare poate fi considerată ca un cîmp slobod de experienţe confesionale, de cuceriri misionare ? Dacă e aşa, şi contra Romei episcopatul unit are de păstrat cele mai bune tradiţii ale sale. De o nouă dezbinare între români n-avem nevoie, şi oricine o înteţeşte e vinovat de înaltă trădare faţă de neamul său, care nu e un obiect teologic, ci una din cele mai înalte forme vii ale creaţiunii. [1]

---

[1] Desfăşurarea evenimentelor politice va confirma temerile sale :

„Stăm la un ceas greu al lumii. Nu a fost niciodată mai multă ură, unită cu o mai urîtă grosolănie, în cercurile nedreptăţii care caută să-şi adauge, ori vrea să se întoarcă pentru a apăsa din nou. Omenirea pare a-şi fi pierdut capul sau a se fi înşirat cu o supunere laşe pe urma tuturor rătăcirilor. Steaguri de moarte şi de nimicire se ridică de mîni fanatice, zguduite de frenezia omorului pentru a chema la nimicirea lucrurilor care cu atîta cinstită muncă s-au făcut de la isprăvirea măcelurilor marelui război... Vie ce va să fie ! Fără a porni contra nimănui, noi sîntem în stare a înfrunta orice încălcări. Orice ne-ar osebi astăzi să nu se înşele nimeni, în ceasurile cele mari, prietenii pe care îi iubim şi duşmanii, pe care nu i-am dorit, ne vor găsi o singură nebiruită voinţă." *(Neamul românesc*, septembrie 1938)

La Arad, puternica, mîndra și, în sens modern, desigur frumoasa fundație națională a maghiarimii în jurul monumentului celor executați de austrieci pentru „trădarea" lor față de împăratul din Viena, se menține neschimbată.

Largile *„avenues"* centrale nu sînt numai o desfășurare de înalte clădiri comerciale, ci și de locuinți particulare, aparținînd intelectualilor și nobilimii — mi se arată una în care stau rude de-ale dictatorului budapestan Horthy — cu adăpostul unei foarte active vieți comerciale și cu vitrina unei culturi pline de încredere în ea însăși și în misiunea ei națională, cuceritoare. Rareori am văzut atîta marfă de întîia calitate desfășurată pe cele două laturi ale aceleiași străzi : prețurile sînt exact notate lîngă fiecare probă, și nu-mi par exagerate. Iar librăria expune cu mîndrie produsele, mai vechi sau cu totul nouă, ale unor prese care nu se odihnesc.

Cum o trupă de teatru din capitala maghiară a fost, nu înțeleg de ce, oprită de a juca, și a trebuit să plece — căci altfel se dărîma poate regatul român — în multe vitrine chipurile actorilor sînt înfățișate ca o protestare.

Trei ziare destul de mari și îngrijit redactate, fără polemici ale ungurilor contra altor unguri, apar în Arad. [...]

Ceea ce merită însă toată admirația, nu atît prin stil, care sufere de exagerările, totdeauna supărătoare, uneori ridicule ale unui secesionism maghiar, de origine germană, dar trecut prin Viena celei dintîi contrafaceri, e Palatul cultural, ridicat de comună după îndemnul și supt direcția unei societăți locale. [...]

Palatul cultural cuprinde într-o odaie de jos colecția, de o noutate deosebită și de un folos ușor de înțeles, pe care, pentru scopurile învățămîntului intuitiv, a alcătuit-o un institutor maghiar de aici, care și-a devotat viața acestei lucrări uimitoare. Toate cunoștințile de viață, de teh-

nică, de geografie pe care trebuie să le aibă copilul sînt înfăţişate, cu o preciziune absolută şi cu o desăvîrşită eleganţă, aşa cum le prezintă natura însăşi. Un text bogat aşteaptă de mulţi ani tiparul. Harnicul şi ingeniosul creator al acestei enciclopedii ar dori să prefacă odăiţa lui de lucru migălos, cu propriile sale puteri neajutate, într-o adevărată fabrică de obiecte didactice, şi opera lui scrisă ar voi-o tipărită în româneşte. Şi aici, ca şi în toată ţara, lucrurile care nu se văd sînt mai bune decît cele care ies la iveală.

Societatea care a întemeiat Palatul cultural avea înaintea ei un plan complect de activitate. Astfel şi-a asigurat, prin donaţia mărinimoasă a unei familii nobile, o bibliotecă de publicaţii franceze din secolul al XVIII-lea cum în afară de Franţa o au puţine ţări. E o splendoare succesiunea pe rafturi a frumoaselor mici volume legate în piele brună, cu spinarea lor înflorită de liniile măiestrite ale unei legături cum n-o mai poate avea epoca noastră. O broşură lămureşte asupra raritătii lor bibliografice, dar în acest oraş unde totul s-a creat, în teritoriu naţional străin, pentru a înălţa poporul maghiar, nu s-a putut crea şi interesul superior pentru cultură, vatra de lumină, laboratoriul de cercetări erudite, care s-ar fi dorit. Evreii maghiari — cari încep a deprinde acum altă direcţie culturală — şi maghiarii de rasă au în acest oraş comercial alte aspiraţii decît acelea de a elucida puncte necunoscute din vechea literatură franceză. Multora, din cultura maghiară, li ajunge ziarul, al cărui succes permite cutărui redactor să înainteze la promenadă cu ifosul unui prinţ care străbate străzile reşedinţii sale, căci măreţia demarşei sale nu poate fi numai pentru „ocupanţii valahi".

Noi, pînă acum, n-am făcut nimica aici decît să continuăm în româneşte lucrul onest al şcolilor secundare. Cu multă rîvnă desigur, cu un incontestabil sentiment naţional, dar fără să creăm ceva în afară de zidurile localurilor şcolare. Avem doar o bună librărie românească la zece librării maghiare. Muzeul românesc nu există, măcar

pentru a dovedi că avem și noi o artă, că avem și noi un trecut și amintiri locale chiar, în acest oraș care, acum un secol, era un modest centru pentru țărănimea românească încunjurătoare. Cîteva fotografii pe pereți, ascunse sfios, nu pot fi considerate măcar ca un început. Trei guverne s-au succedat în România Mare, cu acest rezultat.

Între Aradul, devenit mare, și Oradea Mare, care cu oarecare greutate s-a menținut la înălțimea vechiului ei nume, e un ținut deosebit de gras și de bine populat. Comune mari cu nume străine, prefăcute stîngaci în românește, nu arată prin aceasta altceva decît întoarcerea vechiului aborigen la vatra lui, peste ruinele așezării de coloni, menită să-l înlăture pentru întotdeauna.

Iată un tîrg de țară, de unde pleacă „economii", purtînd viței tineri în căruțele lor pline de cumpărături. E o nedescurcată îmbulzire de lume care, prin capriciul amestecurilor de vehicule, de animale, de oameni, prevestește, în acest colț de „Occident", bazarurile tumultoase — și murdare — ale Orientului. Cuvîntul românesc răsună pretutindeni.

Într-un sat unde ne oprim, cutare țăran bătrîn se apropie și deschide vorba. Ne află de unde sîntem, dar vechiul regat nici nu-l sperie, nici nu-l dezgustă. Ce știe el de „levantini" și de „bizantini" ! Minune mare : e și mulțămit ; auziți : mulțămit, deși „balcanizat". Între altele, fiindcă se duce și moșia baroniței din margene, care, închisă între sutele de pomi ai livezii sale, petrece cu „valahii" moștenirii sale pentru a păstra un rest de avere teritorială.

La celalt punct al granitii, Oradea Mare, pe care am mai cercetat-o, lucrează harnic la industriile ei, cîte n-au fost împiedecate de urmările economice ale războiului — urmări care și aici, cu ceva mai multă bunăvoință și pricepere, s-ar putea corecta. Se fabrică elegante și relativ ieftene ghete, care merg pînă la București. Marfa cehoslovacă se răsfață la vitrine. [...]

Episcopul, de neam mare, stă retras în cetatea sa, cu frumosul palat din secolul al XVIII-lea, cu biserica greoaie care înlocuieşte lăcaşul medieval unde zăceau regii cei vechi, sfinţi şi viteji, pînă la neastîmpăratul împărat şi crai Sigismund, iar, într-un colţ, şi domniţa munteană a lui Alexandru Basarab, măritată cu palatinul Ungariei, Gulielm Piastul, duce de Oppeln. Fărîmături de pietre care acopereau morminte de episcopi mai amintesc vremea aceea. [...].

Din partea noastră, biserica unită nu e pentru naţie ceea ce a fost în zilele regretatului părinte Radu, om mîndru, cu ambiţii înalte, căruia-i plăcea, din splendidul palat ce ridicase în chiar piaţa oraşului, să sfideze viaţa, susţinută de stat, a naţiei rivale. Comorile de literatură, manuscriptele scriitorilor ardeleni din veacul al XVIII-lea, biblioteca plină de cărţi rare nu sînt deschise publicului. Episcopul Valeriu Frenţiu, candidatul la Mitropolia din Blaj, favorizat odinioară de cei cari s-au dus, are griji confesionale şi, după făgăduială, întinzînd mîna la tot ce e catolic, chiar dacă e antiromânesc, cheamă călugări străini pentru a-i conduce şcolile. Învăţămîntul mai înalt de stat chiar e în mîna unor elemente slăbuţe, care au alte preocupaţii.

Cealaltă biserică a trecut, în noua ţară [...] la episcopia părintelui Roman Ciorogariu, un vechi om de luptă şi un excelent administrator.

Din căsuţa măruntă a cancelariei, supt unguri, simţul lui gospodăresc l-a mutat într-o casă din faţă, mîndră ca un palat, opera unui arhitect inteligent, care n-a lăsat să pătrundă nimic de rău gust în bogata înzestrare a locuinţii episcopale. Un muzeu bisericesc e în pregătire, şi supt o astfel de mînă el nu va zăbovi mult. [...]

Să adăugim *Cele trei Crişuri*, revista colonelului Bacaloglu. Ea serveşte şi legăturilor, preţioase, cu cultura maghiară. Din partea acestor concetăţeni s-au dat şi bune

articole de informație, cu concluzii cuminți. În domeniul însuși al culturii noastre însă, publicația, care se luptă cu greutăți mari, nu-și află orientarea. Într-un colț profesorul N. Firu își urmează studiile locale. Să adăugim oare lecțiile de drept canonic și profesorii bucureșteni la acea anacronică [1] „Academie de drepturi" care nu dă doctorat absolvenților săi ? [...]

V. *CLUJUL ȘI SĂTMARUL*

Drumul de la Oradea Mare spre Cluj, taie ținuturi care fără îndoială sînt din cele mai frumoase ale minunatului Ardeal. Kilometri întregi se întinde Bihorul, unde sînt sate solide, frumoase. Dar nu lipsește, pînă la Munții Apuseni și prin defileurile lor, vechiul sătean român, stors de tirania „domnilor de pămînt", lăsat cu intenție în cel mai adînc întunerec și menit cu precugetare robiei veșnice. În larga-i grădină cu pomi vechi și zdraveni copaci de pădure, casa feudalului, cu conac care se trufește uneori pe la colțuri cu ceva turnuri, nu domină de pe culme, ca un castel renan, ci pîndește, din mijlocul pînzei de paianjen a privilegiilor medievale, căsuțele de lemn uns cu ceva var peste suprafața noduroasă a pereților, deasupra cărora se ridică imensul acoperiș, de două ori mai mare decît încăperile înseși. Timide tipuri omenești, oacheșe, cu prelungă figură de suferință, trec pe margenea drumului între ogoare care, pînă la exproprierea de azi, sînt în cea mai mare parte ale altora. În munte, printre pădurile tradițiilor seculare, oamenii ținîndu-se cu tăiatul lemnelor, cu transporturile, se interesează de împărțirea pămîntului și ar fi gata să se mute, oriunde, și pe hotarul cel nou, care desigur trebuie apărat.

[1] De atunci dispărută (1939) (n. a.).

Aradul e un oraș tăcut, Oradea Mare, unul prefăcut; născut e Clujul.

Dintr-o luptă lungă, tăcută, burghezimea ungurească a izbutit să absoarbă pe cea săsească, întemeietoarea, dătătoarea unui mai vechi nume. Klausenburg devenind un Kolozsvár, lîngă care era și o „mănăstire" a Clujului, Mănăștiurul de azi, cu greoaiele case de formă orășenească, o suburbie a marelui centru de administrație care a rămas astfel și după dispariția regimului unguresc [...]

Un frumos cartier universitar a fost adaus de ultima fază agresivă a vieții naționale maghiare. În centru, Universitatea însăși și biblioteca ei, bogată și felurită. Ne-am instalat aici și, împotriva criticelor nedrepte ale celor înlocuiți, trebuie să spunem că ne-am instalat cu puteri reale, care produc. Nicăiri aiurea profesorii de filologie și de istorie, dispunînd de oarecare fonduri, nu pot ca aici, în bună înțelegere, să alcătuiască publicații comune care li fac cea mai mare onoare. [1]

Oraș oficial înainte de toate, Clujul se schimbă răpede după noua oficialitate. Din timpul de acum doi ani, cînd asistam, iarna, la inaugurarea Universității, cu discursurile măgulitoare și pline de îndemn ale delegaților înaltului învățămînt european, și cînd o călduroasă mulțime de studenți umplea străzile, s-au înmulțit ai noștri. Unele case au fost vîndute românilor, nevoile administrative reține o întreagă populație românească. Cele două gazete dușmane, *Patria* și *Înfrățirea*, sînt bine redactate — mulțămită și

[1] Dimensiunile noi ale înțelegerii între români și naționalitățile conlocuitoare sînt privite cu încredere și prețuire:

„Dintre minoritari s-au ridicat în anii din urmă cultivatori ai istoriei românești și ai filologiei române, cari se pot așeza în rîndurile dintîi ai celor mai aleși fii ai noștri. La Fontenay-aux-Roses găzduiesc în școala mea pe domnul Gölner, sas din Ardeal, model pentru colegii săi, care a descoperit și continuă să descopere lucruri pentru cunoștința trecutului nostru." *Îndreptare de ostași, Cuget clar*, 1936.

forțelor ce li-au fost date de tineri crescuți în naționalismul din regat. Librăria se păstrează singură aproape exclusiv maghiară, și Universitatea și-ar putea face un venit, întemeind pentru studenții noștri un nou și mare depozit de cărți. [...]

Prin Dej, peste ținuturi mai sărace, spre părțile someșene de sus. Aici elementul românesc, foarte bine închegat, în sate cu numiri caracteristice, se înfățișează compact. Se seceră grîul și, după arhaica datină, ce se întîlnește în tot cuprinsul teritoriului locuit de rasa noastră, gestul ce se face în calea drumețului e prezintarea spicelor tăiate, pe cînd mîna stîngă ține secera ca o armă sfîntă a păcii. Dar pretutindeni alături de omul nostru e evreul galițian, cu foarte veche înfățișare rituală, pînă și copiii purtînd la urechi cîteva fire de păr buclat, și gîștele umplu toată șoseaua.

Pe cînd ea se înfundă supt pomii cari își boltesc crăcile largi, Someșul, alb, se încolăcește în vale, ca o liniștită oglindă de argint, între pajiștile vioi verzi, asupra cărora pică mila celei dintîi ploi din vara secetoasă. La un punct de oprire, cînd cineva din mașina noastră vorbește de vremea bună pe care ar dori-o, femeile plecate la lucru, cu o conducătoare foarte aprigă în mijlocul lor, își bat joc de noi în vorbe ascuțite ca briciul. „Da, da : atunci cum ni se coace cucuruzul ? Cu mașina dumneavoastră ?"

La Ileanda Mare am găsit la întors un mic bîlciu. Foarte multă lume sătească dinprejur, cumpărînd lucruri de întrebuințare zilnică, fără a părea că vînd ceva. Cîrciumele sînt larg deschise, și atîția oameni harnici se îndobitocesc în ele. Călătorii din vechiul regat nu sînt primiți cu nici o ură. Frații săteni ni pun fel de fel de întrebări, mai ales în legătură cu exproprierea, care și pe dînșii îi interesează cu totul deosebit.

Şomcuta Mare (numele vine din ungureşte, însemnînd „cutul" Someşului) e mai mult o şosea mărgenită de case, unele foarte îngrijite. Un restaurant cît se poate de primitiv, o curată cofetărie. Cîteva mari clădiri administrative moştenite de la unguri. La ai noştri de pe la margene caut olăria populară, care şi aici e puţină şi slabă, cum, de altfel, în tot Ardealul ceramica sătească s-a sfîrşit de mult.

Mai departe apoi, pe drumul Sătmarului. Necontenit în margene monumente religioase, ridicate pentru pomenire. [...]

Foarte veche aşezare, acest Sătmar — poporul aşa-i zice ; nouă ni place însă forma de Satu Mare, din care e posibil să se fi derivat singura formă care e în adevărată întrebuinţare azi. Odată Szátmár-Némethi, al nemţilor cari s-au dus demult, foarte demult. Maghiarismul are aici o foaie, *Szamos,* librării mediocre, multe prăvălii şi în mijlocul unei pieţi strălucite o solidă biserică ungurească, ale cării mîndre coloane, cojindu-se, arată că sînt făcute din pietre rotunde, puse una peste alta. Zvonul clopotelor de acolo se revarsă asupra miilor de case.

Această lume comercială, unguri creştini, cei mai mulţi, evrei maghiarizaţi, destui evrei nemaghiarizaţi, păstrînd costumul galiţian, prosperează prin comerţul cu Cehoslovacia apropiată. Aşezat pînă acum într-un ţinut cam rămas în urmă, cu vecinătatea ţărănimii noastre, de caracter arhaic, din Ţara Oaşului (de la Havas, munte), Sătmarul n-avea supt regimul unguresc prosperitatea de care se bucură azi. Bursa de la Otelul Central e de un neastîmpăr zgomotos, puţin obişnuit.

Noi avem o biserică unită, unde azi serveşte fiul părintelui V. Lucaci, care el însuşi, într-o situaţie quasivicarială, e reţinut în casă de bătrîneţe. Ortodocşii şi-au pregătit o sală de slujbă într-o casă particulară ; se adună

bani pentru o clădire vrednică, găsindu-se credincioşi şi prin satele vecine. Se strînge material pentru un muzeu al nostru, şi am găsit aici interesante manuscripte cu cîntece populare de acum sute de ani. Cartea românească aproape nu există, dar un ziar de propagandă culturală se menţine cu cele mai mari greutăţi şi sacrificii. Şi aici, sîntem numai la începutul datoriei noastre. [1]

VI. *SPRE MOLDOVA. ÎN SECUIME*

În seara de 1 iulie părăsim Bistriţa pentru a revedea spre munte împrejurimile ei.

Cel dintîi sat, de o parte şi de alta a largii şosele, e locuit de saşi, amestecaţi cu bucovineni, aşezaţi şi însuraţi în aceste părţi pe vremea războiului. Lumea, femei şi copii, stă la porţi în grupe : tineretul e cam neîngrijit, şi-şi scarpină prea des trupuşorul ; văd feţe pe care le pătează urîte bube. Dar sprintene secerătoare se întorc de la lucru, sporovăind în acest dialect al saşilor cu intonaţii atît de străine faţă de germana literară, reminiscenţe galice de la Rin, de la Mosela, rîurile celei dintîi patrii, părăsite acum şapte sute de ani. Costumul e simplu şi elegant ; figurile pline de sănătate şi veselie. Idila rurală n-a fost tulbu-

[1] Energia sa morală emană şi din chemările vibrante la apărarea pămîntului patriei :

„Iată cu ce apărăm Ardealul. Apărăm Ardealul cu oastea noastră, apărăm Ardealul cu puterea neamului nostru, apărăm Ardealul cu toate tradiţiile glorioase care sînt în trecutul nostru, apărăm Ardealul cu toate suferinţele pe care românii din Ardeal nu le vor putea uita în zece generaţii, apărăm Ardealul cu toată mulţumirea plugarului stăpîn pe brazdă. Apărăm Ardealul şi cu ajutorul tuturor oamenilor cuminţi din naţionalităţile înşile." (*Cum apărăm noi Ardealul ?*, 1937.)

rată de marile nenorociri care s-au abătut asupra lumii și au schimbat și aici stăpînirile.

La cîțiva kilometri, aceeași șosea netedă duce la un sat și mai mare, de aceeași populație săsească : Iadul, al cărui tenebros nume nu poate avea altă explicație decît cea românească. E o așezare model, foarte bogată. În mijloc o nouă clădire, cu două rînduri, din cel mai bun material, e făcută de un „american" de aici, care, întors acasă, se înfige cu toată importanța cîștigată prin munca lui. În ce privește cultura, parohul rural e un profesor gimnazial din Bistrița. Mă gîndesc la vechea mea cunoștință, istoricul cruciatelor Hagenmeyer, care era, și poate este, simplu paroh în satul său din Württemberg.

Următoarea localitate e unul din Bîrgaie. Sătenii, ale căror multe și frumoase vite închid drumul întorcîndu-se de la păscut în sunet de talangă, se ocupă și cu olăria. Pătrundem în casele lor, unde găsim vase de o fabricație îngrijită, dar cu smalțul cam pe sponci și întins cu oarecare stîngăcie. Îl cumpără de la evrei, cari [...] țin tot comerțul ; altfel în marea încăpere, chipoasă pe din afară, cam întunecoasă pe dinăuntru, cerințile vremii noastre n-au pătruns însă. Dacă nu lipsesc podoabele și țesăturile, mobila e veche, înnegrită ; un copilaș e ascuns într-un leagăn care a cunoscut mulți alți oaspeți ; mama, sfiită de neașteptata noastră năvălire, gătește mîncarea de seară, „ojina". Rareori am văzut undeva staturi mai mîndre și mai mlădioase, un mers de mai nobil ritm ca la femeile de aici, din Bîrgaie, la ceasul acesta al înnoptatului cînd ca o măreție arhaică se desface din înaintarea solemnă a acestor mîndre ființi ale pămîntului nostru.

De la Bistrița, [...] apucăm spre secuime.

În drum, întîi Reghinul Săsesc, tot așa de întins ca Bistrița însăși, cu o piață mult mai largă chiar, pe care o străbat acum trăsurelele de țară ce aduc la o adunare de învățători români pe dascălii și preoții noștri din sate.

În margene un frumos lăcaș gotic al acelor cari au întemeiat și au stăpînit multă vreme acest oraș de a doua ori a treia treaptă. Săsească e în parte și azi această reședință de protopopie, în liniștea căreia Petru Maior însuși, care era din Diciosînmărtin, din Secuimea apuseană, și-a scris cărțile sale pentru dovedirea vechimii și dăinuirii neîntrerupte a neamului nostru ; dar de jur-împrejur satele trimet cercetași și colonizatori în orașul închis atîta vreme așezărilor de români. Nume românești apar ici și colo în firme, și vînătorii muntelui trimet spre vînzare aici pieile dihăniilor împușcate.

Peste puțin, sîntem în secuime. Lîngă casa săsească masivă, albă, întunecata înjghebare de lemn, cu acoperiș înalt țuguiat, cu cerdacul încunjurător sprijinit de stîlpi încrestați la capete, apare. În rînd se înșiră bojdeucele negre cu ferestile mărunte. Mai în sus, către munții Moldovei, cari în vremurile cele mai vechi erau mărgeniți pe ambele povîrnișuri de populația românească prin care atîtea datine populare s-au transmis secuilor, veniți numai în veacul al XIII-lea, sînt și caracteristicele porți sculptate ale așezărilor noastre muntene. [...]

Aici mai mult decît în alte părți castelul nemeșesc se ridică trufaș, din mijlocul livezii bătrîne, a parcului fără sfîrșit, pierzîndu-se pe încet în ogoare. Unul mai ales, în stilul secolului al XVIII-lea, e deosebit de impunător. Femeia pe care o întreb în capul satului cine stă acolo, îmi răspunde întîi că nu știe românește, iar apoi, dumerindu-se ce vreau să știu, îmi răspunde : Teleki Domokos.

Veche și vestită familie, care a creat în tîrgul apropiat o bogată bibliotecă, plină de cele mai rare publicații și de unele obiecte de muzeu. Un Teleki a strîns o viață întreagă ca să lumineze prin colecția sa tipărită „epoca Huniazilor". Un altul și-a lăsat un gros volum de amintiri pentru vremea de acum un veac și jumătate. E o distincție în acest neam bogat și mîndru.

Alţii n-au aceleaşi însuşiri. Aceste case de ţară au fost întărite de strămoşii lor în contra ţăranilor, a ţăranilor din propria lor rasă, cari i-au urît fiindcă nobilii li-au luat pămînturile şi libertatea şi de aceea ei, secuii, pînă atunci liberi, au mers cu Ştefan cel Mare, cu Petru Rareş, cu Mihai Viteazul contra acestei aristocraţii ungureşti. Frica de expropriere o făcea să negocieze cu românii din Ardeal încă înainte ca această ţară a lor de baştină, acest patrimoniu al lor de exploatare să fi ajuns supt coroana regelui Ferdinand. [...]

Tîrgul nu e creaţiunea lor [...].

O largă alee mărgenită de clădiri în adevăr frumoase, de oteluri şi de prăvălii cu totul moderne. Dacă nu e nici un monument public, s-au strîns documente preţioase de viaţă şi de artă populară, ţesătorie, cusături, săpături în lemn, oale, în micul muzeu adaus la şcoala de meserii. Dar, mai ales, la primărie şi la marele muzeu [...].

Şi una şi alta sînt opera stăruitorului primar Bernády, astăzi deputat în Camera României, acceptînd consecinţile firesti ale dezvoltării istorice, după ce a lucrat însuşi, şi cu ultimele mijloace faţă de recalcitranţi [...].

La Palatul cultural, zidit cu o îngrijire pioasă, religioasă, din cel mai bun material, toată viaţa ţărănească a secuiului a fost studiată şi stilizată pentru a da un caracter de incontestabilă, nouă, proaspătă frumuseţă. În coloare, în liniile bizare ale ornamentelor, în inspiraţia scenelor de legendă de pe geamuri, pretutindeni e aceeaşi pecete rural-naţională. A trebuit, pentru ca aşa ceva să fie, o muncă încordată.

Sînt săli de conferinţe, este o bibliotecă ; un muzeu cuprinde numeroase pînze, între carele unele foarte bune — chiar custodele e un tînăr pictor foarte talentat. [...].

În vechea casă a lui Samuil Teleki, colecţiile lui se arată, prin amabilitatea directorului actual, oricărui om cu

interes pentru cultură — încuindu-se în urmă, după un vechi obicei, uşile de fier. Cele mai rari produse ale imprimeriei, începînd cu vechile *Biblii*, se înşiră pe rafturi supt linia portretelor altei epoci, pe cînd deasupra se boltește acoperişul crăpat de ani. E o expoziție, şi nu poate fi o sală de lucru, cum e cazul şi la Battyaneum din Alba Iulia. Nu se face foc iarna. Întreținerea e în sama familiei, care cu greu poate să ție acestei nobile fundații însemnătatea şi rolul la care o menise întemeietorul.

Noi avem biserica unită, de piatră solidă, pe care a clădit-o, ca protopop aici, vlădica blăjean Bob, la sfîrşitul veacului al XVIII-lea ; de acoperiş e prinsă o interesantă „stea" veche pentru săptămînile naşterii Domnului. O bisericuță de lemn serveşte ortodocşilor. Preotul unit, părintele Cîmpeanu, un vechi cunoscut, a strîns de pretutindeni urmele trecutului nostru, şi sufletul întreg i se mişcă atunci cînd vorbeşte de opera culturală ce s-ar putea întreprinde prin satele noastre, aşa de părăsite azi, ca şi pe vremea cînd nici cîntecul popular în casă privată la ceasul de seară nu era îngăduit. Dincolo, preotul, părintele Rusu, se gîndeşte la refacerea din piatră a lăcaşului său. [...] Deocamdată, dacă şcoala militară a moştenit o imensă cazarmă, dacă este, mi se pare, un liceu, lipseşte o şcoală de fete. Şi mai ales, în locul unde pentru secuii din aceste părți s-a putut ridica minunata zidire pe care am descris-o, trebuie, neapărat, ca şi pentru românii din secuime să se înalțe o zidire în care să se închidă comorile, încă necunoscute, ale sufletului lor.

Seara, ne-am odihnit în Sighişoara. Frumosul oraş săsesc era în haina de sărbătoare impusă administrativ — aşteptînd să serbeze cu maghiarii şi pentru maghiari pe marele poet al anului 1848, căzut aici în luptă cu imperialii, Petőfy, — pentru o împroprietărire în vecinătate, contra căreia interesul saşilor nu poate decît să protesteze. Oricine şi oricum ar împroprietări pe țăranul român din Ardeal,

acela prezidează, potrivit, de altfel, cu voința partidului național, ieșit din conștiința luptătoare a Ardealului românesc, la inceperea unei ere noi. El, țăranul, va face cu siguranță ceea ce pînă acum nici n-am încercat, în cei patru ani de stăpînire peste munți : *va crea.* [1]

VII. *ARTĂ NOUĂ ȘI VECHE ÎN ARDEAL*

În Săcele [2] după aproape douăzeci de ani. La Satul Lung nu mai e părintele Victor, încercat prin suferințile rătăcirilor la Iași în timpul războiului și trecut apoi la cele veșnice, în satul lui, la casa lui, groaznic prădată, despoiată de aceia pe cari, cînd e vorba de sălbătăciile îndeplinite la noi, nu-i poți numi decît : nemți. În casa ospitalieră, plină de lume, odinioară, văduva arată halul în care vînătorii de „valahi" i-au adus gospodăria atît de îngrijită.

---

[1] Îndemnul la acțiuni dinamice, cu precădere morale revine mereu în scrierile sale :

„Am dat țăranului din Ardeal pămînt : să-i dăm și răgaz, să-i dăm sfatul cel bun pe care-l ascultă totdeauna cu plăcere, căci el nu se crede mai priceput decît oricare altul, ci este foarte mulțămit cînd de sus îi vine ajutorul unei experiențe sau unei științe pe care el n-o are. Să-l legăm din nou în solidaritatea românească pe care această netrebnică politică a sfărîmat-o, să-l trimitem la brazdă pe agentul electoral." *(Cum apărăm Ardealul ?*, 1937.)

[2] „Săcelele sînt Sătcelele, adică satele cele mici, iar dincolo, în apus este Satul Mare. Sătcelele acestea nu formează un grup întîmplător. Formele de alcătuire păstorească, trecută la plugărie, se întîlnesc de la un capăt la altul al pămîntului românesc, în Cîmpulungurile Bucovinei, în Vrancea, în regiunile Bîscelor din Buzău, în cele două Chiojduri dintre Prahova și Buzău. [...]

Dacă, deci, găsim „Șapte Sate", așezate, unul lîngă altul popasuri de ciobani devenite apoi sate așezate, aceasta înseamnă o formă politică românească în Ardeal." (Broșura : *Romanitatea din jurul Brașovului*, 1940.)

Vremurile s-au schimbat. România s-a întors aici, şi s-a întors ca să rămîie. Sînt însă nemulţămiri. Pădurea a luat-o un român, unul de aici, şi condiţiile sînt rele pentru săteni. Mai aud şi alte plîngeri. Lucrurile mult aşteptate nu încîntă niciodată.

Pentru întiia dată cercetez cu de-amănuntul cimitirul bisericii noastre. Foarte frumoase inscripţii din întiia jumătate a secolului trecut, cu litere cirilice de o deosebită eleganţă în suptirea lor scrijelare. Se văd nume de familie care s-au păstrat şi în timpul nostru ; chiar şi numele de Neagoe, pe care l-a purtat episcopul Popea şi l-a dat nepotului său de frate, apare pe pietrele vechi.

Înăuntru, picturile îngrijite, de un caracter modern delicat, fără nici un fel de rigiditate, ca în trecut, dar şi fără nici un fel de pretenţie, ca în prezent, fac cea mai mare onoare mişcării spre arta apuseană pe care o începuseră, fără a-şi părăsi principala menire, o parte din zugravii noştri bisericeşti pe la 1850—1880, mişcare de unde a venit pînă şi superioara artă, expresie a naturii şi naţiei noastre, care e pictura lui Nicolae Grigorescu. Cel ce a lucrat aici e şi un portretist preţuit, Mişu Pop din Braşov, asupra persoanei şi operelor căruia — acestea risipite în tot Ardealul — ar fi de scris o lucrare serioasă [1].

Clopotele sună a mort. Preoţii tineri cari ne-au primit cu prietenie se înveşmîntează în odăjdii pentru a ieşi înaintea simplului convoi. E o femeie moartă de cancer în lipsa soţului plecat, după statornica datină, dincoace la noi, pentru muncă şi cîştig.

Prapurile se leagănă în vîrful sulităelor. Clericii trec în licărirea fugară a lumînărelelor de ceară. Sicriul e deschis, cu moarta aşa de mică : un căpuşor şi nişte mînuţe ca de ceară. Bocitoarele plîng ca la noi, în izbucniri de glasuri care taie.

[1] S-a publicat un studiu în revista *Ţara Bîrsei* (1939) (n.a.).

Slujba se face încet, cu multă cuviință. În cursul ei, necontenit asupra corpului iubit se pleacă fețele celor mai de aproape, într-un ritm de desperare tăcută. Întocmai ca în depărtatele văi ale Macedoniei, alături se ține pomuletul încărcat cu merindele de ceea lume.

VIII. *ÎN PĂRȚILE DE MIAZĂZI*

Și la Săliște zugrăveala cea nouă se înființează în biserici. În cea veche și mare, lîngă figurile de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, tari în colori, ea dă marile icoane de la catapeteasmă, cu liniile rotunde și colorile dulci într-o atmosferă de aur surîzător. Și la biserica mai nouă, făcută în stil gotic, cineva mai puțin înzestrat a dat aceeași podoabă iconostasului.

În schimb, la Tilișca, în satul următor, spre munte, cu șerpuitoarele străditе care urcă între casele de lemn înnegrite de soare și spălate de ploaie, două din cele mai frumoase icoane pe fond de aur, ca în veacurile al XV-lea și al XVI-lea ; merită să fie puse într-un muzeu al bisericii.

Un astfel de muzeu se pregătește pentru biserica românească ortodoxă de părintele mitropolit Nicolae Bălan. Unele obiecte s-au și adunat. O mare bibliotecă, în care se află și manuscripte prețioase, a fost creată de Șaguna în vechea reședință. La Asociație, atîtea din cele mai interesante obiecte dăruite aparțin cultului. Multe se vor fi aflînd și la particulari, precum la noi, de o vreme, în dauna bisericilor, persoanele cu iubire pentru tradițiile noastre artistice sau numai cele care vreau să-și „orneze" saloanele și budoarele își fac mica lor colecție.

Strînse de pretutindeni, ele ar da și aici una din cele mai mari culegeri din lumea răsăriteană.

Deocamdată sașii au mici muzee demne de tot interesul. Un fabricant de lichioruri, domnul Iuliu Teutsch, l-a dăruit astfel Brașovului, pe lîngă un material prețios privitor la istoria orașului, pe lîngă oarecare piese de științi naturale și altele de etnografie — între care și măștile de Crăciun ale ceangăilor, care samănă uimitor cu ale samoezilor și ale indienilor americani — pe lîngă cîteva tablouri și specimene din meșteșugul sculptorilor și pictorilor de biserici românești. Și ce nu s-ar putea scoate acolo la Brașov din ce zace părăsit sau se ascunde puțin cunoscut la biserica Sf. Nicolae !

Pentru întîia oară, acolo, lîngă Brașov, am văzut lîngă biserica mare, ciudat prelungită, așa încît abia se vede în fund tîmpla, împodobită și ea cu picturi de-ale lui Mișu Pop, meșterul brașovean — prea puțin băgate în samă de un public pentru care un sfînt e numai un sfînt — cele două paraclise din dreapta și din stînga. Cel dintîi mai ales e de toată frumusețea. Clădit pe la jumătatea veacului al XVIII-lea, cu banii aduși de gramaticul și dascălul Eustatievici din Rusia țarinei Elisaveta, al cării nume strălucește și acuma pe marmură în fruntea întrării, el are o micuță catapeteazmă, fermecătoare la lumina făcliilor prin scînteierile potolite ale aurului de pe sculpturile ei. Frescele înseși merită toată luarea-aminte prin aceea că dau scene biblice cu totul inedite, ilustrînd naiv parabolele și moralitățile evanghelice. E aceeași pictură de datină munteană care pe toate trecătorile munților răzbătea în Ardeal : și pe dinafară pereții erau plini de dînsa, cum se vede din unele rămășițe. Este și cîte o bună icoană semnată, ca aceea în care, cu un fel de mîndrie, în acest oraș al breslelor, autorul se intitulează fiu de croitor.

În stînga, pictura murală, cam din aceeași epocă, e, din nenorocire, greu atinsă de umezeală, amenințînd să dispară toată. O atentă fotografiare a ei, cel puțin în figurile cele mai caracteristice, ar fi o absolută nevoie. Și aici sînt atîtea icoane care nu servesc și a căror așezare într-un

muzeu al bisericii e o datorie. Numai cît ele ar trebui cu îngrijire selecționate și puse în ordinea cuvenită.

Poate servi — am spus — ca exemplu ce au făcut sașii [1]. Biserica noastră brașoveană, cu eforia ei, care nu e lipsită de mijloace, poate face și ea atîta. Vor fi odăi libere sau care se pot libera, pentru a instala acolo aceste dovezi ale vredniciei noastre, care sînt pe cale să se piardă.

Cu atît mai mult, cu cît, nu numai la Sf. Nicolae, ci și aiurea, asemenea obiecte cer numai să fie recunoscute, prețuite și adunate. La cimitir — în fața celui care proclamă trecătoarea biruință a germanilor de la 1916 contra noastră — pe lîngă frumusețea unor morminte noi, și mai vechi (Andrei Mureșanu însuși se odihnește aici), biserica, modernă, are bune icoane mari de iconostas și cîte ceva din mai vechea noastră comoară de artă. Am observat

---

[1] Despre această legitimitate istorică Nicolae Iorga va scrie deseori :

„Aici, în Ardeal, trebuie s-o spun mai mult decît oriunde, sînt minorități care alături de români și uneori, în unele domenii, chiar în fruntea românilor, au făcut țara. Elementul săsesc are o parte atît de importantă în trecutul acestor locuri, unde și-a îngropat morții, în pămîntul pe care îl lucrează de pe la 1100. Noi sîntem firește cei mai vechi : tocmai cei neținuți în seamă, cei ofensați, cei nedreptățiți sînt cei vechi, și aceasta pentru că se știe că ei niciodată nu se duc, iar toate privilegiile sînt pentru acei pe care îi ispitești ca să vie. Dar avem aici oameni cari pot să zică : sîntem în țara noastră. Dacă nu funcționarii unguri aduși acum cîteva decenii ca să umple cîteva orașe care să aibă o minoritate maghiară, dar secuimea, care a luptat nu numai aici, pentru păstrarea țării, dar în armata lui Ștefan cel Mare și a lui Mihai Viteazul — și pe Mihai Viteazul l-au plîns secuii, cari au omorît pe cardinalul Andrei Báthory, prințul maghiar al Ardealului. Aceștia sînt oamenii cari au dreptul nu numai de a trăi aici, dar de a fi respectați, și nu numai ca oameni, individual, dar în însuși caracterul lor național. Noi trebuie să trăim împreună cu dînșii, să lucrăm împreună cu dînșii, pentru că nu poți face să plece sute de mii de oameni cari nu-ți convin, și nu se pot face trenuri pentru aceasta. *(Îndreptare de ostași*, în *Cuget clar*, 1936.)

fragmente de triptic în care sfinții cu părul tuns și fața rasă au un caracter arhaic ușor de descoperit. Și cine știe ce s-o mai fi găsind prin casele bătrîne ale Șcheilor!

La Greci, în biserica brîncovenească, trecutul nostru prezintă numai cîteva candele de argint caracteristice. Pictura lucie de pe catapeteasmă pare datorită vreunui artist adus din colonia grecească de la Viena.

Pentru a salva grecismului acest colț de uzurpație, cu bogata biserică, dispunînd de case și de moșii, pentru folosul a cincisprezece, numai cincisprezece familii, care și acelea vorbesc românește numai acasă, se dau, supt arcadele cimitirului, lîngă vechile pietre ale mitropoliților și boierilor munteni cu nume domnești, cele mai scumpe marmure, cele mai aurite inscripții și cele mai bogate flori celor morți cu mărturisirea în grecește a credinții lor.

De origine grecească e și frumosul aier sau epitaf al bisericii din Cetate. Lucrat la 1822, dăruit probabil de unul dintre boierii pribegi pe aceste locuri, el se deosebește și prin delicatul amestec de argint și de albastru palid al fondului pe care se desfac figurile cu fața de mătasă. Pictura ea însăși curată, nu trezește un interes particular.

Sașii n-au numai muzeele lor mai vechi. Prin silințele unor oameni de bunăvoință, de muncă și de gust, ei au organizat în adîncurile bisericii lor de la Sibiiu o nouă colecție etnografică și bisericească. Sînt în ea piese de cel mai mare interes. Și nu e o întîmplare că, odată cu alcătuirea noului muzeu, se tipărește, pentru a patra aniversare a confesiunii luterane, bogata colecție de potire a parohului Roth.

Față de toate acestea, ce facem ? E o întrebare pe care trebuie să și-o puie toți aceia cari, în cea mai mare parte, în afară de cultură, se sfîșie politic, confesional și social. Nu putem orîndui măcar ceea ce alții au creat.

A doua oară am văzut, după mica Miercure, cu tîrgul ei căutat de sătenii din împrejurimi, Sebeşul Săsesc, unde asociaţia compatrioţilor noştri de limbă germană abia şi-a ţinut adunarea anuală.

Lumea românească nu mi s-a părut a fi atît de înduşmănită cum doresc partidele în luptă. Cît despre popor, atitudinea lui e, ca pretutindeni, bună. Aceleaşi costume de o simplă frumuseţă, purtate de femei mlădioase cu calda privire mîndră, aceiaşi zdraveni plugari şi păstori, la cari odinioară culegeam speranţele mele de liberare a acestei frumoase ţări. Lancrămul rămîne vechiul adăpost de vlădică prin care se pregătea pătrunderea biruitoare a umilinţilor şi săracilor în oraşul vecin, cu porţile închise. Şi cîtă bucurie mi-a făcut privirea prietenească şi frăţească salutare a părintelui tînăr din satul cu amintirile secolului al XVI-lea !

N-am observat nimic care să arate, ca pe vremea ungurească, ocrotirea unei naţii în dauna alteia. Doar dacă evreii maghiari îşi fac azi firmele în româneşte, şi numele lor iau adesea un străvechi caracter călugăresc... Încolo pacea şi buna înţelegere domnesc pretutindeni [1]. Dinioarea, un alai de nuntă românesc trecea în fîlfîirea panglicilor, în scîrţîitul vioarelor ţigăneşti, în săltatul, cu vechi înţeles păgîn, al copacului împodobit cu flori. Acuma, după cîteva învîrtituri de roată, la porţile larg arcuite care întregesc şi despart casele săseşti, ţăranii de grai moselan stau la taifas în hainele de sărbătoare, cu cizmele înalte, mantiile

[1] Despre libertatea spirituală a naţionalităţilor savantul scrie cu respect şi convingere :

„Ei au şcolile lor, care din fericire există, ba unele s-au înmulţit ; statul le plăteşte, şi bine face că le plăteşte : dă un exemplu altora cari n-o fac şi, în decăderea umanităţii de azi, sînt, astfel, mult mai jos decît noi." *(Îndreptare de ostaşi,* în *Cuget clar,* 1936).

negre și caracteristica pălărie rotundă pe cap. Bărbații, numai bărbații — căci portul femeiesc, ciudat, desigur frumos, pare a putea fi văzut numai la ceasul bisericii, iar pe poduri stolul fetelor cu cozile lăsate pe gît se împrăștie rîzînd.

Casa lor însă, greoaie ladă de zid, pe care anume recomandații ale intelectualilor, influențați de modernismul apusean, ar voi să o facă pretutindeni colorată, după anume norme speciale, această casă, în care atîția văd și altceva decît dovada unei solide gospodării, umple de monotonie Ardealul de la un capăt pînă la altul. Pătrat de pătrat, deasupra triunghiul cu data și numele, ori triunghiul rătezat și în vîrf varga de fier terminată cu un nasture, așa se desfășură, într-o singură linie dreaptă, fără grădini de flori, fără oale înflorite la fereastă, sat după sat, conform cu inexorabila reglementare austriacă.

Ai noștri, oriunde s-au strecurat prin stăruitoarea lor răbdare în locul „jupînilor" în fața cărora își descopereau capul, păstrează această formă a locuinții. Ba chiar unde satul a fost dintru început românesc, ei o adoptă. E un simbol de bogăție, o expresie a triumfului ; e haina privilegiului pe care în sfîrșit au voie s-o îmbrace și ei, după ce, atît de mult timp, în așezări răzlețe, în margeni umile, au jinduit la dînsa.

Numai unde sărăcia nu și-a ridicat osînda deasupra „valahului" menit a robi din neam în neam, numai unde omul n-a putut altfel, mai vezi, dar și acolo smerită, înghemuită, cătînd să ia cît mai puțin loc la drum cu fațada, ferită în lături și privind numai pe furiș din cei doi ochi mărunți, locuința, aș zice *tainița* vechiului iobag, a șerbului țarinei, a oierului și slugii statului. Buhoasă cu stuhul de pe acoperiș, strîmbă în alcătuirea ei stîngace — ca și cum n-ar fi aceiași rasă ca aceea, născută cu simțul proporțiilor, de dincoace — cu ușa prăvălită înlăuntru, cu mizeria scrisă în linii și în amănunte, ea tinde să dispară.

Doar în apus în țara „domnilor de pămînt" unguri, ea e pe alocuri însuși tipul general. Aici și împleticirea drumurilor, învălmășirea așezărilor, haosul pitoresc al sămănării împrăștiate a locuinților țărănești. Nici o deosebire între aceste grupuri de căsuțe și între acelea ale Moldovei mai sărace și mai apăsate.

Nu știu dacă sistemul de tărcare a fațadelor, pe care-l sfătuiește broșura germană întîlnită pe masa primarului din Sibiiu, va fi urmat, dar satul românesc în Ardealul scos de supt stăpînirea străină va trebui să capete un alt caracter arhitectonic, și el nu poate veni decît din tradițiile vechii noastre arte, așa cum ele se înfățișează în mii și mii de exemplare, mai mărețe sau foarte modeste, din țara de dincoace de munți. Nu e nici o rușine pentru partea dintr-un neam care, liberată, se întoarce la izvoarele înseși ale creațiunilor sale proprii. S-ar înviora întreagă provincia prin vioiciunea, veselia și varietatea casei românești tipice, capabilă de orice consolidări și înălțări.

Alba Iulia s-a prefăcut în mare parte prin îngrijirea primarului Sava, rămas supt trei regimuri pentru a face numai administrație. Am apucat supt unguri orașul încoronării, care avea aproape înfățișarea unui mic centru galițian. Caracterul lui străin ieșea la iveală de la prima vedere. Ce puțin lucru însemna bisericuța românească a părintelui Rusan, pe care-l regăsesc, îmbătrînit, ori aceea ortodoxă, unde slujește azi părintele Teculescu ! Azi nu numai că alături de catedrala catolică am refăcut biserica lui Mihai Viteazul, dar i-am dat, dacă nu patina, care e în puterea vremii, măcar dimensiuni care, unite cu ale edificiului, ale „chiliilor" încunjurătoare, pot înfrunta concurența.

Biserica, zidită aproape în locul vechii clădiri a lui Mihai Viteazul, are liniile celei din Tîrgoviște a lui Petru Cercel, fratele cuceritorului. Mica schimbare de proporții care a trebuit să se introducă pentru a o face în stare să

primească pe invitații la încoronare n-a adus nici o stricare a armoniei originalului. Colonada și marile clădiri cu care se termină, cresc însemnătatea totalului, care e impunător.

La ieșire, lîngă vechea episcopie catolică, un bătrîn, oprit în loc, privește îndelung la lucrări. Observat de noi, el sprijină pe umăr burgheza-i umbrelă și se ferește iute către clădirea din fund, vechiul palat al prinților Ardealului. E episcopul Majláth. În sufletul omului crescut în apropierea Curții habsburgice și legat prin toate fibrele ființii sale de trecutul care s-a încheiat aici și pe pragul căzărmilor apărătoare ale căruia se ridică azi biserica românească, să se poată strecura oare o amintire a românului făgărășean, voievod al Ardealului, din care se coboară ?

Pe la Aiud spre Cluj. [...]

Ce liniștită e, în jurul gîrbovei, ciuruitei ei biserici vechi, de altă lege — căci ale noastre se cațără numai în fund, pe colnice — această Turdă, al cării nume sună pentru noi ca un ecou al tragediei de la 1601 ! Nimic în concordanță cu ziua de sînge care a sfîrșit zbuciumul domnului Unirii românești. Supt ploaie, în lungile suburbii, cete de popor care petrece. Multă negustorime evreiască săracă. Ai noștri se amestecă în gloată.

De la un capăt al orașului la altul pare a fi aceeași umilită stare de veche părăsire provincială. Ca să spargă ferestile purtătorului Memorandului, atițătorii de odinioară ai urilor maghiare au trebuit să-și fabrice ei instrumentele din această mulțime de atîtea nații, care se pare a nu voi nimic afară de cerințile obișnuite ale existenței.

Și, cînd, de pe vîrful dealului, Clujul ni-a răsărit din nou, înainte, desfășurîndu-se într-o măreață perspectivă, în care se topeau toate pretențiile, vulgaritățile și nepotrivirile care-l pătează, romînce se întoarceau de la tîrg, sprintene, voioase, guralive.

— De unde sînteți dumneavoastră ?

— Ia de-aici.
— Adecă de unde ?
— Din Feleac.

Din satul păzitorilor „valahi" ai pădurii în preajma mîndrului oraș străin. Azi, prin dreptatea imanentă a lucrurilor, ei sînt domnii lui.

Și mi-a părut bine că întîiele cuvinte ce le-am auzit revenind acolo erau cele românești, vorbind de neamul nostru ca de un lucru foarte vechi și așa de firesc..,[1]

[1] „Așezați unde sîntem, în bătaia tuturor vînturilor, ca și rum ni-ar fi fost menirea să stăm de strajă în fața și împotriva celor mai sălbatece vitejii, toată viața noastră de aproape 2000 de ani n-a fost altceva decît o trîntă cu primejdia.

Am biruit adesea, dar cea mai mare biruință e că avem, în ciuda tuturora, un pămînt și un steag pe care ai noștri au fost vrednici să le apere.

Dar sînt și la neamul cel mai dîrz întru apărarea lucrurilor sale și ceasuri rele pentru care nu noi și nu noi toți sîntem vinovați. Să nu le lăsăm să treacă fără urmă. Dacă n-am putut plăti atunci răul ce ni s-a făcut, de atîta să avem grijă : *măcar să nu uităm !*" *(Neamul românesc pentru popor,* 1 septembrie 1940.)

ADDENDA

SCHIȚE DE DRUM. O ZI LA BELGRAD

. . . . . .

De la Severin în sus, malul românesc se tot înalță, stînd în fața țermurilor moi, supuse, fără caracter, de dincolo. La sîrbi se vede Cladova, cu casele albind între arbori, pe cînd, despre noi, supt stînga dezgolită, șerpuiește drumul, pe care aburul mișcă legătura noastră cu apusul.

Iată Porțile de Fier — un nume rău potrivit, ivit cine știe cum. În adevăr malurile nu-și strîng părețiii, împingînd spre adîncime apele rîului întemnițat în ziduri nevinse. Nu e un viteaz uriaș, care-și strînge brațele pentru o încleștare de fier, ci un tîlhar pînditor care taie cu ghearele-i ascunse în apă lemnul luntrilor și corăbiilor, ce-i vin în preajmă. Îl păzesc numai apele acestea, care în locul de primejdie se înfioară și freamătă ca o înștiințare.

Despre malul sîrbesc, între dînsul și zăgazul de prundiș se revarsă liniștit, primitor, canalul pe care tehnica modernă l-a deschis pentru treacătul mărfurilor și al oamenilor. Civilizația bogată, punctuală, veșnic grăbită, trece pe aici, pe cînd cursul periculos rămîne pentru cei săraci, cu mai puțină pripă și mai multă inimă, pentru vechii cunoscuți de mii de ani, pe cari mama Dunăre îi cruță.

În stînga, un podeț cu căsuța la amîndouă capetele lui. Pe stîncă o mînă naivă și iubitoare a scris în slove înnegrite cuvîntul de înțelegere, mai presus de toate dușmăniile nostre : România — ca să ne aducem aminte, noi cești de aici și alții, fără norocul nostru. De ceea parte, un șir de care pe mal, gară, agenție, vamă, post de jandarmi, cîteva case : orășelul Orșova, sanctuariul pașapoartelor. Pentru ca revizia prețioaselor bucăți de hîrtie de cercetarea amănunțită, stupidă și brutală a cărora atîrnă siguranța și progresul națiunii ungurești, să se facă după sfintele rituri, se trece de pe o corabie pe alta pe lîngă masa unde se serbează solemn, supt baioneta jandarmului, această liturghie internațională. Dacă acest act, revizia pe apă, fiindcă vaporul e chezaro-crăiesc (sau mai bine, fiindcă partea locului e ungurească : craio-chezaricesc) și se oprește la șchela de pe malul stîng, e cu totul corect, aceasta privește pe sîrbi, riverani de aici.

Dincolo de Orșova latele ape albastre, ușor încrețite de vînt, intră în stăpînirea tiranică a munților, clădiți sus către cerul albastru, așa de limpede în acest început de toamnă, încă așa de puternic în verde, în aur, în soare și viață. Sîrbii au numai păduri neîntrerupte, ca un mușchi imens pe coaja sură a bătrînului pămînt, vaporul se ferește de coasta fără drumuri, fără sate, străpunsă numai ici și colo de găuri adînci în care se rezemau vechi poduri războinice în drumuri de oștiri, pe care le amintește inscripția *Tabulei Traiane*. Numai o dată ne oprim la o schelă transdanubiană a unui mic tîrgușor ; pe pontonul murdar se ivesc un funcționar cu șapca rusească, cu figura slabă și o barbă lungă, îngrijită, răsfoită, apoi doi soldați în haine urîte, albastre închis, cu fețe sălbatece, sub o beretă de forma căciulelor din șesul Dunării : sînt „finanții" sîrbești, care se deosebesc de frații lor, adevărații ostași, printr-o ținută și mai neîngrijită. E cea dintîi întrezărire a lucrurilor sîrbești. Pe cellalt mal însă, deseori cercetat de vapor, se întinde în zarea ochiului o minunată

şosea modernă, legînd sate închegate bine, pe clopotniţa cărora străluceşte crucea noastră răsăriteană, pentru credincioşi, cari adeseaori — cînd nu sînt sîrbi — fac parte din neamul nostru. Se văd rînd pe rînd, de-a lungul malului sau strămutaţi pe scîndurile vaporului nostru, aceşti „bănăţeni" : unii oameni cu stare, curaţi, mergînd după afaceri sau în căutarea sănătăţii, alţii alergînd flămînzi — biete femei slăbite, cu copii palizi în braţe — după un gologan cucerit printr-o grea muncă ; sau persoane „civilizate" cu binocle şi accent unguresc, cari se recomandă mîndri ca învăţători de stat (adică ungureşti) şi se îndreptăţesc prin aceea că în lumea modernă *ubi bene, ubi patria*, că stăpînii sînt tari, că destul a fost sărăcie în casa tatălui, învăţător „confesional", că poporul român e rău şi nu-şi hrăneşte deajuns apostolii.

De la o vreme, şi fără asemenea dureroase constatări, malul unguresc pare monoton — ca unul ce e împoporat prin colonizaţie şi nivelat prin civilizaţie. Dimpotrivă, dincolo, pe lîngă coşuri de cărbuni şi gropi de piatră, apar semnele vii ale trecutului mort, ale trecutului de lupte frăţeşti, de împotrivire faţă de un duşman păgîn, de cavalerism, apărare, stoarcere.

. . . . . .

Sămănătorul, anul II, nr. 37/14, septembrie, 1903

ADUNAREA DIN BISTRIȚA A „ASOCIAȚIEI"

Cînd scriu aceste rînduri, „Asociația", marea tovărășie pentru cultură a românilor din Ardeal și unele părți ungurești, își ține adunarea generală la Bistrița.

Bistrița e un frumos orășel de modă săsească, locuit și pînă astăzi în mai mare parte de sași, în unghiul nord-estic al Ardealului, chiar în gura văilor, strînse între munți tot mai înalți, care duc, pe lîngă frumoasele sate românești ale Bîrgaielor, numite astăzi și de români, foarte prost și urît: „Borgo", pe ungurește, prin Rodna cu străvechea biserică dărîmată în veacul al XII-lea de tatarii veniți de la prada plaiurilor moldovenești, spre apa Bistriței Aurii, spre răscrucea de drumuri a Cîrlibabei, de unde treci, printr-un colț de Bucovină, prin Cîmpulungul curat românesc, și ciobănesc odinioară, prin Dornele care urmează, spre Moldova noastră. Spre miazăzi de Bistrița se ajunge pe un drum printre înălțimi, la Reghinul Săsesc, care încă din al XVIII-lea veac era însă destul de românesc pentru a fi scaunul de protopop al lui Petru Maior el însuși. Spre nord-vest răzbați, prin locuri cu înfățișarea mai blîndă, la Năsăud, satul cu gimnaziul cel mare românesc, hrănit din

averea grănicerilor a vitejilor ostaşi români care, aşezaţi pe căprării locuiau satele, întrebuinţau pădurile, îşi lăzuiau ogoare şi făceau straja hotarului de către părţile noastre „turceşti".

Bistriţa n-are, ca Reghinul, o mare amintire literară, nici, ca Năsăudul, o şcoală de frunte a românilor. Istoriceşte, ea poate pomeni însă o îndelungată stăpînire moldovenească pe vremea lui Petru Rareş, care a încunjurat cetatea, a îngrozit-o şi, cîtva timp, a primit de la ea „censul" cuvenit suveranului. Încă de pe vremea lui Ştefan, ajunsese a Moldovei marea cetate a Ciceului, în părţile Dejului, unde astăzi iarăşi se avîntă o nouă viaţă românească, şi, pentru ţăranii români din multele sate ce se ţineau de moşia Ciceului, a făcut cel mai mare din domnii români şi cel mai larg în daruri, mănăstire de lege românească şi scaun de vlădică la Vad, pe Someş. Pe stradele acestea ale Bistriţei, de-a lungul jghiaburilor unde gîlgîie apa repede, pe supt bolţile care s-au păstrat încă ici şi colo, în umbra marii biserici săseşti din piaţă s-au strecurat apoi atîţia din fugarii domneşti, din boierii pribegi şi din boierii soli, din negustorii Moldovei veniţi la acest mare tîrg de hotar ; ştafetele spre Moldova şi din Moldova mergeau adeseori în fugă ; cu cîmpulungenii noştri schimbul de scrisori era foarte obişnuit şi în arhiva oraşului se mai păstrează un teanc de scrisori româneşti care încep cu sfîrşitul veacului al XVI-lea.

Astăzi înaintarea românimii e răpede în Bistriţa, încunjurată de acele sate mari, ce-şi trimet neocontenit cuceritorii, împodobiţi cu cultură sau înzestraţi cu ceva bogăţie, spre vechea cetate, căreia, în toate înţelesurile, i-au căzut zidurile. O mare biserică a catolicilor, care-şi aveau aici şi o mănăstire vestită, a fost cumpărată de români, şi înlocuieşte vechea bisericuţă de lemn care a pornit prin sate spre a folosi unor credincioşi mai săraci.

La Bistrița a fost și o adunare generală a societății săsești pentru „cunoașterea țării ardelene", acelui *Siebenbürgen* iubit așa de adînc de sașii ce-l locuiesc, între noi, de șapte sute de ani. Cu acest prilej s-a împărțit membrilor o cărticică, frumos legată, pe care o am și eu în biblioteca mea și o întrebuințez adesea. Într-însa, oamenii cunoscători au însemnat părți din vechea viață a sașilor Bistriței și au dat lista acelor cari pe vremuri au stat în fruntea orașului. Serbările s-au sfîrșit ; cuvîntările s-au uitat ; bucatele și vinurile festive s-au mistuit și mai răpede, dacă nu mai bine ; flăcăii și fetele care s-au plăcut la bal, s-au căsătorit de mult și au pregătit alți membri societății care a făcut, pe cale culturală și națională, fericirea lor casnică. Dar, cînd scotocesc prin bibliotecă, cei ce s-au adunat atunci la Bistrița găsesc cărticica verde, și se simt ispitiți a ceti din nou despre ce a fost pe acest pămînt neamul lor, îmbărbătîndu-se astfel la lupte nouă.

Desigur că o astfel de cărticică nu se va vedea în mînile alor noștri adunați la Bistrița. Și desigur că puțini se vor încredința că ar fi fost bine ca ea să se scrie. Sau măcar să se tipărească din nou, căci eu am scos la lumină acele vechi scrisori românești și am scris pe larg povestea Bistriței noastre.

Dar poate că, într-un fel, e bine că nu s-a făcut retipărirea, precum e bine că autorul *Documentelor Bistriței* nu se va vedea, anul acesta, la adunarea „Asociației". Nu trebuie să strici cheful oamenilor care cugetă și simt altfel decît tine și cărora nu li poți face, oricît i-ai iubi, jertfa cugetării și simțirii tale. Ei par bucuroși de lupta de tiraliori risipiți a unei politice care cere pentru biruință altceva : lupta mare în cîmp deschis ; la politica de mărunțișuri li e gîndul. Viața socială, cu multele ei plăceri mici, îi stăpînește, dacă nu mă înșel, tot mai mult. Și atunci ce rost ar avea unul care, în toată viața lui, a crezut

că fără temelii de gospodărie poporală largă degeaba se învîrte cocoşul aurit pe vîrful casei şubrede şi degeaba iese aşa de mulţămit locuitorul de la rîndul întîi la fereastă cu ochii strălucitori şi şervetul de gît, căci casa se va dărîma ?

Nu, n-ar avea nici un rost propoveduitorii de cultură, chiar la o întrunire culturală.

Petrecere bună, fraţilor, şi vă rog nu vă gîndiţi la mine, al vostru vechi prieten, pe care l-aţi scos la pensie pe dreptate.

Neamul românesc, anul II, nr. 37, 9 septembrie 1907

ȚINUTUL CRIȘURILOR

Ținutul Crișurilor pe care geografii mai vechi îl numeau, cu oarecare pretenție, Crișana, într-o formă cum poporul nostru nu-și formează numele de țări — altfel Moldova, după rîul Moldova, s-ar fi numit Moldoveana — are, în dezvoltarea poporului nostru, un rol special.

E o țară făcută în jurul unei cetăți, unei vechi, mari și puternice cetăți, care din mîinile regilor maghiari ai Ungariei a trecut în ale regelui habsburgic și a stat mult timp de strajă împotriva turcilor. Un caracter sacru era atribuit de mulțime orașului în care se odihneau sfîntul Ladislau cîntat în legende și pus în legătură cu însăși întemeierea Moldovei prin lupta cu tătarii, Ștefan al II-lea, Andrei al II-lea, regele cruciat, luptînd pentru lege în depărtatele locuri sfinte, Ladislau al IV-lea, Sigismund de Luxemburg, regele-împărat, dușman al turcilor cotropitori, reginele Beatricea, mama lui Ludovic cel Mare, și Maria, soția cezarului din Casa de Luxemburg.

Toate felurile de călugări își fixaseră sălașul acolo. Toate silințele pașilor, begilor otomani din vecinătate nu izbutiră să sfarme îndîrjita rezistență creștină. de aici.

Oradea Mare se poate lăuda că a rămas pînă la 1660 neatinsă de prihana păgînă.

Numai atunci, după ce căzuse autonomia domniilor românești, ridicate foarte sus de un Vasile Lupu și Matei Basarab și menținute ca puteri militare pînă în acel moment, după ce, în sfîrșit, Ardealul Rákóczeștilor, unit, putem zice, frățește cu Moldova și Țara Românească, ajunsese o provincie a sultanilor, cetatea văzu pe ieniceri străbătîndu-i străzile însîngerate. Peste scurtă vreme, Casa de Austria aducea liberarea.

Ai noștri dimprejur au fost factor activ în aceste lupte de apărare a creștinătății. De aici caracterul lor ostășesc, din iobagi ai regelui ungar, pe vremea cînd acesta era un titlu de glorie, ajutători ai prinților ardeleni și ai imperialilor în aceeași operă defensivă, ei au păstrat inițiativa și hotărîrea luptătorului totdeauna gata să înfrunte pe dușman. Cea mai importantă organizație a lor, episcopia unită din 1776, ei au căpătat-o prin luptă, au cucerit-o.

În cele ce urmează a se face de noul stat român ajuns pînă aici e absolută nevoie să se ție seama nu numai de ce aduce el dar și de ce găsește aici.

Și sînt puteri peste care nu trebuie să se facă fără a li cere tot ce pot să deie. Și cu fibra acestor grăniceri ai nației noastre se poate căpăta mult cu energie creatoare pentru viitor.

Cele trei Crișuri, Oradea Mare, anul I nr. 1, 15 aprilie 1920

ÎN CERCETAREA UNEI COMORI

Amintiri din vechiul Ardeal [1]

Ardealul are şi el trenurile lui de persoane făcute pentru a oţeli răbdarea. E de necrezut cîte staţii mijlocii se găsesc între Braşov şi ţinta călătoriei mele, Cohalmul. La fiecare din ele, adesea, un canton, lume se coboară, se suie, iar cei ce nu fac nici una, nici alta primesc şi întorc vizitele cu nenumăratele rude şi cunoştinţe de jos.

Întîi găseşti că e frumos soarele care se ridică deasupra munţilor, urmăreşti cu luare-aminte negurile care se coboară tot mai adînc în văi, lăsînd descoperită frumuseţea luminată de soare a pădurilor de brazi, te opreşti cu interes la anumite figuri şi porturi, tragi cu urechea la cuvintele ce se schimbă, apoi, cînd, după un număr de opriri în loc neobişnuit de prelungite, îţi gîceşti soarta, cînd constaţi că nu te poate ajuta nici somnul, nici cetirea, nici convorbirea începi a simţi cum îmbătrîneşti.

Dar îţi zici : vor fi aşa de bune lucruri în arhiva din Cohalm !

Homorod-Köhàlom. În sfîrşit.

[1] Găsesc între notele mele aceste pagini din 1903, care au poate un interes (n.a.).

Aici multă lume se dă jos. Trăsuri așteaptă, și conductorul mi-a spus anume că sînt trăsuri pentru toată lumea la „Köhàlom" și că o să „închèpem" și noi în vreuna. Cînd însă am izbutit să coborîm, în lipsa unui hamal, geamantanele, ne găsim în fața unei mici piețe cu totul goale, spre care numai cară cu boi înaintează domol.

Trăsurile, cele văzute și cele făgăduite ? Erau, dar nu mai sînt. Nu în zădar ieșiseră înaintea oaspeților rudele și cunoscuții din tîrgușor. Veniseră cu trăsurile și se duseseră cu dînsele.

Ce e de făcut ?

Una din trei : ori cu boii, ori pe jos — cale de peste un ceas pentru *trăsură* — ori cu poșta.

Da, cu poșta, pentru că mi se spune că pentru un bacșiș căruța poștei duce, ca orice alta, către acel paradis al cercetătorilor de arhive care e Cohalmul.

Deci vom merge cu căruța poștii.

Ne primblăm liniștiți așteptînd vremea cînd vizitiul cu cizme peste genunchi va mîntui de așezat pachetele. Și el se sîrguiește după putință să mîntuie, pe cînd lîngă căruța cu trei locuri se uită cu nevinovăție la cerul de dimineață o cocoană gălbuie, cu o fetiță, iar după ușa odăii de așteptare un ungur bărbos și gras privește — desigur la cocoana cea gălbuie.

În fine... Totul e gata. Viteazul se urcă pe capră. Apoi... Apoi după dînsul fetița... Și cocoana cea gălbuie... Și ungurul... Trei locuri ! Și căruța pleacă la deal în praful des al șoselei de țară.

Vom merge deci cu boii sau pe jos.

Mai bine cu boii. Se suie atîtea care... Și merg încet, nu scutură... Îmi aduc aminte de romanul lui Rudyard Kipling despre viața indiană... Ce poate face un american, ca eroul lui Kipling, în India, poate face și o familie românească de la Homorod la „Köhàlom" după ce a ajuns cu trenul la... amîndouă.

Stau în marginea drumului și interpelez. Trec carele unul după altul : coarne lungi, pălării late, fîn. Avem la îndămînă, noi amîndoi, toate limbile țării : dar nu și *dialectele*. Țăranii sași se uită, dau din umeri și trec. Afară de a doua mișcare, care stabilește și aici superioritatea umană, boii fac același lucru.

Se întîmplă să fie și cîțiva români. Aceștia răspund, dar ce folos ? Au treabă : sînt plecați la Cohalm ca să ia *țigle*. Și nu pot lua altceva. O, dacă aș fi fost o țiglă ! Aș putea să văd arhiva din Cohalm, care cuprinde lucruri așa de importante pentru istoria românilor.

Dar, nefiind decît un biet profesor, în țară străină, nu voi merge nici cu boii. Pe jos. Pentru o arhivă ca aceasta ce sacrificii nu trebuie să faci și să ceri chiar de la alții !

Drumul are praf, dar nu așa de mult, căci a plouat în timpul nopții așa încît a fost prefăcut pe jumătate în noroi.

E luna iulie, dar încă de dimineață, așa încît pînă se va face cald de tot am și ajuns. Bagaje am de purtat : un *plaid*, o legătură, o jachetă, trei umbrele, două cărți, dar tot am lăsat la gară, cu binevoitoarea permisie, două geamantane și o cutie de pălării.

Pornim. Tot mai la deal și tot mai cald : pare că e anume pentru a nu atinge fără oarecare suferință arhiva din Cohalm. Dar, cînd știu ce mă așteaptă la sfîrșit, de ce nu aș porni vesel pe acest drum al crucii !

Mai ales că iată Cohalmul. E satul acela din dreapta, jos, cu casele curate, roșii, cu turnul vechi. E tocmai adăpostul hîrtiilor neprețuite pentru trecutul nostru. De cîte ori piciorul nu se înfundă în noroi, de cîte ori mă înecă praful, ori coarnele lungi ale boilor mă aruncă în lături, de cîte ori simt mai arzător aerul de iulie bătîndu-mă

în obraz, de atîtea ori mă mîngîi privind turnul, venerabilul turn care adăposteşte arhivele din Cohalm.

Dar am o nesiguranţă în privinţa drumului. Poate să fie altul mai scurt... Întreb.

Unii se uită la mine şi nu răspund. Altul dă din mînă în dreapta şi în stînga. Cum, pare să zică, nu te lămureşti şi dumneata ? Doar sîntem în Cohalm...

Vai, încă nu !

În sfîrşit, găsesc un om *vocal*. Cohalmul ? Dar nu e satul acela cu turnul, care se vede aşa de frumos şi de curat aproape, în vale. Cohalmul e cale de un ceas... cu trăsura. *Acesta* e Homorodul. Da, da... Homorod-Köhàlom. Dacă unul e la dracul, de ce n-ar fi şi celălalt ?

Deci nu vom merge nici pe *jos* la Cohalm, unde e arhiva aceea care ascunde tainele trecutului românesc.

Dar — acum se pune o întrebare nouă — ce vom face ? Iată ce. Vom aştepta trenul. Trece un altul îndată, peste opt ceasuri. Pînă atunci avem gara : terasă, odăi, în care ar putea să fie un restaurant care nu este.

Un pahar de bere însă se poate căpăta : pe o casă din vecinătate, o casă de piatră, cu două rînduri, stă scris *Vendeglö*, ospătărie. Şi pe acolo se poartă un băietan cu haine negre, care pare că vrea să treacă drept chelner.

Cum se vede, toate uşurinţele şi plăcerile vieţii ni stau la dispoziţie. Dar gîndul *tot* nu mi se poate despărţi de Cohalm, unde se păstrează atîtea lucruri frumoase care-mi vor rămîne de acum necunoscute...

Dar Sfîntul care din ceruri sus patronează pe acei ce-şi închină viaţa cercetării lucrurilor vechi, nu părăsi în clipe de suferinţă deznădăjduită pe umilul pelerin către Cohalm. El trimise pe un ţăran român, cu o căruţă, o iapă şi un mînz, un maldăr de fîn şi o scîndură pentru ca să arate calea mîntuirii, ca un arhanghel. Şi, ascun-

zîndu-şi ţinta chemării sale, îl trimise să aducă la staţie... Ce putea să aducă ? Ţigle.

Veni. L-am recunoscut îndată : parcă-l visasem. Cu el era să mă duc. Îl întrebai. Îmi răspunse. Venise, ce e dreptul, pentru ţigle. Dar o mînă nevăzută făcuse ca ţiglele să fie mai puţine de cum se aştepta cine le comandase şi ele încăpuseră toate în carăle cu boii nemilostivi. Ţăranul român se întoarse şi, cînd îi arătai un florin, înţelese că eram trimes de sus pentru a vedea spre folosul neamului românesc arhivele din Cohalm. Şi el se supuse poruncii dumnezeieşti, plecînd atît de răpede, încît cel dintîi din noi care se sui rămase cu stomahul pe marginea căruţii.

Într-o căruţă sînt multe locuri. Ele se pot împărţi însă în patru. Pe lemnul de pe capră cu faţa către cai, pe lemnul de pe capră cu faţa către căruţă, pe paie culcat şi pe lemnele căruţii cu picioarele spînzurînd afară.

Locul cel bun, pe lemnul de pe capră cu faţa către căruţă, fu acordat cui trebuie să se acorde. Mie-mi oprii pe acela de pe paie. Iar cel de pe margine rămase neocupat pînă la sosirea unui prieten al vizitiului.

Eram, în sfîrşit, în ce trebuia să mă ducă la Cohalm. Tresării de emoţie, la gîndul că silinţele mele erau încununate de izbîndă. Soarele strălucea frumos deasupra, coastele dealurilor acoperite de stoguri, de snopi, străbătute de cosaşi cu coasa pe umăr, de ţigani vagabonzi, amestecau într-o desăvîrşită armonie verdele fraged al ierbii ce se ridica din nou, aurul miriştilor şi grînelor secerate, albastrul, roşul aprins, galbenul deschis, violetul uşor al florilor de cîmpie.

Cum am ajuns, tresării. Odată, de două, de mai multe ori... Dar nu mai era de admiraţie pentru frumoasa natură dimprejur, de evlavie pentru scumpele documente din Cohalm... Căruţa se pusese în mişcare...

Ce-am fost pisat, o, Doamne ! În dreapta, în stînga, în sus, în jos : jucăm pe fin şi pe nuiele, şi vibraţii prelungite îmi străbăteau oasele. Cînd am ajuns, constatasem că vizitiul îşi meritase florinul.

Eram la Cohalm şi în cea mai bună dispoziţie de lucru... Dar n-am găsit nimic.

Ramuri, anul XVI, nr. 16, 16 aprilie 1922

PRIVELIŞTI ŞI SITUAŢII

Dincolo de Murăşul sur, Vinţul de Jos mărginit de salcii înmugurite, străpuns peste case cu unghiul spre stradă de turnurile bisericilor, arată în fund coperişul obosit al vechii case domneşti. Risipirea locuinţelor în larga întindere de şes supt dealurile rotunde e deosebit de graţioasă.

La Orăştie, lîngă năvalnica apă crescută de ploi, carăle legate patriarcal aşteaptă în marginea cîmpiei plouate. La doi paşi satul săsesc greoi, cu văpseaua albastră tare prinsă în pete stîngace pe pereţii de piatră, împrejur, cultura atentă a celor mai bune ţinuturi din Apus.

La Simeria, supt ciudatul deal abrupt, scrijelat, ridicîndu-se ca o tabie cu scări, gara imensă, pustie, mocneşte supt ploaie. Pentru votarea Constituţiei un steag îşi picură trist decolorarea. Culmea spre care duce spinarea încordată a neaşteptatei coline e goală, dar la cîţiva kilometri Deva, vreo davă dacică, ridică o enormă căciulă ţuguiată în vîrful căreia s-a prins cetatea străină, zdravănă încă pe temeliile ei de piatră. Vremea modernă a picurat pe asprul suiş un benghiu în formă de chioşc. Oraşul se strînge dedesupt, strivit supt apăsarea căzărmilor recte-

linii. făcînd front la comandă. Cîteva turnuri salvează această înţepeneală austro-maghiară prin liniile elegante. Iar în margine, ca şi la Bălgrad, iarăşi case cu coperişul de şindilă, zîmbitoare la drum, chiar cu stîlpii cerdacului de ocrotire şi de umbră, casa care, despreţuită, izgonită, dărîmată, trebuie să învie şi să cucerească terenul pierdut.

În josul Murăşului cu apa de leşie ghemurile de case de la Mintia şi din satele vecine. Peste un nou cot al splendidei ape înaintînd larg, încet, maiestuos se înfăţişează pe deal cea mai gingaşă bisericuţă de lemn negru, cu pliscul de pasăre răpăreaţă, pînditoare, răsărind din lemnul cătrănit de veacuri al umilului lăcaş. Casele dimprejur aparţin şi ele vechiului stil, singura podoabă, discretă, a ţării, de civilizaţia-i masivă şi strînsă în chingi. O nouă umflătură de gorgan uriaş şi Ilia Murăşului se înşiră în lungul apei, al căreia curs îl urmăm şi-l tăiem pe poduri.

Ceva mai departe ai casa iobagului în forma cea mai simplă şi mai smerită. Coperiş de şindilă şi adesea de stuf, ca o chică nepieptănată, fereastră de abia să poată intra lumina, faţă de confuz şi nedescurcat amestec între aceste chichineţi risipite. Ici şi colo numai roşu nou al ţiglei. La Gurasada însă, ce frumoase biserici arhaice! Cea din margine are pe un trup de piatră mărunt, jos, ciuchit turnul din faţă cu cerdacul superior din care se revarsă zvonul clopotelor şi un altul la capăt de o singură linie severă. Ea ar merita pentru vechimea, ca şi pentru frumuseţea ei, un studiu special.

Regiunea întreagă, prin care se iese din Ardeal, samănă cu părţile mai sărace şi mai dosite din Argeş sau din Vîlcea.

Pe pajişte nouă fete întind suluri de pînză. Oi răzlеţe pasc iarba tînără. Pomii se înşiră în livezi. Şi numele sînt ca la noi : E un „cîmp", nişte „cîmpuri" (nu „cîmpi") şi defileul lîngă Murăşul de ardezie e al Surducului. Şi

iată mîngîierea unor stropi de soare aurind această veche priveliște.

„Cîmpul" se desfiră îndelung. Originalitatea caselor ar trebui să ispitească pictorii. Sunt și cerdace cu stîlpi de zid, pătrați, rotunzi. Palane mare se întind spre stradă. Pridvoare se taie în unghiuri curioase. Bisericile se ițesc pe cîmp cu turnuri ca niște capete de ciocîrlie trează. Cătunele sunt uneori, supt malul pietros cu pădurea întrolocată prin prăvălișul de piatră galbenă sau sură, numai un grup de glugi mițoase. Și, dovadă de mare vechime, străbune ziditi de bolovani se macină încet, picioarele mărunte ale oilor risipind pietrele antice sau medievale. Pe aici, unde salcia își umflă mugurii și cornul, cel dintîi treaz din ațipirea iernii se acopere cu floricele de aur, străinul nu apare decît în prăvăliile de la Zam (slav : „cetate") și în castelul unguresc tînjind în mijlocul pădurii de brad. Brazda proaspătă, lucie, o taie ai noștri, pentru azi și pentru un viitor mai bun.

Cu tot numele său unguresc, Iteul e și el în cuprinsul „republicei" țărănești a „cîmpului". Văd într-un loc casa românească cu două rînduri. Pe alocurea, apar cruci de lemn de o construcție și o împodobire necunoscută aiurea.

Trecem muntele cu maluri de țernă roșie în care se înrădăcinează cornul cu florile galbene. Chiar supt el „cîmpurile" munteanului sînt lucrate harnic în margenile lor înguste.

Săvîrșinul ar însemna „săvîrșitul", „sfîrșitul" „cîmpurilor". Români cu căciuli groase înfoiate lucrează alături de străini în gara banală, de stil tipic unguresc. Biserica de piatră acoperită cu șindilă are în toată făptura ei, dar mai ales în turn, o înfățișare nobilă.

Vărădia, de o mai solidă dar mai puțin originală construcție a caselor, înseamnă loc de „varad", de cetate. E o altă „oradie", corespunzînd „orăștiei" ardelene, al cării

nume vine de la oraș, városul unguresc, trecut și în toată lumea slavă (tot de la *„vár"*, cetate, cuvînt care el însuși ar putea să vie de la *warte,* strajă, verbul *varni* însemnînd azi, ca și *warten,* a aștepta și *aștepta, adspectare* are el însuși și sensul de *a păzi).* Pe Murășul pașnic la vale Bătuța are cîmpul sămănat de ghiocei. Apoi muntele ne cuprinde iar, plin de frunza veștedă a anului trecut ca și viața acestor locuri de frunza veștedă a unei civilizații politice care a dispărut și se cere înlocuită de desfacerea mugurilor noștri întîrziați. Biserica supțirică mai răsare pe înălțimi, pe cînd casele privesc prin cei doi ochi, adesea îmbinați, ai margenii despre stradă. Plugul răstoarnă odată cu brazda florile galbene și viorii fragede ale primăverii. Țăranii au pălăria cu margenile lipite de fund, pe care o cunoaștem de la sîrmarii ambulanți.

Bârzava, numele dacic al Berzoviei, se trezește cu o arhaică rechemare care nu greșește. O pecete milenară se pune pe dăinuirea noastră aici. Dar sîntem încă, deși dincolo de „cîmpuri" între „cîmpenii" muntelui. Munteni, cîmpeni, vădeni (brodnicii vechi, *ci,* a brodi, a nemeri, la brod, la vadul latin) — din aceștia ni se alcătuiește neamul.

Pe șoseaua lîngă Mureș femeile îmbrobodite lunecă picioarele goale lîngă bărbații încălțați cari merg cu un pas înainte. Așa va fi fost și pe vremea dacilor.

La capătul defileului nesfîrșit, între pereții de piatră galbenă, care se taie în blocuri rotunde, lîngă apa care-și urmează drumul fără valuri, Radna românească se împodobește cu greoaie clădiri străine peste care domină biserica iezuită cu larga fațadă și înaltele două turnuri care păzesc pe laturi, vestit centru de pelerinagiu.

Aici e soare cald și bun. Am ieșit din negurile ardelene care picură a toamnă. Vînturi de apus italian, dalmatin, bat prin aceste locuri. În fața casei cu stîlpi ca ai

Orientului înfloresc persicii. Pe dealuri via-şi întinde şirurile de haragi. Razele latinităţii au venit peste posomorîta smerenie dacică prin aceste ţinuturi.

Tăiem stepa între Arad şi Timişoara. Aici, în ţara turcului de pe vremuri, golul a fost umplut de austrieci prin colonizări de intruşi culeşi în toate părţile. Satele sînt foarte rare şi nu samănă între ele decît prin tipul comun al triunghiului lui în faţadă către drum.

La Vinga sînt bulgari aduşi acum vreo două sute de ani, bulgari catolici şi formidabilele turnuri gotice păzesc o grămăgioară de case adunate pe deluleţ. Locuitorii vorbesc româneşte. Nicăiri o urmă a lucrurilor care au fost înainte de 1 700. Ca şi Dumnezeu Austria creea din nimic, dar cu elemente aduse de pretutindeni. Aici nu e pădure, ci e pepinieră. Arborii se pot totdeauna muta din loc. Alături Ortişoara, cu flăcăii ei purtînd trieolorul la pălărie, pare a fi fost totdeauna românească.

Dimineaţa, anul XX, nr. 5911, 23 aprilie 1923.

DEASUPRA MURĂȘULUI BĂNĂȚEAN

La o parte de marile drumuri, Lipova duce liniștit, pe malul Murășului gălbiu și leneș, o viață care se leagă strîns de amintirile unui lung trecut de spornic negoț, la care în mare parte au colaborat românii.

A fost aici, în această margine bănățeană și luptă cu turcii Timișoarei, stăpîni pe aceste locuri de necontenită și îmbielșugată roadă. Begul de aici stătea în luptă continuă cu imperialii, cu nemții din apropiere, iar înaintea lor cu ungurii prințului ardelean, cu cetele românești ale banului de Lugoj ales dintre vechile neamuri cavalerești de seminția noastră.

Din această frămîntare de trei ori secular a rămas ca vie și puternică amintire numai cetatea de peste apa Șoimușului.

Printre casele fără stil ale unui sat de oameni înstăriți, cu biserica mai nouă plină de produse naive ale zugrăvelii populare, în genul icoanelor pe sticlă de la Nicula, ajungi la suișul răpede al unui deal de unde se poate vedea toată întinderea plană a ținutului încunjurător. Prin orbitele porților dispărute intri în cuprinsul larg al cetății-palat.

Numele ei se întîmpină în acte ungurești din vremuri medievale destul de departe. Cred că s-ar putea merge însă și mai adînc în trecut. Nu se poate ca o stăpînire, oricare ar fi fost să lase fără dominație această poruncitoare modîlcă a malului murășan. În adîncuri trebuie să zacă rămășițile vremilor preistorice.

Așa cum este însă, această puternică zidire, care și-a schimbat des stăpînii — toți firește străini — nu amintește în sistemul ei de înjghebare și împodobire pe alții decît pe constructorii de fortărețe, biserici și palate din secolul al XV-lea. Se știe că bătrînul Iancu-vodă, Huniadi al ungurilor, a poruncit ani de zile aici. De la dînsul, de la meșterii lui, cari au dus exact aceeași artă a unei ornamentații gotice modeste și ieftine, peste bisericuța ardeleană de la Sîntimre, pînă în Moldova lui Ștefan cel Mare, sînt pătratele care se întretaie la uși și la ferești. De-acolo la Piatra sau la Hîrlău, la Popăuți sau la Sf. Niculae din Dorohoi.

Plină de tristețe pentru vremurile pierdute și visînd de domnia asigurată, liniștită, plină de fericire a fiului ei, craiul Ioan Sigismund Zápolya, a stat aici luni de zile Isabela, regina Ungariei, fiica regelui polon și a ambițioasei italience din neamul Sforza. Amintiri din Lombardia ei cu ape largi, cu albastrul palid al munților în zare, cu țarinile ei bine lucrate, îi vor fi umblat prin minte cînd, sprijinindu-se pe marginea de piatră a ferestilor delicate, va fi privit la marele rîu cărîndu-și apele către apus. Dar din tot ce a trebuit să închidă atunci, la jumătatea secolului al XVI-lea, curtea crăiască, n-a rămas nimic. Spiritul simplu și drept al Corvinului e singurul întipărit asupra zdravenelor ruine.

A fost pe aici o propagandă catolică între români și sîrbi. Din ea a rămas înalta, spațioasa zidire mănăstirească de la Rodna, prefăcută în Radna și, din cauza cultului Fecioarei miraculoase, în Maria Radna. Pare că ai dat de un colț de Loreto, de Fourvières ori de Maria Lach sau

de Lourdes. Prăvălii micuțe vînd sfințenia în toate formele și dimensiunile, pe toate prețurile. Între copacii bătrîni, scările de piatră duc la recea biserică fără artă, în pereții căreia e prinsă piatra purtînd urma copitei turcului prădalnic pe care mîna nevăzută a Maicii Domnului l-a oprit aici. Franciscani care știu românește duc prin culoare și coridoare în felul secolului Mariei Teresa la chiliile numerotate, la refectoriul cu vinuri bune, la biblioteca răvășită, înșirînd pe rafturi infinitatea cărților bine legate despre materii religioase astăzi superflue. Clădirile de locuință ar putea cuprinde în ele o armată, dar mănăstirea care s-a înviorat odată și de o vizită împărătească — și se pomenește lauda suveranului pentru aceste frumoase dealuri pline de vii și livezi — nu are azi decît prilejul de a primi din cînd în cînd multă țărănime ce aleargă la o mîngîiere și la o asigurare. Vin de-a valma șvabi, unguri, români, sîrbi de toate legile, cu gîndul la vite care trebuie ferite de accidente, la recolta care trebuie garantată de grindină, pe alături și la propria sănătate.

Vlădica ortodox de Lipova și de Inău era veșnic între două neamuri, românii și sîrbii. Supt turci el a dus-o după oameni și împrejurări. Alte vremi au adus alte împrejurări. Dar din acest trecut al pravoslaviei a rămas biserica.

Forma ei e ciudată. Samănă a fi fost întîi moschee, ceea ce supt raportul istoric e și probabil. Transformarea după nevoile slujbei creștine s-ar fi făcut ca la Giurgiu ori la Brăila. Ziduri joase, arcade umplute cu zidărie. Înlăuntru se descopăr supt tencuială resturi de frescă, purtînd inscripții slavone. Apoi s-au ridicat mai sus pereții, și la începutul veacului al XVIII, cînd s-au adus împodobiri în stil iezuit, a răsărit și puternica turlă. Inscripții românești bine săpate înseamnă pe pietrele de mormînt din curte numele ctitorilor și slujitorilor lăcașului.

Din vremea turcească au rămas pe străzi şi arcadele sprijinite pe stîlpii puternici de zid, cum se văd la Odobeşti, pentru o mică burghezie românească stăpînitoare. Ele dau pitorescul unui orăşel asupra căruia s-a întins şablonul austriac, din fericire prea puţin amestecat cu mode ungureşti noi. Elementul românesc nu dă caracterul dominant Lipovei de astăzi, pestriţă ca populaţie. Domnul Sever Bocu a cărui casă e o comoară de cărţi şi, mulţumită doamnei, fiica fostului primar din Sinaia, Manolescu, de artă populară, nu-şi are cei mai buni alegători aici. Dar jurul e tot al nostru, şi de acolo vin la tîrg să cumpere olărie, postavuri şi altele de nevoie aceşti ţărani ai Banatului cu mintea plină de nesfîrşite cotloane de înţelepciune puţin cam vicleană.

Vremea nouă a instalat altă administraţie şcolară, în clădiri absolut neîncăpătoare (ca să te sui la şcoala secundară de băieţi treci prin coridorul şcolii de fete ; elevii fac recreaţia în stradă, fetele în curte), împodobite uneori cu inscripţii linguşitoare pentru puternicii zilei. Dar aproape de oraş „Apa acră" cu splendidu-i parc (sanatoriu pentru bolile de inimă) a trecut în mînile unei societăţi româneşti. Drumul iniţiativei noastre e larg deschis. Vor veni şi drumeţii ?

Căci stăpînirea unei ţări se ţine prin supremaţia activităţii naţionale în acea ţară.

Universul literar, nr. 24, 14 iunie 1925

AMINTIRI DIN ȚARA OLTULUI

Conferință ținută la Făgăraș (26 aprilie 1936)

. . . . . .

Cu tot glasul obosit de pe urma unei călătorii așa de lungi ca aceea făcută cu colegii mei din străinătate cari au luat parte la adunarea istoricilor din București, mi-am spus : este atîta vreme de cînd n-am trecut pe aici, așa încît ar fi o datorie pentru mine să vă văd. Mai ales, cum ani-prea mulți nu se întind nici înaintea mea, nici înaintea celor pe urma cărora va veni o lume nouă pe care o doresc mai bună și decît a fost aceasta și chiar mai bună decît am înțeles-o eu însumi, e natural să vreau să-i văd. Și, pe de altă parte, cum, ultima oară cînd eram pe aici, eram într-un rost pe care nu l-am cerut și pe care l-am părăsit cu bucurie și n-am intenția să-l reiau vreodată, căci este plină lumea de oameni mai buni decît mine, nu vreau să rămîneți supt impresia unei cuvîntări care firește că nu era aceea a unui profesor.

Prin urmare vă vorbesc astăzi ca profesor de istorie și, în același timp, ca președinte al Comisiei Monumentelor Istorice.

La castel am stat mai mult de un ceas, am văzut cum zidirea aceasta se reface pentru armată, cum din starea

de ruină, în care era, ajunge să fie din nou o adevărată locuință care să trezească încă și amintirile de odinioară, amintiri despre care o să vorbesc și eu în aceste puține cuvinte. Și am intenția ca și Comisia Monumentelor Istorice, cu ce are și cu ce nu are, cu ce poate cere și cu ce trebuie să i se dea, să contribuie cu ceva pentru ca acest castel, care este una din podoabele țării noastre, să se ridice la ceea ce a fost în vremurile care nu erau bune pentru noi, dar, pentru castel, au fost uneori mai bune decît zilele de nepăsare de după război.

Într-un viitor număr al *Buletinului Comisiunii Monumentelor Istorice* am să caut să dau o descripție a castelului : dl. Brătulescu, directorul Muzeului de Artă Religioasă din București, care mă întovărășește, ia fotografii pentru aceasta. Poate să scormonesc și eu în lucrurile pe care le cunosc, pentru a face astfel ceea ce trebuie, și, atunci, veți avea o broșură frumos ilustrată în care va trăi și viața țării și aceea a castelului și a locuitorilor.

Iarăși, venind acum de la biserica lui Brîncoveanu, mi-am dat seama de nevoia absolută de a spăla pictura care, afară de catapeteasmă, adusă de dincolo de Brîncoveanu însuși, este o lucrare ardelenească destul de bună de la sfîrșitul secolului al XVII-lea. Pictura aceasta trebuie spălată : pentru aceasta va trebui să mai căutați și dumneavoastră în pungă, adică Primăria, și să vedem ce se poate lua de la Minister. Dar firește că, după aceasta, nu se vor aprinde lumînări de parafină și prin urmare nu va mai fi nevoie ca, după cîțiva ani, să se procedeze la o nouă spălare. Picturile au fost făcute pentru a fi văzute, iar nu afumate de o evlavie care poate găsi alt mijloc de manifestare decît acela de a trimite fumul în nasul sfinților zugrăviți sau al credincioșilor care sînt în ea.

Iată o explicație a prezenței mele aici, și după aceasta, să-mi îngăduiți a vă face o scurtă conferință istorică despre locul în care vă găsiți, unii, făgărășeni de baștină, iar

alţii venind de aiurea dar, aflîndu-vă aici, vă împărtăşiţi, o bucată de vreme, de ceea ce poate prezinta localitatea ca frumuseţă naturală şi, în acelaşi timp ca monumente istorice.

Deci va fi istorie, dar nu istoria aceea, seacă, rece cu care nouă, oamenilor din generaţia mea, ni se scoate ochii de un tineret încrezut, care crede că a găsit un nou fel de a scrie despre trecut. Istoria este viaţa oamenilor de odinioară, şi trebuie înfăţişată ca viaţă ; dacă ai însuşiri de învietor, o scrii, dacă nu le ai, să nu critici pe acei care le au, ci să faci matematică, să faci inginerie, medicină, să faci lucruri la care nu se cere darul acesta de a aduna rămăşiţele trecutului şi de a face din nou pe oamenii care au trăit odinioară.

Aşa încît ca un lucru viu vă voi înfăţişa trecutul acestei localităţi, cum, dealtfel, nici aiurea nu m-aş duce niciodată să fac acea istorie sterilizată, lipsită de orice viaţă care nu foloseşte fără îndoială pentru cultura şi dezvoltarea unei naţiuni.

I

Încep cu însuşi rostul acestui oraş şi acestei regiuni. Azi, ca şi oraşul, judeţul însuşi se cheamă Făgăraş, după cetate ; însă numele cel vechi, pe care îl ştie toată lumea, era altul, cuprinzînd o regiune foarte întinsă, care samănă în ce priveşte hotarele cu cele de acum : „Ţara Oltului", şi de la numele de „Ţara Oltului" putem ajunge la lămuriri care mi se par deosebit de preţioase în ce priveşte vremea cea mai veche a poporului nostru.

Iată, poporul nostru a trăit împărţit în „ţările" acestea, care erau rînduite pe văi şi care se numiau deci după rîurile care curgeau acolo. Apoi, uneori, numele acestor văi, care au devenit „ţări", au fost înlăturate şi înlocuite cu altele, de străini sau şi de noi înşine.

Înainte de a vă arăta ce a putut să fie Țara Oltului cea mai veche, să vedem ce a putut să însemne ea pentru poporul nostru și din ce vreme putem crede că această „țară" există cu sensul ei deosebit. Pentru că noi nu sîntem o adunătură venită în bătaia vîntului, cum își închipuie anumite suflete rele și anumite minți înguste ; noi sîntem împletiți cu pămîntul acesta și încătușați, am putea zice, împreună cu dînsul, și de aceea l-am eliberat cu sacrificiul tuturor puterilor noastre și sîntem gata să întrebuințăm iarăși toate puterile noastre pentru a păstra fiecare bucățică din țărîna aceasta frămîntată cu sudoare și sînge. De aceea nu este indiferent să știm toți ce rost a avut odinioară Țara Oltului.

Dar să vedem care sînt hotarele acestea în care se înscrie Țara Oltului. Dacă vă uitați la harta acestei frumoase Românii de astăzi în care a nu ni face de cap este o datorie, și trebuie să ne purtăm așa cum ni cere jertfa făcută pentru a o avea și amenințarea care se îndreaptă împotriva acestor hotare, dacă ia cineva, zic, harta aceasta frumoasă a României, o să vadă o Țară a Crișurilor, dar n-o să vadă o Țară a Timișului, căci acolo Timișoara s-a format cu totul altfel. Tot așa n-o să vadă o țară a rîului Cerna, căci acolo a fost cetatea ungurească a Mehadiei sau Meediei, din care s-a făcut „Mehedinți" — adică oameni legați de cetate, căci sufixul *inți* e, ca și sufixul *ieni*, al nostru ; se zicea odinioară : Turcii Dunărinți sau Dunăreni, și cutare pe care îl chiamă Gataianțu e doar cineva din Gataia. După aceasta, întîlnim Țara Jiiului care se desface în trei bucăți : Jiiul Unguresc, Jiiul de Sus, adică Gorjul, și Jiiul de jos, adică Doljul (în slavonește, acesta e sensul). Pe urmă, iată, vine Țara Oltului, care, în vremurile cele mai vechi, a fost întreagă — adică partea ardelenească și cea de dincolo erau sub atîrnarea aceluiași jude, dar a venit pe urmă cucerirea ungurească, care a stabilit un hotar la mijloc. Din acea singură Țară a Oltu-

lui a rămas dincolo județul Olt, pentru că s-a băgat la mijloc Domnul de la Argeș, cu cetatea Argeșului. Deci acolo s-a făcut un județ de alt fel, iarăși în atîrnare de cetate, — pentru că județul Argeșului este și al apei Argeșului, dar înainte de toate al cetății și al „curții" Argeșului. După aceea tot după ape se numesc județele : Dîmbovița, Ilfov, Buzău, Rîmnicul-Sărat, Putna. Mai departe, în Moldova, nu este așa, ci un singur județ e numit după rîu : acel care, odinioară, era Ținutul Moldovei, din care s-a făcut Țara Moldovei, întinzîndu-se pînă departe și cuprinzînd și alte pămînturi. Avem județul Bacău și județul Roman, pentru că a fost acolo cetatea lui Roman-vodă sau Romașcu, de unde Romașcanii, și capitala Ocnei la Bacău. În ce privește partea răsăriteană a Moldovei, ne-am întins ceva mai tîrziu. Se găsesc numele de familie Pruteni, Sireteni, dar acolo nu mai este viața de văi, cu județe care pot ajunge „țări", ca în partea ceastălaltă.

II

Dar Țara Oltului nu reprezintă numai un nume datorit unui rîu care curge, ci un stat românesc de odinioară : *aici* este marea însemnătate a acestui nume.

Istoria se scrie după documente, dar, cînd nu e documentul, se pot căuta numirile geografice și amintirile poporului, și numirile geografice ca și amintirile poporului spun ceea ce am spus acuma : un stat românesc, întinzîndu-se pe toată Țara Oltului, pornind deci din adîncul secuimii, prinzînd satele cele vechi care au fost prin aceste părți, și mai tîrziu, la ele s-au adus satele pe care le-au întemeiat sau întărit voievozii veniți de dincolo. Apoi linia Oltului urmează, ea duce la Turnul Roșu, se înfundă în regiunea muncelelor din Țara Românească și își taie drumul către Dunăre, pe care, încă de la începutul

ședere noastre, am ajuns-o și stăpînit-o. Căci noi avem Dunărea, cum se pomenește prin documente, încă de la jumătatea secolului al XIII-lea, înainte de 1240, cînd întemeiasem pescăriile de la Celeiu, pomenite într-un document al Cavalerilor Ospitalieri francezi, pe care regele Ungariei voia să-i așeze acolo.

Din fundul Secuimii pînă la pescăriile de la Celeiu se întîlnea deci o viață românească în județul al cărui nume vine de la judele care era un stăpînitor de pămînt.

De cîte ori vine cineva să prezinte istoria acestei regiuni ca fiind cu temelie străină, iar noi să fi venit așa, în grupe mici, primiți de milă și așezați ca intruși în această regiune, pentru a fi supuși la toate umilințele și apăsările tocmai pentru că am fi niște venetici, conștiința noastră de noi înșine trebuie să știe răspunde oricui și oricînd prin ideile adînc pătrunse în sufletul fiecăruia, așa încît fiecare să poată fi un mărturisitor de adevăr istoric și un apărător al drepturilor poporului său. Nu se apără rostul nostru, care acesta dă puterea morală, numai cu propaganda unor ziare, oricît de hotărîtă și oricît de binevenită ar fi propaganda pe care o fac ele ; nu se apără numai prin comitete antirevizioniste, ci rostul nostru se apără prin aceea că orice membru al poporului nostru are cunoștința vieții acestui popor în așa fel încît să poată închide orice gură mincinoasă și obraznică. Atîta vreme cît gurile mincinoase și obraznice vor putea vorbi, iar noi nu li vom opune decît numai existența statului român, atîta vreme stăm destul de rău. Pentru că un stat se apără cu fiecare din membrii unei națiuni, iar fiecare din membrii unei națiuni trebuie să stăpînească tot ceea ce se cere pentru ca să fie ostaș la locul său în marea oaste care cuprinde pe toți membrii națiunii. De aceea studiile istorice acestea nu sînt o materie care s-o predai la liceu sau la Universitate : ele sînt o hrană sufletească pentru poporul nostru.

Acuma, cînd oare peste vechea Țară a Oltului s-a așternut stăpînirea străină ? În această privință este un

lucru foarte interesant ceea ce a făcut regele Ungariei la începutul secolului al XIII-lea, cînd a așezat pe cavalerii germani, pe Cavalerii Teutoni ai Maicii Domnului de la Ierusalim, în Țara Bîrsei, spunînd că Țara Bîrsei este o țară „nelocuită". Cînd regele Ungariei zicea că o țară este nelocuită, aceasta însemna că nu sînt destui locuitori să-i umple buzunarele lui cu impozite ; era un fel de nelocuire fiscală, iar nu țărănească, de oameni ce trebuie ca să contribuie la vistieria țării, cum contribuiau orașele și lumea din castele. Cînd s-au așezat acești călugări-ostași germani la Brașov, cînd au pătruns și la Cîmpulung, cînd s-au strecurat pe valea Buzăului și aveau de gînd să ajungă pînă la Dunăre, pe la 1200, nația noastră a trecut printr-o mare primejdie. Dacă rămîneau Cavalerii Teutoni, dacă regele nu era pretențios și nici ei nu erau așa de năvalnici, luîndu-și mai multe drepturi decît acelea asigurate prin contract, atunci unde este acuma România veche și unde sînteți d-voastră ar fi fost ceva ca în Prusia. Pentru că în Prusia s-au așezat apoi teutonii, plecînd de aici, și au creat o țară germană. Atunci am avea pînă la Dunăre cetăți cum sînt cele de acolo, din Prusia : Marienburgul, Torunul, iar populația indigenă ar fi scăpat foarte greu din această stăpînire străină, de pe urma cedării acesteia a Țării Bîrsei către cavalerii care au făcut multă ispravă, dar au plecat peste puțină vreme de acolo.

Ne întrebăm : dacă această regiune ar fi fost pustie, dacă în părțile acestea nu ar fi fost stăpînire românească oarecum închegată, de ce oare s-ar fi mărginit această acțiune a regelui ungar numai la Țara Bîrsei, cu ce li s-a dat în secuime, din care cauză secuimea este plină de sate cu nume de sfinți catolici date de teutoni.

Prin urmare, *și aici* nu i-a pus, iar faptul că nu i-a pus și aici înseamnă că era în aceste locuri la 1200 și ceva ca o stăpînire românească.

A trecut mai multă vreme, Cavalerii Teutoni s-au dus, regalitatea ungurească a trăit prin năvălirea tătarilor în împrejurări foarte grele, şi pe la 1240 li s-a dat Cavalerilor francezi, Ospitalierilor, Severinul, toată Ţara Oltului de dincolo, cu anumite drepturi şi peste Olt, la Argeş. Dar de regiunea aceasta de aici nu se vorbeşte nimic. Şi atunci întrebăm iarăşi : Ţara aceasta a Oltului ardelenesc, care corespunde oarecum cu teritoriul dat Cavalerilor Ospitalieri atunci, de ce nu este pomenită în concesie ? Pentru că aici exista acel rost românesc corespunzînd tradiţiei celei mai vechi, era o comunitate ţărănească sprijinită pe puterea acestor minunate sate dintre Carpaţi şi dintre Olt. Prin urmare nu un pămînt de dăruit ci un pămînt al cărui vechiu rost popular trebuia respectat, a cărui democraţie trebuia tolerată.

Cînd, în regalitatea ungurească, s-a pierdut vechea dinastie arpadiană şi au venit francezii cu Carol Robert, cu Ludovic cel Mare, atunci s-a petrecut un lucru care trebuie să vă intereseze mai ales pe dumneavoastră. Căci o viaţă întreagă mi-am dat silinţa de a face ca aceste cunoştinţi ale Istoriei Românilor să nu rămînă un lucru închis în cine ştie ce taină cu tot felul de chelari învăţaţi care nu vor să descuie, ci un lucru care să pătrundă în sufletele tuturora, şi din cauza aceasta întrebuinţez un ton popular prin care pot să pătrundă aceste cunoştinţe în orice suflete.

Au venit deci francezii aceştia, cu alte idei ale arpadienilor. Arpadienii erau regi care stăpîneau sau colonizau oameni aduşi de aiurea, cum au fost saşii, cum au fost teutonii, cum trebuiau să fie Ospitalierii. Aceşti francezi din neamul Sfîntului Ludovic — pentru că, atunci cînd în istoria Ungariei se vorbeşte de Ludovic cel Mare ca şi cum ar fi fost un rege naţional al Ungariei, să nu credeţi : oamenii aceştia erau francezi, deşi trecuţi prin Italia — aveau cu totul altă concepţie decît înaintaşii lor. Ei aduceau concepţia feudală.

Ce înseamnă această concepție feudală ? Că acțiunea coroanei Ungariei se unește cu energia populară din locurile peste care domnește, din care cauză românii au ajuns să fie niște cavaleri ai regelui. Înainte nu erau, sub arpadieni, dar sub angevini românii s-au ridicat îndată și au devenit un element militar foarte însemnat la care regele ținea în primul rînd. Pentru regele francez era indiferent dacă un cavaler este de origine românească sau maghiară ; pe dînsul îl interesa numai serviciul militar care se face. S-a creat prin urmare o țară de ostași, de cavaleri supt o dinastie franceză.

Dacă se duce cineva prin părțile Huniedoarei, o să vadă în cutare biserică, la Sîngiorgiul pe Streiu, o frescă foarte interesantă, în care sînt zugrăviți ctitorii : femeia îmbrăcată românește, iar lîngă dînsa, bărbatul cu sabia atîrnată de gît, ca un *miles*, un ostaș, un cavaler ce este, întocmai ca și cavalerii francezi din acea vreme. Deasupra inscripția este cu litere chirilice și în slavonește, influență venită de dincolo, din țara de alături. Femeia cu cămașă înflorită și fotă, cavalerul cu sabia atîrnată de gît, influența Țării Românești care se vede în inscripție, vedeți ce viață românească se ridică pe aici în vremea însăși a lui Ludovic cel Mare, care a sprijinit și pe maramureșeni, vechii ostași care au întemeiat și Moldova.

Dar Ludovic cel Mare a crezut că nu poate militariza această regiune — și cetatea este însuși simbolul acestei militarizări —, numai cu sățeni de aici. Și atunci el a dat domnului Țării Românești, lui Vladislav-vodă, această Țară a Oltului, pomenind în act că este de colonizat, de întemeiat o lume nouă. Dar aceasta nu înseamnă că locurile nu erau pline de locuitori, că ei nu reprezentau o energie și o conștiință, ci boierii de dincolo s-au așternut peste viața țărănească de aici, și, pentru a domina această viață nouă, s-a clădit cetatea al cărei rost vechi românesc o să-l arăt îndată.

Dar vreau să mă opresc asupra actului acestuia săvîrşit pe la 1360, pentru a arăta însemnătatea lui şi pentru timpurile noastre de unire românească. Pentru că şi aceasta înseamnă tot un fel de unire românească, deşi în hotare mai înguste. Domnul de dincolo cu sabia, ţăranul de aici cu plugul, cetatea reprezentînd valoarea ostăşească a acestei regiuni. Adică, pe de o parte, organizarea care s-a întemeiat şi apărat cu greutate în domnia Ţării Româneşti şi a Moldovei, unite pe urmă în România veche, iar, pe de altă parte, aici, în Ardeal, o viaţă ţărănească, o „democraţie", care însă nu poate sta de sine, ci se cere sprijinită pe tradiţia de luptă, de independenţă, de libertate pe care o aduc ţările de dincolo. Cetatea lui Vlaicu-vodă trăieşte pînă azi în clădirea de mai tîrziu. În faţada ei se văd două puternice bastioane făcute din cărămidă aşezată în lung, care reprezintă felul de a zidi al domnilor munteni din vremea lui Vladislav şi Mircea. Azi încă vederea este deschisă asupra acestei părţi din cetate, şi nu este bine să clădească Primăria acolo, pentru că ar astupa cetatea. Ci cetatea trebuie degajată cît se poate mai mult ; trebuie să fie aer, spaţiu în jurul ei ; trebuie, acolo unde sînt rămăşiţele şanţurilor, o frumoasă grădină publică : în felul acesta un oraş arată înţelegere şi iubire pentru trecutul său, dar nu prin aceia că elementul istoric îl înăbuşă cu tot felul de creaţiuni din timpurile noastre, care, oricîtă aparentă frumuseţă ar avea, niciodată nu pot ajunge la frumuseţa lucrurilor de odinioară.

Deci intrînd în cetate, se văd imediat urmele castelului muntenesc de Românie liberă, din secolul al XIV-lea. Secolul al XV-lea se afirmă acolo unde în jurul ferestrelor se desfăşoară nişte linii gotice, ori la intrarea în capela care a fost paraclis al pîrcălabilor domnilor munteni, mergînd pînă la ascuţita îmbinare gotică în partea de sus, prefăcută. De atunci vin şi scările acelea de lemn, ajuns aşa de tare ca piatra, învîrtindu-se spre vîrf, scările pe care au trecut, pe care s-au strecurat boierii şi ostaşii

domnilor Țării Românești. Și astăzi legenda așează sălașul de mare restriște, de adîncă durere și deznădejde al doamnei lui Mihai Viteazul într-o parte din încăperile castelului. În orice s-ar lucra acolo de armată, și cea mai mică urmă din această veche arhitectură gotică pe care o vedem triumfătoare trebuie păstrată cu cea mai mare sfințenie. Atît noi de la București, cît și Comisia din Ardeal, care este sub conducerea unuia din cei mai vechi elevi ai mei, dl. Alexandru Lapedatu, va trebui să veghem pentru ca nimic din ceea ce este legat de tradiția domnilor să nu se prefacă în construcție modernă.

Este bine însă ca asupra păstrării vechiului ei caracter să vegheze fiecare din cetățenii acestui oraș, pentru că nu poate Comisia Monumentelor Istorice să-și dea samă de toate stricăciunile pe care intenții bune, dar neservite de inteligență și gust, le pot face, aici ca și aiurea.

Domnii Țării Românești însă n-au putut stăpîni totdeauna cetatea, ei au păstrat titlurile de „duci ai Făgărașului și ai Amlașului", adică ai satelor de lîngă Sibiiu, dar au avut de fapt cetatea. Au venit alte vremuri după angevini : Împăratul Sigismund, urmașul lui Ludovic, era un domn așa de mare, încît nu ar fi lăsat pe „voievodul" Țării Românești să sălășluiască și mai departe în aceste ziduri ridicate de Vladislav. Cînd a venit puternica, triumfătoare stăpînire a lui Matiaș Corvinul, acesta, odraslă de români, se înțelegea ca un urmaș al cezarilor romani și prin urmare nu putea îngădui acasă la dînsul intrarea și rămînerea domnului de dincolo de munți, pe care credea că-l poate numi și schimba după nevoie.

Așa au mers lucrurile cu cetate a încăpută acum în mîinile voievozilor Ardealului, care erau supt ordinele regelui Ungariei, pînă la bătălia de la Mohács, în 1526, cînd a căzut vechiul regat unguresc și a rămas numai voiedodatul Ardealului. Voievodul Ardealului, voievod maghiar, era așa de sărac, așa de puțin încunjurat — sașii nu-l primeau în cetăți, și el nu avea nici un fel de Curte, nici

un tezaur, nici o armată permanentă ! Aceasta trebuie s-o ştiţi spune celor care au fost pînă ieri stăpîni aici : între un domn de la Bucureşti sau Suceava şi Iaşi şi între un prinţ al Ardealului era o mare deosebire. Domnul din Muntenia şi Moldova era stăpîn în ţara lui : banii veneau la dînsul, oastea era adunată în jurul lui, el avea o Curte şi se zugrăvea în biserici cu coroana regală pe cap, considerîndu-se ca urmaşul împăratului răsăritean din Constantinopole, pe cînd ardeleanul era doar o pretenţioasă umbră care se oprea înaintea oricărui zid săsesc şi care întindea mîna să primească de la dietă un ajutor cu care îşi ţinea zilele. Atunci cetatea Făgăraşului a decăzut încetul cu încetul. Într-un moment Mihai Viteazul a fost însă el domnul Ardealului. Mihai a cerut totdeauna cetăţi, şi între cetăţile acestea a vrut Făgăraşul, ştiind foarte bine că această cetate a fost clădită de înaintaşii lui, că ea este dreptul, moşia lui. Noi am trăit veac de veac cu această idee a moşiei : nu furăm de la nimeni nimic, dar ce este al nostru nu-l lăsăm nimănui şi nici într-un chip.

Mihai Viteazul, în zilele acelea mari ale lui, cînd avea Moldova, cînd i se deschidea drumul către Constantinopol, nu se gîndea ce lacrimi vor vărsa Doamna Stanca şi copilul Nicolae Pătraşcu între zidurile Făgăraşului. A venit momentul însă cînd din toate părţile au căzut trăznetele asupra lui, şi el s-a apărat pînă în clipa din urmă ca un om cinstit, viteaz şi drept. Ţin să o spun aceasta astăzi cînd stau faţă în faţă cu privirea la Mihai Viteazul două cărţi : cartea mea, începută de cînd eram tînăr şi mîntuită anul trecut, şi cartea unui fost elev al meu, care merge pe drumul acela al istoriei „reci", dl. P. P. Panaitescu, în care Mihai Viteazul este înfăţişat ca un fals fiu al lui Petraşcu cel Bun, minţind o obîrşie pe care n-o avea. În loc să fie „viteazul" care taie drum, care se jertfeşte pentru creştinătate, el ar fi fost o unealtă în mîna marilor proprietari de pămînt din Muntenia, — doar cu ceva talent militar

și atît. Eu stărui însă și aici asupra faptului că Mihai a fost un om întreg, nu numai ca voință, dar și ca gîndire, în care se zbătea unul din cele mai puternice suflete pe care le-a dat omenirea. Rămîn întru hotărîrea aceasta : el nu e pentru mine un biet bastard, nici o unealtă pe care să-l joace alte interese, ci a avut o politică a lui creștină și aceasta, de o parte, și imperialismul românesc, opus, de alta, l-au condus pînă la sfîrșit.

Aici însă, doamna lui a plîns lacrimi de sînge. Noi nu avem în orașele noastre statui ale femeilor care au jucat un rol însemnat în viața poporului românesc, dar nu credeți, cu această armată care astăzi reface castelul, că ar fi foarte potrivit ca, în mijloc, să se ridice statuia acestei femei care și-a jertfit averea, liniștea, viața pentru eroul acestui neam, ținînd lîngă dînsa, ocrotind cu mîna ei de mamă, pe acela pe care Mihai și-l vedea după dînsul domn al Țării Românești, al Moldovei și al Ardealului ? Ar fi fără îndoială un act foarte frumos, și doamnele de aici și oastea de acolo ar putea să ridice acest monument (aplauze). În această aprobare a dumneavoastră eu văd o garanție că va veni vremea cînd cu toții ne vom aduna în jurul acestui monument de marmoră și vom comemora triumful nostru de azi pe locul unde lacrimi grele au căzut pe pămîntul cetății în care doamna a trei țări nu era altceva decît o întemnițată și o amenințată cu moartea.

După aceea, Făgărașul a încăput din nou în mîinile voievozilor maghiari ai Ardealului. Unul dintre dînșii a fost foarte isteț și puternic, dar n-a avut o viață destul de lungă pentru a săvîrși lucruri și mai mari decît acelea pe care le-a făcut. Un om care a înțeles că Ardealul, vechiul Ardeal maghiar nu poate trăi decît sprijinit pe cele două aripi : Țara Românească și Moldova. Acum, aripile acestea au încunjurat centrul și-l apără din toate părțile împotriva oricui, dar era o vreme cînd Ardealul străinilor nu putea trăi fără ajutorul principatelor noastre. Acela a fost Gabriel Béthlen, om înțelept și înțelegător,

pentru care a fost și iubitor al nației noastre. Prinț de mare reputație, calvin, el luase în căsătorie o prințesă de Brandenburg, pe Ecaterina de Hohenzollern, care a fost, după moartea înainte de vreme a soțului, și regentă în Ardeal. Ecaterina a iubit cetatea, în care i-a plăcut să steie ; acolo unde se văd deasupra unei uși două păsări și o sulită cu inițialele C.B., aceasta înseamnă Caterina de Brandenburg, regenta pentru cîtăva vreme a Ardealului.

După aceasta au venit Rákóczeștii, și ei prieteni ai domnilor noștri, de au stăpînit în cetate pînă ce voievodul maghiar al Ardealului a ajuns, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, în împrejurările cele mai grele, ca o jucărie în mîna turcilor.

Cînd, în sfîrșit, a intrat Casa de Habsburg, imperialii, nemții, și au pus stăpînire pe Ardeal, în momentul acesta, dincolo, în Țara Românească, era ca stăpînitor un om foarte bogat și mîndru, care a avut o lungă domnie pînă ce a terminat prin chinurile de la Constantinopol și prin căderea capetelor fiilor înaintea tatălui care i-a urmat în moarte : Constantin Brâncoveanu. Brîncoveanu, prin ginerele său, a stăpînit și Moldova, el a avut legături foarte mari în Ardeal, țiind casa lui în Brașov, moșiile lui în Țara Bîrsei : la Sâmbăta, la Poiana Mărului, rudele lui întinzîndu-și și ele stăpînirea în aceste părți, de la Ștefan-vodă Cantacuzino rămîind și numele de Vaida Recea pentru o parte din satul cu acest nume, și un fiu al lui Mihai Spătarul Cantacuzino, care era unchiul Brîncoveanului, purtîndu-se și el pe aici. Pe o Psaltire românească din Ardeal este o însemnare, în care cel care scrie pe una din moșiile domnești de dincoace spune că o face supt obladuirea măriei sale Constantin Brîncoveanu, ca și cum țara ar fi fost, nu a împăratului, ci a lui Brîncoveanu. În vremea aceea o parte dintre români au trecut la Unire, și nu este rostul meu să fac aici o împărțire între dreptatea unora și a altora : dorința mea este ca acei care aparțin la două confesiuni să-și aducă așa de mult aminte că fac parte din

aceeași națiie, încît să rămînă foarte puțină vreme ca să se gîndească la deosebirile confesionale. Dar Constantin Brîncoveanu, în credința lui că are în mînă tot Ardealul de jos, a clădit frumoasa biserică de aici, pe frontispiciul căreia spune și ce lună a domniei lui este, și aceasta are un sens. Înțeleg un domn străin care clădește o biserică în altă țară : s-ar fi putut scrie că biserica a fost făcută de Brîncoveanu, domnul țării vecine ; dar inscripția este ca și cum el era stăpînitorul țării. Domnia lui era dincolo dar el se știa așa de înrădăcinat în sufletul tuturor credincioșilor, se simțea așa de mult simbolul poporului românesc, încît îndrăznea în țară străină să scrie : „Constantin-vodă Basarabă, Domnul Țării Românești, în al zecilea an al domniei lui."

Dar, pe urmă, o bucată de vreme, Făgărașul a fost adăpostul arhiepiscopiei celei noi pe care catolicismul o scosese din Alba Iulia și o așezase în mijlocul românilor. Era în aceasta o izgonire, și vlădicii, care nu mai erau acum decît simpli episcopi, au stat aici pînă s-au mutat la Blaj. Dar în aceasta era și o recunoaștere din partea străinilor. Pe episcopul românesc, fie el și unit, l-au așezat ei unde ? În această cetate românească, în această cetate a Oltului, între ai săi. Era, astfel, o consacrare a caracterului românesc al acestei întregi regiuni.

După aceea Făgărașul, părăsit de domn ca și de vlădică, a decăzut din ce în ce mai mult. Dar, iată, s-au schimbat cu totul vremurile. Am venit noi aici împreună cu viața noastră politică liberă, am întemeiat o țară mărită, o țară dreaptă față de oricine, legală față de orice drept, dar care înainte de toate reprezintă, nu numai majoritatea celor care muncesc, — și la statistică se trec cei care muncesc cu un coeficient îndoit, întreit, iar acei care exploatează munca elementului indigen, aceia intră cu mai puțin, așa că proporția elementului românesc în Ardeal este astfel cu mult mai mare decît s-ar socoti numai pe capete —, dar noi am intrat aici și cu tot ceea ce ni asigură cea mai

veche tradiţie a acestui pămînt. Dar trebuie să recunoaştem un lucru : că, faţă de vechile noastre centre, faţă de locurile unde a trăit viaţa noastră de-a lungul secolelor, n-am avut înţelegere.

. . . . . .

Aici, în Făgăraş, pe urmele lui Vlaicu-vodă trebuia să fie aşezată o nouă cetate de scaun. Ştiu că anumiţi amatori de îmbogăţire repede voiau să mute Bucureştii la Făgăraş, ceea ce este imposibil şi ar fi şi un păcat faţă de tradiţia reprezentată de Bucureşti : nu se improvizează un oraş într-un loc unde pînă atunci a fost numai o aşezare destul de modestă. După cîte jertfe am făcut însă pentru Cluj, el nu mai poate fi părăsit, dar este un mijloc de a întări un oraş care poate fi românesc. [...]

Multe lucruri se vor schimba în România, multe lucruri pe care bătrînii nu vor să le admită, pe care tinerii nu le văd încă, dar lucrurile acestea, supt apăsarea vremurilor, se vor săvîrşi. Şi eu cred că voi trăi să le văd. Am văzut multe minuni şi voi trăi să mai văd una, chiar dacă de data aceasta, nu voi ajuta, cum am ajutat la alte minuni. Voi trăi să văd minunea ca această ţară să se întărească pentru noi cu tot ceea ce este viaţă românească într-însa.

DRUMURI PRIN SECUIME

Revin dintr-o excursie în secuime, cercetată pe linia Oltului-de-sus, sat de sat, în legătură strînsă cu lumea de acolo care mi-a făcut mie, şi membrilor Ligii Culturale, al cărei congres se ţinuse la Braşov, cetatea de Miazăzi a ţărănimii secuieşti, cea mai bună primire şi pot să aduc la cunoştinţa celor mulţi cari ascultă aceste comunicaţii că n-am întîlnit pretutindeni, şi, cum o să arăt, la toţi, de toate felurile şi de toate originile, decît linişte, dorinţă de muncă, bună înţelegere şi pricepere pentru rosturile statului român şi pentru ce se deschide acolo la toţi locuitorii.

E astfel cu totul altceva decît vechea închipuire despre secui, — afară, bine înţeles, de românii cari sînt încă români şi de aceia cari au fost români, cari merg la una din cele două biserici ale noastre, cari au, firește, aceleaşi începuturi, cari dorese să se poată înţelege cu noi în limba lor firească, limba strămoşilor, dar cari au ajuns să nu ştie decît ungureşte. Aceştia sînt fraţi ai noştri pe cari trebuie să-i ajutăm cu toate mijloacele statului şi ale societăţii, şi ale celui mai depărtat punct românesc, dator să ajute şi el cu ce poate, şi va veni vremea, dacă vom fi oameni vrednici, ca să avem cu totul la noi, împreună cu noi şi

sufletește, pînă la vorbirea dulcii noastre limbi, aceste mii și mii de oameni cari, cîndva, au putut să fie priviți ca pierduți pentru neam.

Dar înșiși secuii, socotiți cîndva, de unguri cu mîndrie, de noi cu groază, ca niște urmași ai lui moș Attila, care este el însuși altceva de cum îl credem — un împărat turanic, un mare rege pe urmele lui Decebal, un înalt demnitar al Imperiului roman — nu seamănă pe această linie cu figura și apucăturile pe care ne-am deprins a ni le închipui. Sînt oameni de energie, desigur, dar și de înțelegere și de ascultare, legați de locurile unde înaintașii lor au fost trimeși, abia pe la 1200, mai ales de Cavalerii Teutoni, și nu mai înainte, grăniceri, mult mai mult decît o maghiarime de care se deosebesc, cum s-ar dovedi ușor de o cercetare mai atentă, în tot ce privește adînca lor viață populară și, mai ales, niște harnici săteni, cari și-au făcut case de toată frumusețea, cu care nu se pot asămăna cele, abia înjghebate, ale multor unguri din stepă, păstori și conducători de herghelii, și le gospodăresc cu admirabil simț al rînduielii și chiar al frumuseții. E o plăcere să vezi toată buna ordine, toată curățenia și toată disciplina acestui prețios element popular, menit să aducă, în orice formă, cele mai mari servicii țării strălucite la întemeierea și dezvoltarea căreia trebue să lucrăm cu toții.

E drept să adaug că și din partea acelora asupra cărora n-avem niciun drept istoric și pe cari a încerca să-i deznaționalizăm ar fi și o zădarnică prostie, am întîmpinat o bună primire la care nu i-a silit nimeni. Adesea ei au ieșit înaintea noastră cu voie bună, nu numai cu o vulgară curiozitate, și ar fi fost bucuroși să înțeleagă ce spuneam noi într-o limbă care le-a rămas străină. Se vedeau și la dînșii acele străvechi tradiții de ospitalitate care vin dela anticile neamuri a căror parte în alcătuirea tuturora e mult mai mare de cum sîntem deprinși a crede. Am văzut în fruntea celor cari ne salutau, dacă nu clerul catolic, care,

de fapt, duce acolo mai mult lupta pentru biserica sa, pe cutare predicator calvin, a cărui figură era de altmintelea, cea mai caracteristic şi mai frumos românească, şi dintre intelectualii locali, domni şi doamne, nu lipseau la întrarea satelor, fără a se putea descoperi pe feţele lor un antagonism naţional [...]. Li s-a cerut să puie la fereşti un steag care nu e al naţiei lor şi au făcut-o cu ascultare, dacă nu şi cu plăcere, pe cînd la Braşov abia ici şi colo, la saşi, era acelaşi steag a ţării, legat mai totdeauna şi de acel steag săsesc de două culori care nu e măcar al comunităţii naţionale din care fac parte germanii Ardealului.

Nu. Problema secuiască n-o vom rezolva cu duşmănie şi nici cu neîncredere, ci cu un larg simţ de umanitate, cu o strictă grijă a dreptăţii şi cu amintirea a tot ce ne leagă de aceşti oameni cari au luptat sub steagurile lui Ştefan cel Mare, cari au ucis pe domnul nemeşilor, cardinalul Andrei Báthory, cari au servit cu cel mai mare devotament pe Vodă Mihai pentrucă era „viteaz" ca şi dînşii şi cari sînt de generaţii întregi în casele de dincoace de Carpaţi cei mai activi colaboratori ai gospodăriilor noastre, ducînd apoi în satele lor din marginea Carpaţilor, împreună cu o agonisită, greu muncită, care-i ajută să-şi dezvolte rosturile materiale, şi multe amintiri de atingere cu ai noştri care nu sînt totdeauna din cele mai rele. Nu-şi dă sama cineva — şi, sub raportul moral, e şi o oarecare jenă — cît sînge amestecat e la oamenii cu cari putem vorbi şi într-o românească de nuanţă nu ardeleană, ci de prin Bucureşti.

Spunem : secui, dar cîte feluri de secui nu sînt în ceea ce priveşte adevăratul caracter al rasei ! Cealaltă linie, care se întinde de-a lungul muntelui, prezintă un tip cu totul deosebit şi de al cărui suflet, mai închis, ne vom putea apropia mai greu. Pe unde am fost, adică am revenit, cu o mai bună putinţă de a cunoaşte lucrurile şi oamenii, nimic nu e mai rar decît să se găsească un secui de rasă. Sînt fără îndoială atîţia români cari s-au contopit în mulţimea colonizată, cu privilegii mari de ţărani liberi, de ostaşi

grăniceri, așezați sub hotnogii lor căpitani, ca să poată lupta cu cine știe ce iureșuri noi de barbari venind din pasurile carpatice din nesfîrșitul rezervoriu al stepei ; sînt și sași cari au fost atrași în astfel de alcătuiri și și-au pierdut ființa etnică. Se recunoaște părul blond, ochii albaștri de cicoare ai rasei germanice, pe lîngă un alt albastru, vioriu, pe care-l găsești pînă sus la Toplița și în care n-ar fi de admis așa de ușor un amestec nemțesc. Dincolo, la răsărit sînt însă trupurile mărunte, fețele galbene cu micii ochi negri, delicata structură osoasă a craniului lungăreț, însușiri care trimet toate, nu la aristocrația turcească din care vin mulți dintre ungurii în adevăr curați, ci la masa blîndă a finilor, cari au dat cel mai mult sînge neamului pe care soarta l-a adus la conviețuirea cu noi.

Cum de au ajuns atîția dintre ai noștri să treacă la dînșii ? Tot așa cum s-a întîmplat cu încă un element romanic, cu totul pierdut pentru ai lor, prin aceea că, fiind catolici, n-au legătura cu altă biserică prin care să se poată păstra deosebit și să poată recîștiga ceea ce momentan au lăsat să li se ia ori au cedat de bună voie. E vorba de italienii aduși pentru lucrul la calea ferată. Așezați într-o țară așa de bună, între vecini cari i-au privit cu prietenie, ocrotiți de seniorii cari aici au jucat, și pentru înstrăinarea românilor, un rol așa de mare, îngrijiți de preotul „romano-catolic", crescut ca naționalist maghiar, ei au numai în numele lor urmă de ce au fost. Încuseriți cu secuii, i-au dat și ei încă un adaus de rasă mai frumoasă.

Sînt în secuime, mai ales în această secuime pe care am cercetat-o acuma, nu numai români foarte vechi, aceia pe cari i-a găsit colonizarea, ci și — precum chiar astăzi am arătat-o la Academia Română — de aceia cari, pentru lucrări ca ale italienilor, la cutare glăjărie, fabrică de sticlă, de care se vorbește așa de mult în documentele ce am aflat, ori pentru tăiatul pădurilor, au fost aduși toemai din

Săcele sau din Ţara Făgăraşului, cu vechile lor datine şi cu preţioasele cărţi bisericeşti, din fericire păstrate, prin care se învederează povestea originii lor. Nu e nici măcar un secol de cînd încetul cu încetul ei au alunecat către părăsirea rostului lor adevărat, la care, prin şcoală şi biserică, se revine pentru copiii ce cresc astăzi şi grăiesc uneori o aşa de curată limbă pentru care, de altfel sînt potrivite — un filolog ar putea s-o constate — înseşi organele lor de vorbire.

La început am fost prin aceste locuri — trebuie s-o spunem — egoişti şi lacomi, noi, organele de cîrmuire ale noului stat. S-a făcut nu odată o batjocură cu pămîntul, în clipa de mare dreptate, dar care trebuia să fie şi de cea mai atentă şi gingaşă chibzuială, a exproprierii. S-au lăsat ispitiţi la împroprietărirea „de recompensă naţională" atîţia cari trebuiau să refuze, cu indignare, cum am făcut-o eu. S-au lăsat cutărui conte absenteist, care stă în Cehoslovacia, sute de hectare din cel mai bun pămînt, trecînd peste prescripţia formală a legii.

Dar greşelile au fost îndreptate de alţi factori. De o administraţie nesfîrşit mai bună, de un corp învăţătoresc vrednic de toată lauda, dar, înaintea tuturora, de un admirabil cler, a cărui icoană cea mai nobilă e entuziastul protopop Nistor, vechi cititor al revistelor mele iredentiste, pe care mi le-a arătat în marele şi frumosul sat-model — şi pentru orice ţară de înaltă cultură apuseană — Arpătac, al cărui nume a fost, ca şi multe altele, strîmbat de uşoare capete înnoitoare. Unii cu veche dîrzenie de aprigă luptă, alţii tineri şi blînzi ştiind mai bine meşteşugul gingaş al sufletelor. Pătura politică din fericire nu-i fură de la cea mai înaltă datorie a lor.

De dincoace vine un sprijin care nu se poate semnala şi recomanda de ajuns. Şcoli normale, secţii ale Ligii Culturale îşi aleg sate unde nu trimet numai cărţi, ci, dacă nu e biserică, ridică troiţe frumos lucrate şi, unde arama sună

numai la biserica altora, trimet clopote. Astfel de oameni arată nu numai ce avem în inima noastră pentru ardeleni, dar şi ce sîntem în stare a face pentru dînşii. Şi pe urma unor astfel de vizite cu inimile pline de daruri rămîne o amintire înduioşătoare de trainică recunoştinţă.

Nu ne dăm samă în deajuns de ce putem face cînd sîntem pe drumul cel bun. Ce se înfăptuieşte în secuime astăzi e o strălucită dovadă.

Din volumul *Sfaturi pe întunerec*, 1936

LA ALBA IULIA

Cuvîntare rostită la 8 XI 1938 în Biserica Încoronării pentru prăznuirea amintirii lui Mihai Viteazul

Peste tot ce se vede în jurul nostru, răsare astăzi acela înaintea amintirii căruia ne-am închinat cu toţi cu adîncă veneraţie şi cu toată credinţa în puterea acestui neam, cu toată hotărîrea de-a apăra cu orice jertfă moştenirea întreagă pe care ni-a lăsat-o.

El ni vine în clipa aceasta aşa cum a venit aici acum trei sute de ani, plin de praful şi sîngele unei lupte cîştigate, în care el a înfruntat toate primejdiile, stînd înaintea duşmanului cu neamul său, cu puterea sa, cu moştenirea strămoşilor săi, şi gata să moară sau să învingă.

Îl simţim aici nevăzut şi neauzit, vorbind totuşi fiecăruia din sufletul său nemuritor către sufletul nostru. Şi el zice aşa, dînd învăţătură tuturor : A venit într-o ţară care era a neamului său, n-a luat dreptatea nimănui, n-a furat nimănui pămîntul, n-a suferit însă trufia şi batjocura nimănui.

A venit aici ca dezrobitor, în numele şirului lung de domni cari au călcat acest pămînt al Ardealului supt steag şi în arme. A venit şi a biruit. Şi, cînd s-a aşezat aici în Scaun, el n-a nedreptăţit pe nimeni ; şi faţă de cei mai cruzi duşmani ai lui a fost drept şi iertător şi milostiv. Şi

n-a cerut nimănui să răspundă față de dînsul cu nedreptate și milostivire.

A venit aproape cu siguranța că va fi jertfit. Știa ce dușmani cumpliți are, știa că dacă sînt oameni cari nu iartă, sînt și popoare neiertătoare din generație în generație, din om în om, pînă astăzi. Știa ce vitejie a trezit. Și ce avea el. În afară de vitejia lui, cu ce să se apere ?

Cîțiva boieri cari s-au dus înapoi la moșia lor, ca să-i sprijine fiul așezat domn la București. Avea în jurul lui sfetnici străini cari l-au vîndut din cea dintîi clipă. Avea în jurul lui o oaste pe care n-o putea plăti, de străini, care se gîndeau numai la banul lui și erau gata să-l trădeze oricînd. Nu avea în jurul lui un popor, poporul de acum, ci țăranii de acolo, de la el, legați de pămînt, neliberi : nu veniseră împreună cu boierii supt steagurile lui. Și nu avea conștiința țărănească a Ardealului care să-l sprijine. Nici o stăpînire nu se așează dacă nu este conștiința unui întreg popor. Și această conștiință să fie luminată de gîndul înalt al cărturarilor. Și cărturarii au lipsit. A stat singur înaintea soartei, și a căzut.

După a doua biruință pentru împărat, pentru împăratul Apusului, de unde totdeauna s-a căutat în noi un apărător al altor cauze decît cauza noastră, pentru ca, atunci cînd a fost cauza noastră, să rămînă singuri după a doua biruință, nèîncunjurat de nimeni, neplîns de nimeni, nerăzbunat de nimeni, a căzut în cîmpia Turzii.

Am vrut anul acesta să-l amintim, nu acolo unde în anul viitor vom ridica o biserică de expiere, ci am vrut să-l amintim, noi, Liga Culturală, în care se adună sufletul acestui popor, în locul marii biruințe.

Dispărînd în mijlocul batjocurii dușmanilor și supt ochii fără lacrimi ai celor puțini care erau lîngă dînsul, el a lăsat o moștenire. El ni vorbește astăzi cu privire la moștenirea lui și ni spune așa : Să fiți gata oricînd a jertfi totul pentru scopurile cele înalte și veșnice ale poporului vostru. Nici un om nu trăiește pentru el, ci aduce

prinosul lui la ceea ce au adus alți oameni și pregătește în felul acesta viitorul poporului său. De-i vor păstra amintirea sau nu, aceasta n-are nici un preț. Datoria trebuie îndeplinită pînă la sfîrșit.

Și el știa că aceia ce i-a lipsit lui atunci și ce l-a făcut să sîngere de sabia dușmanilor va răsări în generația următoare. Și a răsărit. Crezul lui s-a coborît în mintea cărturarilor. O minunată literatură a îndemnat către dezrobirea celor robiți și către Unirea românilor împreună. Și țăranii de aici din Ardeal, după trecere de vreo două veacuri, s-au ridicat, fără a-i cunoaște numele, pentru a urmări scopurile lui : Și, frînt pe roată, Horia a jertfit aceluiași crez căruia i-a jertfit, perind de sabie dușmană, Mihai Viteazul pe cîmpia Turzii.

Și au fost oameni cari au putut crede că și această jertfă este în zadar.

Dar au mai trecut de la jertfirea aceasta a țăranilor ardeleni zeci de ani, s-au împlinit veacuri și regele Ferdinand a întrat în fruntea ostașilor săi în văile Ardealului. Învins o dată cu dîrzenie românească a început din nou, pînă ce clipa izbăvirii a sosit. Nu prin mila nimănui. Dacă România de astăzi ar fi din mila cuiva, ar putea porunca aceluia să desfacă aceea ce s-a făcut. România aceasta am făcut-o noi cu toate puterile noastre și nimeni pe lume nu poate s-o desfacă. Moștenirea Huniadeștilor de odinioară, cari în biserică străină se odihnesc alături, moștenirea lui Vodă Mihai, a lui Horia stă în sama noastră. [...]

Și Mihai Viteazul ni spune din adîncul vremurilor : Să fiți viteji, drepți și credincioși, așa cum a fost el. [...]

Neamul românesc pentru popor, 15 noiembrie 1938

ÎNTRU APĂRAREA GRANIȚEI DE APUS

Conferință ținută la Oradea la 1 decembrie 1938

. . . . . .

Voi căuta să vă arăt care este rostul nostru aici. Al doilea, care este fapta pe care în acești 20 de ani am făcut-o aici. În al treilea rînd care este datoria pe care o are toată lumea față de drepturile noastre din trecut și față de opera pe care am realizat-o și continuăm a o realiza zi de zi și o vom realiza pentru binele tuturor locuitorilor de aici, zi de zi, lună de lună, an de an, fiindcă sîntem un popor drept și un popor milos, un popor care nu jignim și nu prigonim.

Sufletul nostru tăgăduiește oricare din mijloacele acestea de a face violență altor suflete omenești. Voi arăta care este datoria fiecăruia față de acel drept de netăgăduit și față de aceste fapte cari se văd de oricine. Nu se pot închide ochii asupra binefacerilor sociale și culturale pe cari le-am realizat noi aici pentru toți. Și la urmă voi căuta să arăt ce oferim acelora cari cred că trebuie continuat procesul împotriva noastră chiar dacă le lipsește sprijinul pe care au contat. [...]

Și eu, în lunga mea carieră politică, și cînd am fost la guvern, am cunoscut ca și pe ungurii de la început, am

cunoscut reprezentanți ai aristocrației maghiare din Ardeal cari au venit la mine și acei care nu sînt de tot tineri dintre dînșii știu cum au procedat față de minorități guvernul meu. Adică toate drepturile, afară de acela de a conspira împotriva statului român, dar acesta nu le-o cerem lor pentru că ajunge pentru a împiedica aceasta, poliția și armata statului român. Dar toate drepturile celelalte, școlare, culturale, acelea erau garantate la mine și n-a fost unul care să plece de la mine nemulțumit.

[...] Dar au venit la mine și alții, au venit oameni din popor — unul care mi-a spus : eu am, înainte de toate, o sarcină, de a cîștiga pîinea pentru mine și ai mei. Pîinea aceasta se poate cîștiga perfect în această țară, nimeni nu împiedică, întrebînd de ce națiune este cineva de a-și agonisi existența. Noi sîntem muncitorii Ardealului și nu intrăm în aceeași bandă cu paraziții din Ardeal ai națiunii noastre. Și de atunci grupul s-a menținut și acei cari m-au urmat au întîlnit deseori pe acești oameni de treabă cari au făcut exact aceiași declarație.

Deci, cînd vorbesc eu de unguri, este vorba de anumiți oameni de la Budapesta, cari trăiesc astăzi cum se trăia pe la 1700 cu aceleași idei, cu aceleași sentimente, cu aceleași prejudecăți, cu aceleași ambiții și cu ceea ce trebuie pentru a ruina încă o dată țara lor cum înaintașii lor, prin aceleași apucături au dărîmat-o odată și dacă n-ar fi venit austriacii să-i scoată din mormîntul pecetluit de turci, n-ar mai fi existat o Ungarie.

[...] Numele de Bihor pe care-l poartă această întreagă regiune, acesta trebuie să fie din vremurile îndepărtate ale dacilor. Dar dovada că erau țărani ai noștri în număr hotărîtor, dovada documentară, dovada aceasta se găsește în însuși registrul episcopiei de Oradea Mare, episcopia catolică, registru redactat de dînșii, pe care ei l-au publicat și pe care nimeni nu l-a tăgăduit vreodată, în care se văd țăranii noștri și atunci cum se găsesc și acum.

Dar mai este ceva. Uitați-vă la casele din regiunea aceasta. Casele acestea seamănă cu casele din pustă ? Sau cine nu știe ce neam se află într-un sat sau altul, poate confunda aceste sate. Este același fel de a clădi casele, de a lucra ogoarele, același fel de a îngriji vitele și de a paște oile : acesta este felul tradițional al poporului românesc, oriunde.

Și încă ceva : carul cu boi se vede și aici. Aceasta nu este o regiune de cai sălbatici ca în stepă. Ungurii au venit cu calul, ca și turcii. Dacă se duce cineva în Basarabia, vede limită : pînă la un anumit punct este calul, de acolo în sus este boul, boul acesta sarmatic de care vorbește și Ovidiu.

[...] Prin urmare rămîne lucru sigur : prezența, trecătoare și întîmplătoare a regilor unguri cari stau în cetate, cari nu întemeiază orașe în afară de cetatea de strajă. Cea dintîi cetate de strajă înainte de a trece defileul munților Apusului și a intra în Ardeal, această așezare a regilor unguri s-a făcut în mijlocul unei populații românești, cum o arată în locurile acestea o nomenclatură clară de caracter românesc. Luați numele satelor : unele sate au în numele lor un sens care este obișnuit în limba noastră, dar sînt și alte sate cari înseamnă coborîrea din alte locuri și așezarea acolo. De cîte ori se termină un sat cu-*eni*, aceasta înseamnă că au venit din locuri al căror rădăcină este în nume, iar, cînd numele satului se termină în *ști*, aceasta înseamnă coborîrea unui moș așezat acolo, aceasta înseamnă oameni de la munte cari au venit, au părăsit viața ciobanului și s-au fixat la șes.

[...] Dacă întreabă cineva : ce am făcut noi ? Eu rămîn uimit de ceea ce văd. Aici sînt țărani cari au pămîntul lor, țărani cari s-au trezit la o nouă viață. Aici nu numai se ridică bisericile noastre, dintre cari unele sînt o mîndrie, dar alături de casa iobagului de odinioară se ridică o casă înaltă, luminoasă, acoperită cu țiglă. Tot roșul acela al

țiglei, întins asupra acestui ținut, nu înseamnă decît ceea ce iese firește de la libertatea și înălțarea economică a țăranului.

Noi am creiat aici o viață de libertate umană pentru toți. Și ce credeți dumneavoastră, sîntem noi aici ca nenorociții slovaci, în părțile cari le-au fost luate ?

Sîntem puși ca să rezolvim problema agrară pe care nici acum, cu încercarea d-lui Imredy, nu sînt în stare s-o rezolve ungurii din Ungaria ? Problema agrară pentru ei se pune așa, că dacă ai capital și putere de muncă, iei în arendă și statul te ajută.

Dar noi am dat pămînt. Vedeți suprema mărinimie a noastră ; noi am dat pămînt ungurului, nu mutindu-l cine știe unde, ca să nu fie periculos, ci chiar dacă ar putea fi periculos, pe locul pe care l-au avut strămoșii lui. Caz unic în istoria tuturor popoarelor, ca generozitate admirabilă, într-adevăr română și creștină.

Ce, sîntem noi ca slovacii, oameni cărora li se dăduse să crească un biet copil firav și cari, după ce au trecut 20 de ani și este un mîndru flăcău acolo, vine tatăl de la început și fără nici o despăgubire măcar, și-l ia, ba chiar trage două palme aceluia care l-a crescut ? Pentru astfel de tîrg nu sîntem noi.

Noi am făcut țara aceasta pentru noi și n-o dăm nimănui înapoi ; am făcut-o și prin munca pe care peste 20 de ani, peste luptele noastre politice, am cheltuit-o aici.

Să arăt acum care este datoria tuturor.

Datoria noastră este să nu fie nici o deosebire între noi, în momentul primejdiei, amenințării și ofensei.

Sînteți două biserici, pentru că așa a vrut istoria, dar sînteți conducătorii bisericii poporului românesc peste această deosebire...

Un minoritar maghiar, un vechi prieten, spunea : a dori de patria veche înseamnă a reîntra într-un regim

feudal, care, prin inteligența și spiritul de sacrificiu al poporului român a încetat.

Dar nu înseamnă numai atîta. Aceasta este o țară primitoare pentru oricine, fiindcă este o țară înțeleaptă și liniștită, care nu caută pricină nimănui. A reintra în Ungaria aceasta înseamnă a te asocia la o aventură politică, înnoită din an în an și care va merge cu siguranță, dacă nu se găsește un om cu minte care s-o oprească, va merge la prăbușire. Aceasta o spun eu ungurilor de aici...

ARTA ROMÂNEASCĂ ÎN BANATUL MUNTOS

O cercetare îndelungată, făcută zi de zi de la sat la sat, de la o biserică la altă biserică, îmi îngăduie să aduc înainte rezultatele care reiese din acest studiu, care poate adăugi un capitol nou la cunoaşterea arhitecturii, picturii, chiar lucrului, în lemn la români.

Nu este nici o îndoială aici, ca şi în Ardeal, cea dintîi formă de clădire a lăcaşurilor bisericeşti precum şi a caselor de locuinţă, a trebuit să fie în lemn. Această primă formă însă a dispărut, căci n-am găsit nici o singură biserică din acest material asemănător cu acela, aşa de numeros, pe care-l întîlnim în Ardeal, poate şi în unele părţi ale Banatului, pe care nu le-am văzut, în Bucovina, unde forma este aceeaşi ca şi la bisericile rutene din Galiţia, în unele părţi ale Moldovei şi chiar ca la Văleni, lîngă Piatra Neamţului, ici şi colo, ca la Poseşti, din părţile muntoase ale vechii domnii a Ţării Româneşti. De lemn se păstrează numai, pe lîngă masivele alcătuiri de piatră şi de cărămidă adăposturile trecătoare pe care, pentru lucrul cîmpului şi le-au făcut şi le păstrează românii din aceste părţi în mijlocul a ceea ce ei numesc „pămînte" sau

„pămînte", această locuință provizorie avînd în graiul ardelenesc numirea de „sălaș".

Biserica de lemn a putut să aibă ființă, ca la Capăt în Torontal, în această parte răsăriteană muntoasă, strict delimitată de natură aproape ca o țară deosebită a Banatului, numai în timpurile cît se continua aici o viață țărănească aproape autonomă, supt ocrotirea, adesea intermitentă, a prinților maghiari din Ardeal sau, adaug, și în epoca, destul de îndelungată, în care stăpînirea turcească s-a întins asupra acestei regiuni, fără să aducă un nou fel de zidire, moscheile ele însele trebuind să fi fost, foarte tîrziu, numai în centrele mari, căci turcii nu se așezau în sate și, chiar dacă ar fi făcut-o, ei ar fi fost în număr mic și nu s-ar fi putut gîndi să ridice acolo un lăcaș de închinare. Din arhitectura turcească a putut să rămînă, mai mult decît dintr-o influență pe care ar fi exercitat-o Țara Românească și ea influențată de stilul turcilor otomani, acele deschideri boltite ale unor case sau și cîteva pridvoare bisericești, sprijinite nu pe stîlpi, ci pe niște pilaștri pătrați, de un caracter destul de vulgar, pe care le găsește cineva numai ici și colo amestecate cu arhitectura obișnuită, care nu cuprinde nimic înaintea părețelui din față al lăcașului sfînt.

Elementul vechi s-ar căuta în zădar, cu toate zvonurile care circulă uneori, în anumite părți din Banat, cum sînt cele douăzeci și două de sate unde s-au așezat, în mai multe rînduri, de-a lungul secolului al XVIII-lea, așa numiții bufeni sau țăreni, veniți din Oltenia și întrebuințați la lucrul minelor, element curios și desigur prețios, cu privire la care realitatea pe care am putut-o observa în patru centre de ale lor este fără îndoială inferioară frumoasei legende poetice pe care o răspîndesc intelectualii ridicați dintre dînșii, cum a fost povestitorul de talent Damian Izverniceanu. Este adevărat că aici, de altfel și în cîteva alte cazuri, unde locuitorii nu sînt bufeni, adică acei oameni din pădurea de bufnițe, ci *frățuți* indigeni, autohtoni, se observă cîte un cerdac de lemn care se

adaugă la clădirea de cărămidă. Acolo putem să recunoaştem o obişnuinţă adusă din patria cea veche pe care aceşti strămutaţi o vedeau necontenit în visul lor, ca în cutare însemnări pe o carte bisericească în care unul, arătînd că a ajuns în „Ţara Banatului", spune că el este din Ţara Românească şi că deoarece toţi oamenii ţin mai mult la vatra lor, îl doare inima pentru această moşie părăsită. Dar biserica bufenilor n-are nici cel mai mic element care s-o deosebească de biserica acelor fraţi de cari ei rămîn şi pînă astăzi într-o atitudine de izolare.

Casa de bîrne a bănăţenilor români, fără deosebire de origine locală, această casă mică, acoperită cu stuf sau cu coceni, este menţionată şi în cărţi destul de tîrzii, cum este frumoasa descriere a acestei regiuni de Leonard Böhm, la 1861.

Ici şi colo am putut să fac a se fotografia locuinţe de acestea mai vechi, astăzi lăsate în părăsire sau întrebuinţate ca grajd, aşa încît, uitîndu-ne prin micile ferestre pătrate, care par a fi potrivite pentru apărarea împotriva deselor năvăliri ale turcilor pe vremea războaielor cu austriecii, în loc să descoperim o bătrînă aşezată la rosturile ei casnice am găsit vaca gospodarului.

Atunci cînd sus, oficial, a venit o îndrumare către noua formă de clădire ţărănească, de care ne vom ocupa îndată, unii români, ca acei din Corni, în lumea administrativă românească : Cornia — numele prefăcut de administraţia austriacă s-a transmis ungurilor — au păstrat foarte multe elemente din vechea zidire neinfluenţată de arhitectura rurală a Apusului. Cîte una din aceste case cu cerdac în faţă este alcătuită din trei odăi, din care cea din dreapta, ţinută destul de curat, chiar atunci cînd înăuntru locuieşte o biată babă părăsită, cea din stînga fiind întrebuinţată pentru păstrarea grîului, cînepei, fasolelor şi pentru depunerea deosebitelor unelte de casă, la mijloc fiind vatra, al cării fum mi s-a părut că se duce în întregime prin horn. Aceasta ar fi o formă de casă românească.

O alta, tot cu cerdac, nu are încăpere mijlocie, așa încît bucătăria a trebuit să se facă într-o înjghebare din curte, și întri deci de-a dreptul într-o odaie foarte mică, întrebuințată ca depozit, iar în dreapta, și pentru locuință și pentru primirea oaspeților, este o cămăruță îngrijită, pe pereții căreia, în lipsa oricării griji pentru răspîndirea icoanelor și a tablourilor în legătură cu dinastia și cu rosturile țării, astăzi unificată, se atîrnă tot felul de banale iconițe catolice, care se vînd la bîlciuri. În sfîrșit, în gospodăria cea mare, la întrare într-o groapă, este fabrica de țuică, prin adîncul întunerec văzîndu-se în vremea fabricării acestui licvid, scînteierea vechilor cazane de aramă. De jur împrejur, ca la hanurile din vechea țară liberă, se întinde coridorul, din care se intră în odaia de o orînduire mai complicată.

Asupra unor mai vechi înjghebări de lemn care au fost distruse, și în concurență cu această încercare de adaptare a vechilor amintiri cu modelul cel nou, s-a așternut prin casă ca și prin biserică stilul cel nou pe care l-a adus administrația austriacă, instalată, cum se știe, la 1718 prin pacea de la Pojarevič — Passarowitz și menținută cu toată înfrîngerea din războiul de la 1738—1739.

În ce privește bisericile, nici una nu poartă, după obiceiul din țară, o inscripție. Ea nu se găsește nici săpată în piatră la întrare, nici în dosul părețelui de la vest, în linii zugrăvite, decît în cîteva mai rari cazuri, ca la Bolvașnița, pentru sfîrșitul secolului al XVIII-lea, la Oravița pentru 1828, și la Corni, pentru 1862. Protocoalele, pe care n-am avut firește vremea să le cercetez unul cîte unul, dar care vor trebui studiate de o misiune de studenți, care să ia pe rînd deosebitele biserici, fără a copia de mai multe ori un text identic, încep prin anii 1780, fiind redactate românește și de episcopii sîrbi, cari, în mare parte, ca Iosif Ioanovici Șacabeni, erau cunoscători ai limbii noastre și inițiați în toate rosturile românești. De la punctul de plecare al protocolului ici și colo păstrat în întregime, se poate ajunge

neapărat la stabilirea unei date pentru întîia ridicare a lăcașului.

Pe alocuri se dă însă una de caracter tradițional, precum este, într-un caz, aceea de 1777.

Așa, cred că, și în ce privește casele țărănești și în ce privește bisericile, afară de rari excepții — și chiar atunci, s-ar putea admite ca dată anterioară numai o înjghebare primitivă, care a dispărut — modelele au fost aduse și impuse populației și preoților numai după stabilirea unei liniști permanente în acest Banat, în momentul cînd Casa de Austria a renunțat să caute prin război întinderea granității posesiunilor sale pînă departe în Balcani. Deci către sfîrșitul domniei lui Iosif al II-lea, după încheierea păcii de la Siștov, și după ce doi succesori ai lui au întărit instituția, mai veche cu aproape un sfert de secol, a grăniceratului, adică a serviciului militar statornic, pînă la o anumită vîrstă, al țăranilor rămași în satul lor și ducîndu-și pe alături și ocupația lor agricolă, s-a creat ca bază a întregii acestei arhitecturi, forma, obișnuită și pentru locuință și pentru biserică, în regiunile apusene, de unde venea dinastia, și în toată lumea germană, pînă în aceste margeni ale răsăritului.

Este vorba deci de o casă avînd normele de construcție din regiunea Rinului, a Bavariei, a Suabiei, de un sistem de sat în care casele acestea sînt legate una de alta, înșirîndu-se odăile în lungime, fără curte în fund și, în față, numai un spațiu destul de îngust. Este, adică, nu o creație a vechilor germani, cari trăiau cu totul în alte împrejurări, ci împrumutarea normelor care au prezidat la formarea stilului galo-roman din Apus, așa cum se vede și astăzi, alături de ferme izolate, în tot sudul Franciei ; dar ceea ce predomnește este caracterul militar. Grănicerii aceștia se găsesc așezați în fragmentele, întru totul asemenea, ale unei uriașe cazărmi : de altminteri, în unele însemnări de danii pe cărțile bisericești de la începutul secolului al XIX-lea, dîndu-se numele donatorului și calitatea lui în

această oaste specială, se adăugia numărul pe care-l poartă el în alcătuirea ostășească a localității. În astfel de condiții, evident că nimeni n-are dreptul la originalitate. Celulele acestea stau gata pentru a se supune unor ordine, trimeţîndu-se locuitorii la paza vreunei gherete sau altui punct de supraveghere pe linia Dunării, ori şi ducîndu-se supt steagul împărătesc pentru a lua parte la o luptă cu duşmanul păgîn de peste Dunăre. Epoca originalităţii româneşti este închisă pentru totdeauna, şi, din generaţie în generaţie, oamenii au pierdut obiceiul de a gîndi personal, de a avea un gust al lor, afară doar de acele reminiscenţe, tolerate de guvern, pe care le-am semnalat la Corni. Nu este un sat, ci o stradă, şi nu este o stradă ci este un front, gata să răspundă la apel.

Venind la biserică, aici ca şi în Bucovina, s-a introdus, aproape la aceeaşi epocă, forma bisericii dreptunghiulare, fără sinuri la dreapta şi la stînga, fără rotunjirea altarului, lipsită de turnuleţul de deasupra naosului şi avînd clopotniţa impunătoare, care se vede de departe ca un steag milităresc, ea însăşi lipită de această singură încăpere a lăcaşului. Zic : singură încăpere, fiindcă aici nu poate fi vorba de un adevărat pronaos, despărţit prin coloane sau printr-un zid, ci construcţia are o singură întindere, deşi o uşă în faţă este deschisă pentru femei, bărbaţii întrînd pe altă uşă, în dreapta, pentru ca, deci, cele două sexuri să fie separate disciplinat între dînsele.

Fără îndoială că poporul românesc a avut de la cei mai depărtaţi strămoşi ai săi în epoca preistorică un canon al frumuseţii în ceea ce priveşte construcţia. Dar închipuirea lui creatoare s-a manifestat cu mult mai mult în ce priveşte pictura şi în general artele decorative.

Aici, un trecut, care, ieri a fost suprimat prin ordin, se păstrează şi pînă acum, deşi nu prin aceiaşi măsură pretutindeni. Această conservare a vechilor şi bunelor datine nu priveşte însă casa ţărănească. Firește nu poate

fi vorba de zugrăvirea pereților înăuntru ca în afară, dar în țara liberă femeile au urmărit cu cea mai mare atenție sculptura în piatră a bisericilor pentru a încerca să reproducă aceleași motive, stilizîndu-le pe pereții umilelor locuințe ale satului. Numai de cîteva ori, în două sau trei locuri din Banat am putut observa astfel de ornamente de stuc de caracter linear. Sculptura în lemn se reduce la cutare cerdac de cor, lucrat așa cum pînă astăzi sînt deprinși țăranii noștri a lucra ulcelele lor. Nicăiri săpătura lemnului n-a fost întrebuințată pentru capiteluri de coloană.

Este însă un domeniu de mai îndelungă păstrare a tradiției. Pînă la introducerea neinteligentă a pictorilor brevetați, recomandați de Consistoriul din Caransebeș și pomeniți în *Monitorul Oficial*, a fost *o școală de zugravi* în această regiune, pornind de la acel diacon Vasile, venit din Tismana, a cărui viață și moștenire o arăt în publicația, paralelă cu aceasta, din *Studii și cercetări* ale Academiei Române. E adevărat că n-am întîlnit nicăiri o dată anterioară secolului al XIX-lea, așa încît nu se poate spune în ce fel erau împodobiți acești pereți și cum se prezenta catapeteasma, cu tot ceea ce neapărat trebuie să figureze pe dînsa. În treacăt observ că unele din aceste catapetesme și nu numai la Corni, și la Domașnia, dar și aiurea, au un caracter arhitectural mai ornat, din care nu lipsește originalitatea. Vechii săpători în lemn, cari întindeau peste sculptura lor un înveliș strălucitor de stuc aurit, au lucrat numai pe alocuri dar dînd mai mult fragmente de ornament ale catapetesmei, de cît o împodobire cuprinzînd tot spațiul. La Bozovici însă catapeteasma se prezintă cu strălucirea obișnuită în bisericile din Țara de dincoace, deși neavînd nimic din migăloasa trudă atristică pe care de atîtea ori o observăm și în biserici mărunte ale noastre, cum este aceea de la Costeștii de Vale.

Acești zugravi de biserică, numiți în limba stricată cu nemțește „maleri" sau „moaleri", dau prin urmare icoanele

acestei catapetesme și unele ornamente florale care n-au fost reduse la formele geometrice ale artei populare. În genere ei au urmat tipicul obișnuit la noi și în lăcașul cel mai modest, prezentînd în ordine tradițională pe Sfinții luptători, scenele din viața lui Isus și acelea care constituie viața Sfîntului de hram.

Dar, în același timp, în stranele uneori atît de frumos săpate, cum este cazul și în bisericuța, așa de puțin îmbogățită de la Bolvașnița, pentru sătenii cari-și au locurile lor fixate cu numele scris din generația anterioară, se dau deosebite scene din *Scriptură*, sau chiar ilustrări de parabole, cum este aceea a bogatului nemilostiv. Mai mult după închipuire decît după modele scrise sau cărți sau recomandate în pagini de *Erminie*, se prezintă o întreagă operă populară de o foarte mare varietate, în care nu lipsește inspirația personală a artistului. Pe dosul scaunului vlădicesc apare iarăși o figură sacră sau, cum este cazul în unele biserici ale bufenilor, figura marelui arhiereu Șaguna. Aici este un întreg *folklore* care ar trebui urmărit de la o icoană la alta, observînd de cîte ori apare un element nou care se adaugă la tradiția precedentă. De obicei, data acestor zugrăveli este prin anii 1830, cum se întîmplă cu acelea, nu dintre cele mai bune, din biserica de la Mehadia.

Acestea sînt observațiile pe care le-am putut culege ; o astfel de cercetare ar trebui să se întindă și asupra celorlalte biserici din Banat, care se pot presupune a fi mult mai puțin originale de cît acelea din regiunile muntoase. În felul acesta capitolul de care vorbeam la început ar putea să fie complectat fără o deosebită osteneală, ci numai cu oarecare cunoștinți generale și cu multă tragere de inimă, întovărășindu-se asemenea lucrări de fotografia tuturor pieselor caracteristice.

1940

DINCOLO DE MUNTE, ÎN SECUIME

Peste culmi, într-o țară unde românimea e așa de legată de-a noastră, avînd de la vlădica de Roman și vechile antimise ale bisericilor, acolo, în „secuime", de-a lungul Murășului, trecem prin sate în care numai pe alocurea populația este românească, pe cînd în valea vecină țărănimea aceasta a cedat presiunii îndelungate, și a vecinătății străine, și a statului care ocrotea pe aceștia.

Bieți de români, cari au păstrat din ceea ce a fost atîta doar : portul, legea unită și unele obiceiuri !

Aceste obiceiuri, păstrate și de aceia cari vorbesc încă românește, sînt din cele mai frumoase. Le-am găsit la serbarea populară dată de secția din Tîrgul Murășului a Ligii culturale. Am văzut sosind colăcerii călări pentru petirea miresei și gardul de rude ale fetei care li tăia calea. Am asistat la zicerea oratiei, la întrebări și la răspunsuri în care toată iuțimea de spirit a rasei ieșea la iveală prin ascuțișurile dialogului. Flăcăii au pătruns în sfîrșit și, cu meșteșug au luat colacul și au vărsat apa din cofă, împiedicînd pe „inimici" de a li-o vărsa ei în față, ca un refuz și o insultă. Au trecut înaintea noastră și a unui întreg

oraş străin, ieşit ca să privească neobişnuitul alai ; carul cu mireasa între prietenele ei şi toţi nuntaşii cari înaintau chiuind şi făcîndu-şi semn cu mîna. Au venit apoi la rînd satele supt steaguri, începînd cu acela căruia terminologia oficială îi zice, fără mult sens : Vorniceni. S-a oprit cîte unul pentru a ni da priveliştea şi recitările de Anul Nou : povestea colacului, care ni s-a şi dăruit, purtînd pe coaja rumenă tare, în litere maşcate, numele satului şi al meşterului de pîne, jocul „turcei", care e, prin părţile de unde sînt eu, „capra". Sălta ciudata dihanie cu pliscul de lemn, clămpănind din gura de lemn şi ciulind urechiuşile dîrze, sălta de zor supt haina de cîrpe multicolore de care erau prinse rotiţe colorate de piele, care se desfăceau pentru a se împărţi spectatorilor, ţupăia supt ameninţarea moşului cu biciul în mînă, pînă ce, la urmă, după ce ni înfăţişa toată sprinteneala ei burlescă, ieşea la iveală, dedesubt, flăcăul cu ochii tulburi de stat la întunerec şi cu fruntea îmbrobonată de sudoare.

Oameni deştepţi şi primitori, gata să facă plăcere oricui, dar săraci ca vai de capul lor, neavînd, în trecut, măcar o răsplată materială din partea deznaţionalizatorilor. Iar regimul neamului lor n-a redat măcar limba celor cari au uitat-o. Sînt prin părţile acestea şi învăţători fără curaj, cari nu fac decît să iscălească în registre. Ba sînt şi de aceia cari figurează numai în ele. Se mai plînge lumea că li s-a luat dreptul la pădure şi, la asigurarea că se va găsi o hotărîre bună şi pentru ei, dau din cap cu o dureroasă neîncredere.

Satele pe care le străbatem sînt alcătuite din clădiri de lemn tencuite şi văruite, cu cerdacul în faţă, sprijinit pe coloane cu capitelul strivit, ori chiar greoaie locuinţe de cărămidă de tip austro-unguresc pentru colonişti. Rareori se văd pe drum ori prin case locuitorii. Îi chiamă la fierăstraiele străinilor munca dejghiocării şi tăierii în felii a bradului din munte.

De-a lungul şoselei trec carele cu boi, căruţele cu cai, trăgînd unul sau mai multe trunchiuri curăţite, schelete ale mîndreţei tăiate a muntelui.

Atîta vezi : bradul şi cei ce trăiesc din doborîrea şi mutilarea lui, vînătorii copacilor bătrîni. Rareori pe o podişcă se coboară femei gureşe, purtînd triumfal semnul de vrednicie al furcii, ori vreo fată singuratecă îşi urmează calea, şi pe piatra din faţa căsuliei de lemn vreo ţigancă bătrînă priveşte vag cu ochii bolovăniţi, îndesîndu-şi tutunul în lulea.

Bisericuţa abia apare. Simple înjghebări de grinzi vechi. Cîteva sînt, ori mai curînd erau — căci azi bogatul început de muzeu al d-lui Filimon în palatul cultural de stil „secuiesc" li păstrează rămăşiţile — din veacul al XVIII-lea. Uşa săpată cu meşteşug în linii florale stilizate pomeneşte crai şi crăiese, vlădici, simpli popi de sate. Cînd, ici şi colo, oameni mai înstăriţi îşi fac biserică nouă, ea reproduce cele patru turnuri şi covăţica de la mijloc ale pseudo-bizantinismului catedralei sibiene.

Odată însă, în margenea acestor munţi, a fost un centru însemnat de viaţă romană, înfipt ca avanpost militar în faţa barbarilor încă nesupuşi. Şi-au avut astfel şi romanii în această „secuime pe „secuii" lor... Săpături făcute mai mult la întîmplare au dat grămezi de monede, — şi cu chipul lui Traian, iar pe cealaltă parte, menţiunea „Daciei prinse", *Dac[ia] cap[tal]* — pe lîngă lanţe de bronz şi alte unelte preistorice, şi ciudate pietre săpate cu soarele credincioşilor lui Osiris, ori un grosolan bou Apis purtînd inscripţie grecească, sau cu animale bizare din aceeaşi vale a Nilului. Ce mai aducea cu sine, peste străvechii băştinaşi, şi această cucerire a lui Traian, care e ţinută să fi dat cei mai autentici latini, din cari singuri ar fi să ne coborîm noi !

La Topliţa — locul apelor calde ; ca la Topolniţa, la Sovata, cu lacul încălzit de puteri necunoscute, la Topola sîrbească a lui Caragheorghe — e centrul acestei harnice,

necurmate exploatări a lemnului, care a lăsat pe alocurea numai goliciunea pămîntului pietros ce se dumică, şi rădăcinile cenuşii, cu totul spălate de ploi şi uscate de soarele verilor. Şi mai departe însă bradul se strînge în oaste, şi Murăşul duce lina călătorie a plutelor.

Îndată sîntem în românime [...]. La Sărmaş se strîng supt tricolor copiii satelor vecine, cu învăţătorii în frunte, cari vorbesc cu mîndrie de cele aproape o mie de cărţi din biblioteca lor. Îndată însă, la capătul unei imense pajişti înflorite, Ditrăul, de-o parte, cu cele două înalte turnuri ale bisericii catolice, Remetea, de alta, pe locul unui vechi ermitagiu, aparţin secuilor de limbă maghiară, în cari s-au înecat atîţia dintre ai noştri.

Încă un ceas de lunecare cu automobilul pînă în dosul muntelui vînăt din stînga, şi sîntem la „Gheorghieni" capitala districtului Murăşului, al cărui izvor se ascunde în aceste păduri. [...]

„Tîrgul" e un mare centru de cincisprezece mii de locuitori, risipiţi cu multele lui case de lemn în mijlocul curţilor largi, ca o adunătură de sate. Dar, cum aici nu sîntem acasă, ni lipseşte miezul, care e biserica.

În piaţă, se ridică sus turnul alb al bisericii catolice, în jurul căreia locuiesc călugăriţe, educatoare ale fetelor maghiare, pe cînd în vechiul liceu catolic e acum, supt conducerea unui fizician din Roman, d. Mănciulescu, o şcoală secundară de stat, a cării secţie de limbă maghiară s-a desfiinţat. Profesorii, în mare parte maghiari sau armeni maghiarizaţi, vorbesc limba noastră, care aici nu e a majorităţii — abia avem cîteva case, cu funcţionari cu tot — şi unul din ei, d. Karacsónyi („Crăciun"), fost ascultător al cursurilor de vară de la Vălenii de Munte, a ţinut seara, la un banchet improvizat, mai mult al minoritarilor, o cuvîntare de aleasă poezie.

Este şi o biserică armenească, a cării protopop, senator al regimului — sînt şi doi deputaţi minoritari, vorbind româneşte bine, iar unul, d. Viller, cuvîntător ales, avînd

încă înainte de război o soție romîncă din Lugoj, născută Popovici — d. Sigismund Görög, e un om glumeț, de o foarte plăcută conversație. Și el și ceilalți armeni, urmași ai unor pribegi din Moldova secolului al XVII-lea, s-au înscris ca maghiari. La biserica unită, a românilor deznaționalizați, se predică ungurește, și mi se spune că florile de pe icoana hramului formează alte colori decît cele românești. Ortodocșii, cari se gîndesc la o bisericuță, au numai o capelă. În schimb, evreii și-au făcut sinagoga solidă (la Tîrgul Murășului sînt două, și se lucrează la a treia).

Un cerc cultural, cu o frumușică bibliotecă, a pornit din rîvna învățătorilor de aici și din împrejurimi. [...]

Prietenosul primar ungur și ceilalți minoritari ni oferă o excursie de seară, spre Ghilcoș și Cheile Bicazului.

In țara întreagă nu e o mai măreață priveliște de splendidă sălbăticie uriașă decît aici.

Un minunat drum în serpentină încunjură prin nesfîrșitele-i învîrtituri imensitatea bătrînilor codri de brad, între care ici și colo, apare roșul unor fagi cu frunză arsă de gerul ultimelor săptămîni. Povîrnișurile adînci, de care apără cîteva bețigașe, înfioară.

Apoi, de la un loc, cărarea coboară, în aceleași cochete, sprintene învîrtituri, între aceiași păreți de brad. Dar îndată stînca răzbate prin desișul lor, albă de cridă, roșie de sînge. Nici țipenie de om, decît rari adăposturi de unde păzesc țărani de-ai noștri cu fața aspră, ori drumeți călări cari pe mărunții cai de munte tropotesc cine știe încotro.

O apă albăstrie aleargă în margene : e rîul acestui „bicaz" de piatră, Bicazul. La un loc ea se răsfață în lac, un vast lac lunguieț, venit din înecarea pădurii, ale cării trunchiuri despoiate, mîncate de putregai, răsar lamentabil, înțepenindu-i luciul. Se zice că de o vreme apa se scurge, scăzîndu-l, dar deocamdată locul rămîne „ucigașul" Gyilkos.

Un adăpost de drumeți pîndește de sus. Dar el nu e numai pentru această curiozitate trecătoare a naturii, ci

pentru ceva mult mai impunător, pe care nici o evoluţie a naturii nu-l va înlătura în veci.

Veşmîntul negru al bradului n-a încetat ; şi mai departe el îmbracă şi fundul cel mai negru al prăpăstiilor. Dar uriaşele stînci domnesc cu o înfiorătoare mîndrie neclintită.

„Altarul" ţîşneşte din afunduri, cu o superbă masă cenuşie, ca pentru slujba păgînă a unui teribil zeu necunoscut. Alături, drumul taie în două păretele albicios al unei înalte stînci. O neagră gură de tunel se deschide asupra unei pajişti ca pentru jocul de seară al zînelor. Şi, unde încetează măiestria omului stăpînitor cu luminiţa minţii lui asupra blocurilor răsturnate, se cască adîncul sumbru al „Gurii Iadului".

Întorsul e de o feerică frumuseţă. Magia muntelui prinde alte forme, de un neuitat farmec. Sus pe culmi luceafărul varsă lumină rece, pe cînd la apus vîntul îngheţat adună nori cari în noaptea ce cade scapără fulgere. Luminile farurilor adaugă în roşia lor strecurare prin frunziş, în înşirarea lor de licurici pe cărarea înaltă la impresia de nereal, într-o lume care nu e a noastră.

Prin desişuri, un ochi roş pîndeşte din focurile ciobanilor. Şi lătratul cînilor de la turme şi cirezi în fundul întunerecului pare cu glas de răspingere şi îndepărtate, venind din fundul hăului.

A doua zi, pe drumurile stropite de năpraznica ploaie din ajun, ne îndreptăm spre Braşov.

Oraşul secuiesc s-a trezit în sunetul clopotelor care cheamă la procesiune. Aici şi în atîtea locuri din calea noastră ea se va desfăşura supt prapurile cu sfinţi, supt largile steaguri albe, strîngînd laolaltă femeile în broboade şi rochii negre şi mulţimea de copii cari ţupăie, rîd şi se distrează. Priveliştea mai largă, pînă la Vaşlab şi de acolo înainte, printre satele pe care cavalerii teutoni, organizatorii de pe la 1200, le-au numit după sfinţii ocrotitori, e alcătuită din acelaşi veşmînt sumbru de brazi, din aceiaşi fagi cu frunza îngheţată, din aceleaşi triumfătoare

pajişti stropite de ploaie. Nu mai sînt alţi trecători decît cărătorii de butuci, mergînd către tîrgul din sus ori către cele din jos.

Din Murăş am trecut în Ciuc (Csik), cu aceeaşi înfăţişare a naturii, cu acelaşi caracter al locuinţilor, de lemn cu şipce în lat la ferești, uneori văpsite albastru, sau rareori, şi de cărămidă, cu acelaşi tip amestecat al locuitorilor, cu mulţimea de copii blonzi. Aici sîntem dezlocuiţi ; poate doar numele să se păstreze : pe lîngă Dijmaru de la „Gheorghieni" cred că descopăr pe o firmă un Seneslav. Mai presus de rasă şi limbă domneşte însă biserica, şi enormele ei clădiri de închinare — alături şi cîte un castel al nobilimii de infiltraţie, rău privită totdeauna de aceşti ţărani liberi şi ostaşi, — ori imensele ei institute de educaţie, care au în ele ceva care depăşeşte maghiarimea de care erau legate : ceva roman prin proporţii şi ambiţii.

Capitala acestui alt judeţ ascunde în numele ei de Szereda (Csik-Szereda), Miercurea, o taină analoagă cu a Miercurii din celalt capăt al Ardealului, a sîmbetelor făgărăşene şi a celei din depărtata Ungarie. Încă un „tîrg" cu prăvălii de toate cele şi pieţe prăfoase la îndemîna ţăranilor. Nimic istoric, şi puţine lucruri în adevăr populare.

Vreo patruzeci de kilometri despart, prin ţinutul cu splendidă verdeaţă, de Sîngeorgiu (Szt.-György), de care trebuie apropiat, firește, Sîngeorzul Bistriţii, în acelaşi răsărit al Ardealului. Oraşul, cu şcoala-i înaltă de fete, cu clădirile-i îngrijite, atrage însă mai ales prin frumuseţea grădinilor sale, cu micul parc în frunte, care-l cruţă de antipatica banalitate a acestor „tîrguri" pentru munteni.

Aici sîntem în „Cele trei Scaune" (Háromszek), adecă trei „Scaune" de „judeci" ale secuilor înşişi (Szekler). Dacă nimic nu se schimbă în cadrul de natură şi în locuinţa omenească, tipul nu mai are hazardul variabil al amestecurilor. Lunga figură fină de un galben de fildeş a finului cu ochii cîrpiţi predomină mai ales la femei. Dacă a fost ca bază o pătrundere ungurească în aceste părţi, menite să

cîştige necontenit în cale pe sama altor rase, aici elementul de organizare ostăşească s-a păstrat mai curat.

Dar la doi paşi sasul apare, în umbra turnului de strajă, vînjos, al Hărmanului. Ogorul, creat de acestălalt colonist, primeşte îngrijirile lui de fiecare clipă. Şi în fund se desluşeşte prin ceaţă şirul de munţi care, de o parte, ocroteşte Braşovul, iar, de alta, priveşte spre şesurile depărtate ale „Transalpinei" româneşti.

Din Moldova am ajuns la aceastălaltă ţară de libertate a neamului.

(Din volumul *România cum era pînă la 1918*)

INDICE ALFABETIC DE LOCALITĂȚI*

* Intocmit de Radu Roată.

A

Abrud : XX ; I, 204, 207, 209, 210, 211, 216, 217, 218.
Achiș : II, 91.
Aciuța : II, 109.
Africa : I, 132.
Agiud : LXVII.
Agoston : II, 142.
Aiud : I, 228, 229 ; II, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 192.
Aiudul de Sus : II, 8.
Alba : I, 220.
Alba Iulia : XII, XIII, XIV, LIV ; I, 132, 133, 134, 148, 220, 222 ; II, 12, 182, 191, 235, 243.
Albac : I, 202.
Algyógy (vezi Geoagiu).
Altdorf (Aldrof, Aldru) : II, 47, 53.
Alvințul (vezi Vințul de Jos).
America : LVIII ; I, 49, 117, 227, 230, 250.
America de Nord : I, 30, 174.
Amlaș : XXI ; I, 110, 111, 113.
Amnaș (vezi Amlaș).
Amsterdam : LXI.
Anglia : XLV, LII, LVIII.
Anieș : II, 55.
Anina : II, 137.
Apahida : II, 25.
Apoldul de Jos : I, 113, 115, 128.
Apoldul de Sus : I, 111, 114.
Arad : XIV, XXXIV ; I, 191, 201 ; II, 67, 97, 103, 106, 109,

110, 111, 113, 114, 115, 116, 118, 135, 140, 170, 172, 175, 216.
Ardeal : III, VI, VIII, X, XVI, XVII, XVIII, XIX, XX, XXI, XXII, XXIII, XXVIII, XLVII, XLVIII, XLIX, L, LIII, LIV, LVIII, LXIII, LXV ; I, 1, 5, 20, 30, 35, 39, 40, 41, 60, 63, 64, 68, 79, 81, 84, 86, 87, 91, 96, 99, 101, 108, 110, 111, 118, 119, 123, 126, 128, 131, 133, 134, 135, 136, 137, 147, 149, 167, 171, 178, 179, 181, 184, 187, 188, 190, 203, 205, 212, 222, 224, 226, 233, 237, 238, 241, 242, 246, 252 ; II, 10, 16, 17, 18, 19, 26, 28, 29, 30, 37, 39, 43, 49, 50, 54, 56, 58, 59, 63, 72, 73, 90, 93, 100, 101, 102, 108, 125, 127, 131, 139, 141, 142, 143, 144, 147, 152, 155, 166, 174, 175, 177, 178, 181, 182, 183, 184, 187, 189, 190, 191, 192, 200, 205, 206, 213, 230, 231, 233, 234, 235, 239, 243, 244, 245, 247, 248, 251, 252, 256.
Argentina : I, 30.
Argeş : I, 38, 80, 110, 127 ; II, 213, 225.
Arieşul Moţilor : II, 55.
Arpastó : II, 33.
Arpaşteul : II, 33.
Arpaşul de Jos : I, 71, 76.
Arpaşul de Sus : I, 71.
Arpătac : II, 241.
Atena : LVIII.
Austro-Ungaria : XIV, XXXV, XXXVIII, XLI, XLVII ; I, 14.
Avrig : I, 59, 77, 78 ; II, 159.

B

Bacău : II, 61, 148.
Bacău, judeţul : XLVI ; II, 225.
Bacia : I, 155, 178.
Baia : II, 61.
Baia Calanului : I, 178.
Baia de Criş : I, 201, 202.
Baia Mare : II, 71, 78, 79, 80, 81, 87, 91.
Baia Sprie : II, 79.
Balászfalva (Blaj) : I, 233.
Balcani : I, 104, 180, 181.
Banat : III, VI, VIII, XIV, XXII, XXIII, XXX, XXXVI, XXXVIII, LV ; I, 4, 140, 171, 181, 197 ; II, 96, 112, 114, 118, 119, 122, 129, 130, 131, 132, 135, 136, 139, 152, 166, 220, 251, 252, 255, 257, 258.
Banatul de Jos : II, 129.
Banatul de Sus : II, 118.
Baniţa : I, 174.
Bárdfalva : II, 73.
Basarabia : I, 49, 64, 65, 240 ; II, 248.
Baştea : II, 31.
Batiz : I, 155, 156, 178.
Baţelarii : I, 157.
Baumgarten : I, 83.
Băcăinţi : I, 150.
Băieştii : I, 173.

Băile Herculane : II, 137.
Băița : II, 89.
Băicaciul : I, 240.
Bălgrad : I, 126, 134, 135, 136, 139, 179, 202, 221, 222, 223, 225, 226, 233, 246 ; II, 12, 213.
Bălgrad (Mitropolia din) : I, 36.
Băsești : II, 88, 89, 90, 91.
Băscoiu : II, 68.
Bătuța : II, 215.
Bârzava : II, 215.
Beclean : I, 38, 48, 50, 57, 58, 66 ; II : 39, 40.
Beinș (Beiuș) : II, 101.
Beișimbav (Beișimbac) : I, 66.
Beiuș : II, 70, 99, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 112.
Beldiu : II, 7.
Belényes (Beiuș) : II, 101.
Belgrad : LVII ; I, 181 ; II, 197.
Belinți : II, 126.
Benediuc : II, 28.
Berbești : II, 73.
Bercheșul : II, 18.
Berchez : II, 82.
Berivoiul Mare : I, 45.
Berivoiul Mic : I, 45.
Berlin : L, LII, LIX.
Berna : LVIII.
Berzovia : II, 215.
Besenbach : I, 66.
Beșanii : I, 198.
Beșembacul : I, 38.
Bethlen : I, 58.
Bia : I, 238.
Bihor : II, 90, 95, 113, 247.
Bihorul Pișpeculuĭ : II, 94.
Bistra : II, 16.
Bistrița : XXI, XXVI ; I, 181, 241 ; II, 39, 44, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 58, 178, 179, 200, 201, 202.
Bistrița-Bîrgăului : II, 47.
Bîrca (Mare și Mică) : I, 188.
Blaj : XIII, XXXVI, XXXVIII, XLII, XLIII ; I, 37, 67, 224, 229, 231, 232, 233, 234, 235, 237, 238, 239, 243, 244, 248, 252, 253 ; II, 7, 12, 71, 101, 130, 173, 235.
Blumăna : I, 19.
Blumenau : I, 19.
Bobeni : I, 129.
Bobîlna : I, 144.
Bod : II, 142.
Bodola : II, 143.
Bodrogul Mare : II, 115.
Bodrogul Mic : II, 115.
Boemia : I, 181, 182.
Boița : I, 85.
Boldogfalva : II, 104.
Bolvașnița : II, 254, 258.
Bonțida : II, 25.
Borsec : II, 147.
Borșa : II, 63.
Borșa-Maramureș : II, 61.
Botoșani : XXXVII, XXXIX, XL, XLI.
Botoșani, județul : XXXV.
Bozeșul : I, 150.
Bozovici : II, 257.

Brad : I, 196, 197, 200, 204, 207, 208 ; II, 109.
Bran : I, 7, 24, 25.
Branişca : I, 192, 197.
Brassó : I, 14.
Braşăul (Braşov) : I, 10.
Braşov : XI, XXVI, XXXVI, XXXVIII, XXXIX, XL, XLVIII, LI ; I, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 27, 28, 31, 32, 43, 51, 60, 88, 105, 133 241, 246 ; II, 46, 85, 142, 143, 148, 157, 158, 160, 184, 186, 206, 227, 234, 237, 239, 264, 266.
Bratei (Pretai) : I, 248.
Bratislava : LIX.
Bratocea : II, 155.
Brăila : II, 219.
Breaza : I, 47, 61, 168.
Brètia (ungurească şi românească) : I, 157, 184.
Bretter : I, 107.
Breţcu : II, 145.
Broos (Szászváros), vezi Orăştia.
Bruxelles : LII, LVI, LXI.
Bucium : I, 217.
Buciumi : XXVIII ; I, 54 ; II, 84.
Buciumul-Cerb : I, 217.
Bucovina : VI, VIII, XII, XVII, XXXIV, XXXV, XXXVIII, XLIX, LI, LIV ; I, 38, 49, 65 ; II, 44, 48, 54, 58, 61, 200, 251, 256.
Bucureşti : X, XXXIV, XXXV, XXXVII, XL, XLI, XLIII, XLIV, XLVI, XLIX, LIII, LIV, LVI, LXI ; I, 16, 36, 77, 78, 93, 98, 100, 112, 119, 130, 159, 210, 222 ; II, 66, 67, 85, 95, 112, 122, 134, 141, 157, 172, 221, 222, 231, 232, 236, 239, 244.
Buda : I, 40, 92, 108, 225 ; II, 94.
Budacul : II, 47.
Budapesta : XI, XXX, XXXIII, XXXVI, XLII, XLV, XLVII, XLVIII, XLIX ; I, 15, 90, 148, 149, 204 ; II, 67, 247.
Budăcelul : II, 47.
Budeşti : II, 73.
Budinţi : II, 126.
Buftea : XIII.
Buholţ : I, 65.
Buia : I, 243.
Buitorul : I, 188.
Bulgaria : L ; I, 41.
Bulzeşti : I, 201.
Bungard : I, 40, 83, 91, 98.
Buningine : I, 209.
Buzău, judeţul : XLVIII, LX ; II, 225.
Buzd : I, 115, 126.
Buziaş : II, 122.

C

Cacova : I, 19, 98, 110.
Cacoviţa : I, 119.
Calais : LII.

Calanul Mic și Mare : I, 156, 178, 185.
Capăt (Torontal) : II, 252.
Caraciul : I, 201.
Caransebeș : XXXIV ; II, 131, 132, 133, 134, 135, 137, 138, 139, 140, 167, 169, 257.
Careii Mari : II, 87, 93.
Carlovăț : II, 96.
Catalonia : LVIII.
Cața : II, 141.
Cazanlîc : I, 23.
Căinelul : I, 198.
Căpîlna : I, 238.
Cărpeniș : I, 119, 202, 211, 215.
Cărpinetul : II, 107.
Căscău : II, 31.
Căvăranul de Sus : II, 133.
Căvăranul Sebeșului : II, 133.
Cehoslovacia : LXIII ; II, 241.
Cehul Silvaniei : II, 87.
Celeiu : II, 226.
Cepan : II, 46, 47.
Cergău : I, 243.
Cernăuți : XI, XXXIII, XXXIV ; II, 122.
Cesnădie (vezi Cisnădia)
Cetatea de Baltă : I, 240, 246.
Ceul Silvaniei : II, 87.
Cheia (mănăstirea) : II, 155.
Chelle Bicazului : II, 263.
Chile : LXII.
Chioarul : II, 78, 80, 81, 82, 91.
Ciceu : XI, XXI.
Ciceu (cetate) : II, 30, 33, 35, 36, 37, 201.
Cisnădia : I, 97, 98, 107, 117.
Cisnădioara : I, 97.
Ciucea : II, 90.
Ciuci : II, 103, 108, 109.
Ciufud : I, 243, 253.
Ciugud : I, 220.
Cîlnic : I, 119, 120.
Cîmpeni : I, 211, 212, 213, 215 ; II, 8, 16.
Cîmpulung : I, 24, 48 ; II, 200.
Cîmpulung (Muntenia) : II, 227.
Cîrlibaba : II, 61, 200.
Cîrnești : I, 167.
Cladova : II, 197.
Clisi : II, 86.
Clopotiva : II, 164.
Cluj : XXV, XXXIV, XXXV, XXXVI, XXXVIII, XLII, XLVI ; I, 120, 135 ; II, 7, 13, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 28, 47, 83, 174, 175, 192, 236.
Cluj, județul : II, 90.
Cociard : II, 13.
Cociu : II, 41.
Codlea : I, 28, 32, 116.
Cohalm : II, 141, 206, 207, 208, 209, 210, 211.
Coimbra : LVII.
Cojărul : 224.
Colomea : II, 58.
Colonia : LII.
Colțului (Colței), cetate : I, 169.
Constantinopole : L ; I, 36, 94, 246 ; II, 36, 232, 234.
Constanța : LXI.
Conța : I, 119.

Copandu : II, 17.
Copăcel : I, 44, 47.
Copșa Mică : I, 245.
Corăbia-Ciceului : II, 36, 37.
Corna : I, 217.
Corni : II, 253, 254, 256, 257.
Cornia : II, 253.
Costești : I, 152.
Costeștii de Vale : II, 257.
Coșteiu : II, 126.
Covasna : II, 145.
Craiova : XLIX, LV, LVI ; I, 114, 128, 129.
Crăcești : II, 75.
Crăciunești : II, 68.
Cristiș : II, 16.
Cristur : I, 179, 188.
Cristurul Cernei : I, 179.
Cristurul Ciceului : II, 39.
Crișana : LV ; II, 204.
Crișcior : XXVIII ; I, 205, 206 ; II, 107.
Criștor (vezi Crișcior).
Crișul Mic : II, 107.
Crișul-Răpede (cetate) : II, 94.
Crivada : I, 174.
Crîstian : LXVII ; I, 22, 96, 97.
Cserna-Keresztur (Cristur) : I, 179.
Csik-Szereda (Miercurea Ciuc) : II, 148, 265.
Cugir : I, 152.
Cujdrioara : II, 33, 39.
Culteu : II, 81.
Cunța (Vezi Conța).
Cunța (Kelnek) : I, 120.
Cutul : I, 120.

D

Dalmația : I, 251 ; II, 14.
Danemarca : LVI.
Daneș (Dános) : I, 250, 251.
Dănsuș : I, 161, 163, 164, 167 ; II, 162.
Deal : I, 119.
Decia : II, 10, 12.
Dej : XXVIII ; II, 29, 30, 31, 33, 35, 39, 84, 87, 176, 201.
Demsus (Vezi Dănsuș).
Deses : II, 75.
Deșești : II, 75.
Deva : XXXVII ; I, 169, 185, 187, 188, 189, 190, 192, 194, 195, 196, 197 ; II, 162, 164, 165, 212.
Dicia : II, 28.
Dicio-Sînmărtin : I, 242.
Diciosînmărtin : II, 180.
Diod : I, 224.
Ditrău : II, 262.
Dîmbovița, județul : XLVIII ; II, 225.
Dîrste : I, 8, 9, 21.
Dobra : I, 191, 192, 193, 195.
Dobîrca : I, 125.
Dobrink, Doborka (vezi Dobîrca)
Domașnia : II, 257.
Dorohoi : II, 218.
Dragonyest : II, 103.

Drașov : I, 119, 126.
Drăgănești : II, 103, 105.
Drăgești : II, 99.
Drăgușul : I, 61, 69.
Dreidorf : I, 58.
Dridif : I, 58, 66.
Dumbrăveni (Vezi Ibașfalău) : I, 247.
Dumitra-Mare : II, 46, 47, 53, 61.
Dumitrița : II, 47.
Dyrrhachium : I, 104.

E

Ebesfalva (Ibașfalău) : I, 248, 250.
Elisabethstadt (Ibașfalău) : I, 249, 250.
Előpatak : II, 147.
Episcopia Bihorului : II, 94.
Er-Mihályfalva (Valea lui Mihai) : II, 92.
Etiopia : LXI.

F

Farcadinul : I, 161, 162, 166, 167.
Făgăraș : XXI, XXVI ; I, 4, 27, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 48, 50, 51, 57, 64, 66, 69, 71, 73, 102, 110, 118, 136, 233 ; II, 16, 142, 159, 221, 223, 232, 233, 235, 236.
Făget : I, 207.
Fălciu, județul : XLVI.
Fehérfalva : II, 73.
Fehérvár (vezi Bălgrad).
Felaiud : II, 8.
Feldioara : I, 73, 75 ; II, 142.
Feleacul : II, 22, 32, 193.
Felek (Freck — vezi Avrig).
Feneș : I, 220.
Fenlac : II, 115.
Feredeul : I, 150.
Feredeul (Calanul Mic) : I, 178.
Fericea : II, 104.
Fierești : II, 73.
Fizeș : II, 28.
Fîșteliuc (Felsö-Telekul) : I, 179.
Florența : XLIV, XLVI, LXI.
Focșani : XLIII.
Fontenay-Aux-Roses : II, 175.
Fornădia : I, 198.
Fourvières : II, 218.
Franța : LII, LVI, LVII, LIX, LX ; I, 88.

G

Galați (sat în județul Alba) : I, 40, 42, 51, 63, 64.
Galații : I, 220.
Galeșul : I, 110, 118, 131.
Galiția : I, 149 ; II, 70, 73, 251.
Gand : LXI.
Gataia : II, 224.
Gaura : XXVIII ; II, 84.
Găvojdia : II, 132.

Gelmar : I, 145, 146, 148.
Geneva : LVI.
Genova : XLVI, LVI.
Geoagiu : I, 149, 150 ; II, 7, 8.
Geoagiu de Jos : I, 147, 148, 189.
Geoagiu de Sus : I, 147, 148, 222, 225, 226, 228, 229 ; II, 12.
Germania : XLV, LII, LVI, LIX, LXIII ; I, 77.
Ghelmar : I, 185.
Gheorghieni : II, 262.
Gherghița : I, 58.
Gherla : II, 25, 27, 28, 30, 66.
Ghertan (Birthalm) : I, 248.
Ghilcoș : II, 263.
Ghimbav : I, 22, 28.
Ghimeș : II, 151, 152.
Ghimeș, valea : LX.
Ghiriș : II, 13.
Ghișlea (vezi Viștea de Jos).
Gilău : I, 135 ; II, 19, 20.
Gireag (Vireag) : II, 41.
Giroda : II, 123.
Giulești : II, 73.
Giurgești : II, 33.
Giurgiu : II, 219.
Gînbașul : II, 10.
Gînța de Jos și de Sus : I, 157.
Girbova : I, 119, 126.
Goiești : I, 214.
Gorăslău : II, 12.
Gorj : I, 100.
Goroslău : I, 36.
Gotha : LI.
Gothadia : I, 192.
Grădiștea : I, 161, 163, 166, 167, 168, 171, 173, 190 ; II, 163, 164.
Grecia : LVIII ; I, 16.
Gross Logdes (vezi Ludoș).
Gross-Wardein : II, 94.
Grosu : II, 108.
Gruiu : I, 102.
Gura Humorului : XII.
Gura Rîului : I, 93, 99, 102, 110.
Gurasada : II, 213.
Gura Sadului : I, 193 ; II, 141.
Gura Văii : II, 109.
Gurghiul Sfîntului Mielăuș : II, 149.
Gyulafalva : II, 73.

H

Haga : LXI.
Hamlesch (vezi Amlaș).
Harasztos : II, 13.
Hațeg : XXI ; I, 151, 152, 155, 158, 159, 160, 161, 164, 165, 166, 171, 172, 177, 178, 222 ; II, 129, 140, 161.
Hăghig : I, 55.
Hărăstăș : II, 13.
Hărman : II, 144, 266.
Hărnicești : II, 75.
Hășdatul : I, 179.
Heltau : I, 107.
Hernicses : II, 75.
Herseni : I, 44, 51.
Hîrlău : II, 218.
Hîrseni (vezi Herseni)

Hodoș-Bodrog : II, 113, 116.
Hoghilag : I, 250.
Holdvilág : I, 250.
Holod : II, 100.
Homorod : II, 141, 207, 209.
Homorod-Köhálom : II, 206, 209.
Horod : II, 44.
Hrube : II, 50, 51.
Hunedoara : I, 89, 162 ; II, 229.
Hunyadul Voievodului (Vajda-Hunyad) : I, 180.
Hurezul : I, 41, 42, 48.
Hurezul (Oltenia) : I, 60.
Hususău (Hosszvaszó) : I, 244.

I

Iacobeni-Bucovina : II, 61.
Iad : II, 53.
Iadul : II, 47, 179.
Iași : XXXIII, XXXIV, XL, XLII, XLIV, XLV, LIV, LXI ; I, 36 ; II, 232.
Ibașfalău : I, 243, 247, 248, 249, 250, 251.
Ibașfalăul Tîrnavelor : II, 26.
Iclod : I, 234.
Iclodul Mare : II, 25.
Ictaru : II, 126.
Iena : I, 102.
Ighiu (Magyar-Igen) : I, 221.
Ileanda Mare : II, 176.
Ileni : I, 43, 51.
Ilfov, județul : II, 225.
Ilia : I, 192.
Ilia Murășului : II, 140, 213.
Ilva Mare : II, 53.
Ilva Mică : II, 53.
Inău : II, 219.
Inidioara : LXVII.
Inidoara : I, 140, 177, 178, 180, 185, 187 ; II, 129, 165.
Inidoarea : I, 149.
Intradamul : II, 45.
Iozășelul : II, 109.
Italia : XLIV, XLV, XLVI, LVII, LVIII, LIX, LXI ; I, 150, 182, 251 ; II, 164.
Iteu : II, 214.
Izvin : II, 123, 125.

J

Jelmar (vezi Gelmar).
Jelna : II, 47, 51.
Jena : II, 132, 140.
Jibău : II, 82, 87.
Jibou : II, 82.
Jidve : I, 240.
Jidvei : I, 240.
Jiiu : LXVII ; I, 172.
Jina : I, 124, 129.
Joaju (vezi Geoagiu).
Josefsdorf : II, 125, 126.
Josenii Birgăului : II, 47.
Josephstadt : I, 108.
Jozsefalva : II, 126.
Jupa : II, 132.

K

Karlsburg : I, 136.
Klausenburg : II, 18, 175.
Kokkelburg (vezi Cetatea de Baltă).
Kolozsvár : II, 175.
Krácsfalva : II, 75.
Kronstadt : I, 10.
Küküllövár (vezi Cetatea de Baltă).
Kükülöszeg (Tîrnavele) : I, 232.
Kutfalva : I, 120.

L

Lancrăm : I, 123, 135 ; II, 189.
Landeskrone : I, 85.
Langendorf (vezi Lancrăm).
Lankerem (vezi Lancrăm).
Lazuri : II, 108.
Lechința : II, 50, 51.
Leipzig : XLV.
Lelești : II, 34, 35, 37.
Lemniul : XXVIII ; II, 84.
Letca : II, 85, 86, 87.
Leyda : LXI.
Lille : LXI.
Lipova : I, 138 ; II, 217, 219, 220.
Lisa : I, 50, 61.
Lisabona : LVII.
Lissa : I, 53.
Liudișor : I, 49.
Liușca : II, 45.
Livezeni : I, 173.
Logoj : II, 122.
Londra : L, LII, LVI.
Lopadea Românească : II, 10.
Lorena : II, 119.
Loreto : II, 218.
Lotru : I, 79, 80.
Lourdes : II, 219.
Lozna : II, 85, 86.
Ludești : I, 152.
Ludoș : I, 114, 115.
Ludoșul Murășului : II, 34.
Luduș (vezi Ludoș).
Lugoj : I, 170, 171 ; II, 122, 127, 129, 130, 131, 133, 136, 139, 169, 217, 263.
Lugojul Timișului : II, 140.
Lunca : II, 104, 105, 106, 107.
Luncoiu : I, 199.
Lupeni : I, 176.
Lupșele : II, 16.
Luța : I, 49.

M

Maceul : I, 157, 164.
Mádéfalva : II, 148.
Magasmart : II, 41.
Maieri : I, 91, 92 ; II, 55, 58, 59.
Maieri (Alba Iulia) : I, 138, 139.
Malnaș : II, 147.
Maramureș : LXVII ; I, 135, 141 ; II, 35, 44, 52, 54, 56, 58, 59, 65, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 78, 81, 82, 91.

Maramureș: XI, XXVI, XXXIII, LV.
Margenea : I, 130, 147.
Marghita : II, 93.
Maria Lach : II, 218.
Maria Radna : II, 140, 141, 218.
Marienburg : II, 227.
Măieriște : II, 50, 51.
Măluțu : II, 33.
Mănăștiur : II, 33.
Mănăștur : II, 23, 175.
Mărgineni : I, 53.
Medgyes (vezi Mediaș)
Mediasch (vezi Mediaș)
Mediaș : I, 243, 245, 246, 247.
Mehadia (Media) : II, 137, 224, 258.
Mehedinți : II, 109.
Mèria : I, 170.
Merișor : I, 174.
Mesteacăn : XXVIII ; I, 201 ; II, 84.
Mesteacănul Mare : II, 91.
Mezieș : II, 103.
Micălaca : II, 115.
Micăsasa : I, 244.
Miercurea : I, 115, 116, 117, 119, 124, 125, 132 ; II, 189.
Miercurea (Ciuc) : II, 265.
Mihăiești : II, 33.
Mijlocenii Bîrgăului : II, 47.
Miklos : 142.
Milano : XLIV, XLVI ; I, 137.
Mintia : I, 192 ; II, 213.
Mintiul Gherlei : II, 28.
Mirăslău : II, 9, 10, 12, 15.
Miriszló (Mirăslău) : II, 10.
Mischiul : II, 16.
Mișcreacul : II, 7.
Mijina : II, 8.
Mîndra : I, 32, 57.
Mocod : II, 42.
Mogoșul-Mort : II, 41.
Mohaci : I, 92.
Mohács : I, 133 ; II, 231.
Moldova : XXVI, XXXIII, LIV ; I, 13, 29, 30, 32, 38, 39, 51, 58, 64, 65, 95, 104, 133, 134, 140, 182, 190, 192, 213, 240, 241, 249, 252 ; II, 14, 26, 28, 30, 32, 34, 36, 44, 49, 50, 55, 56, 61, 71, 74, 88, 105, 142, 145, 146, 147, 148, 149, 178, 180, 191, 200, 201, 204, 205, 218, 230, 233, 234, 251, 263, 266.
Muncaciu : II, 35.
Monte Casino : LXI
Mühlbach : I, 122.
Muntenia : I, 127.
Murăș (satele din ținutul) : I, 64.
Murăș-Oșorhei : I, 244.
Mureșenii-Bîrgăului : II, 47
Muscel : I, 38, 80, 127.

N

Nagy-Károlyi (Careil Mari) : II, 87.
Nagy-Várad : II, 94.
Nancy : LXI.
Napoca (Cluj) : II, 18.

Napoli : XLIV, XLVI, LXI ; I, 182.
Nădăştia : I, 179.
Năieni : II, 143.
Năsăud : II, 29, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 54, 103, 200, 201.
Neamţ : I, 240.
Negrileşti : II, 33.
Negru : II, 103.
Netedul : I, 101.
Netotul : I, 47.
New York : LVIII.
Nicula : II, 28, 29, 85, 86, 217.
Nicula Gherlei : II, 12.
Nimigii : II, 42.
Niraşlău : II, 10.
Norvegia : LVIII.
Nyiresfalva (Mesteacăn) : II, 84.

O

Obreja : II, 168.
Ocna Dejului : II, 30.
Ocna Sibiului : I, 21, 103, 104, 105, 106, 114, 128.
Ocolişul : II, 16.
Odobeşti : II, 220.
Odorhei : I, 252.
Odorheiul Someşului : II, 87.
Ofenbaia : II, 16.
Ohabei : I, 56.
Oieşde : I, 223.
Olanda : LXI ; I, 88.
Oltenia : I, 73, 74, 91, 191, 220 ; II, 135.
Omlas (vezi Amlaş).
Oradea Mare : II, 87, 92, 94, 101, 103, 130, 172, 174, 175, 205, 247.
Oradia : XXX ; II, 92, 94, 96, 97, 101, 112, 113, 170, 172, 246.
Oraviţa : II, 126, 137, 254.
Orăştie : I, 140, 141, 142, 145, 147, 148, 150, 152, 163, 167, 178, 192, 204 ; II, 12, 212.
Orlat : I, 84, 98, 99, 110.
Orlea : I, 172, 178.
Orşova : II, 137, 138, 198.
Ortişoara : II, 216.
Orvieto : LXI.
Oslo : LVII.
Oxford : LII, LVIII.

P

Padova : XLIV, XLVI.
Palanca : II, 151, 152.
Paloşul : II, 141.
Panciova : II, 138.
Papăuţi : II, 218.
Paris : XLIV, XLV, XLVII, LII, LIV, LV, LVI, LVII, LVIII, LX, LXI, LXII ; I, 88.
Passarowitz (Pojarevič) : II, 254.
Paşcani : XL.
Păgida : II, 10.
Pălteniş (lîngă Sibiu) : I, 216.
Pănade : I, 238, 239.
Pătrunjeni : I, 220.
Periş : I, 211.
Perjani : II, 31.

Perșa : II, 61.
Perugia : LXI.
Pesta : XXXV ; I, 14, 137, 183 ; II, 18, 27.
Peștiana : I, 167, 168.
Peștișul (de Jos și de Sus) : I, 179, 180, 187, 193.
Petersburg : II, 131.
Petridu : II, 17, 18.
Petrifalău : I, 234, 238.
Petrihaza : II, 28.
Petroșani : XXVII ; I, 172, 173, 174, 175, 176, 185.
Petrozsény (vezi Petroșani).
Piatra : II, 147, 218, 251.
Piena (românească și săsească) : I, 124.
Pietroasa : II, 105.
Pinticul : II, 47.
Piski : I, 153, 178, 187, 189.
Pitești : I, 194.
Pitești-Găureni : I, 220.
Piza : XLVI.
Ploiești : XX, XLIV, LXIV.
Poarta de Fier : I, 140, 171, 181.
Podele : I, 199.
Podeni : II, 50.
Podul Secuiului : II, 93.
Poiana : I, 124, 128.
Poiana Mărului : I, 36, 60 ; II, 234.
Pojorîta : I, 49, 61.
Polonia : LIX, LXIII ; I, 35 ; II, 19.
Ponorelul (Ponorul) : I, 214.
Poplaca : I. 110.
Porcești : I, 81, 85.
Porto : LVII.
Portugalia : LVII.
Porumbacul : I, 38.
Porumbacul de Jos : I, 76, 77.
Posești : II, 251.
Poșorta (vezi Pojorîta).
Prahova, județul : XLVII, LII.
Predeal : I, 7, 8, 9, 25, 79, 224 ; II, 156.
Prejmer : II, 144.
Pricaz : I, 145.
Principatele Române : XXXIII, XXXIV, I, 13.
Prisaca : I, 220 ; II, 132.
Prislop : I, 165, 177, 238 : II, 46.
Prislop (mănăstirea) : II, 130.
Prund : I, 19.
Prundu Bîrgăului : II, 47.
Prusia : XXXV.
Puiu : I, 173.
Putna : XXXVII ; I, 58.
Putna, județul : XLVIII ; II, 225.

R

Radna : II, 215, 218.
Ragla : II, 47, 51, 52.
Rahov, Rahova (vezi Răhău).
Rapolt : I, 152.
Rapoltel : I, 153.
Răcășdia : I, 179.
Răhău : I, 121.

Răntău : II, 97.
Răstoace : XXVIII ; II, 84.
Răşinari : XXXVI ; I, 92, 98, 107, 108.
Răteagul : II, 37, 39.
Rătezat : LXVII.
Rebrişoara (Răbrişoara) : II, 45.
Recaş : II, 122, 125.
Recea : I, 36, 46, 48.
Reciu : I, 119.
Reghin : II, 148.
Reghinul Săsesc : II, 179, 200, 201.
Remetea : II, 123, 262.
Reps : II, 141.
Reşiţa : II, 137.
Reussdörfel : I, 116.
Reussmarkt (vezi Târgul Ruşilor).
Ribiţa : I, 201.
Rişca : I, 201.
Rîeni : II, 104.
Rîmeţi : I, 225, 227, 228.
Rîmnic (Rîmnicul Vîlcea) : I, 79.
Rîmnicu Sărat, judeţul: XLVIII; II, 225.
Rîşnov : I, 7, 20, 21, 23, 24, 25, 28.
Rîuşor : I, 43.
Rod : II, 161.
Rodna : XXI ; II, 29, 47, 52, 54, 55, 56, 58, 60, 200.
Rodna Nouă : II, 60.
Rodu : I, 130.
Rogna (vezi Rodna) : II, 55, 76.
Roma : XV, XLIV, XLVI, LVII, LIX, LXI ; I, 36, 92, 138, 165, 170, 219, 233, 249 ; II, 169.
Roman : II, 149, 225, 259, 262.
România : XXX, XXXIII, XLI, XLIX, LII, LIII, LIV, LV, LXIII, LXV ; I, 3, 8, 9, 13, 14, 17, 24, 29, 30, 41, 47, 49, 52, 53, 69, 70, 71, 79, 100, 112, 118, 129, 176, 209, 211, 222, 224, 227, 229, 230, 231.
Romos : I, 152.
Romuli : II, 54.
Rotunda : II, 54.
Rouen : LXI.
Rucăr : I, 11, 67.
Rupaşul : I, 155.
Rusia : II, 51, 70, 112, 117, 186.
Ruşcior : I, 83, 103, 116.
Ruşi : I, 157, 178.

S

Sacul : II, 132.
Salatiul : II, 28.
Salva : II, 42.
Sarmizegetusa : I, 163, 166, 169, 190 ; II, 161, 163.
Satulung : II, 91, 183.
Satu Mare : II, 177.
Satul Nou : II, 81.
Săcălăşeni : II, 82.
Săcele : I, 21 ; II, 155, 157, 183, 241.
Săcelul : I, 98, 110.

Săcuieni Bihor : II, 93.
Săgheştii : II, 104.
Sălagiu : LXVII ; II, 67, 87, 93.
Sălăuş : II, 97.
Sălciua : II, 16.
Sălişte : I, 65, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 109, 110, 112, 118, 131, 132, 150 ; II, 160, 185.
Sărmaş : II, 262.
Săsciori : I, 42, 119.
Sătcel : II, 72.
Sătcele : I, 21.
Sătmar : I, 135 ; II, 58, 87, 90, 91, 92, 177.
Sătucele : I, 21.
Săvîrşin : II, 214.
Sâmbăta : II, 234.
Schässburg (Sighişoara) : I, 252.
Schellenberg (vezi Şelimbăr).
Sebeş (Caransebeş) : II, 133.
Sebeş : I, 52, 119, 121, 122, 123, 124, 132, 133, 152, 246.
Sebeşul Săsesc : I, 119 : II, 189.
Sebeşul de Sus : I, 78.
Sebişul, Seghişul (vezi Sebeş).
Segesvár (Sighişoara) : I, 252.
Seghedin : LII ; I, 91.
Sepsi-Sîn-Giorgiu (Sfîntul Gheorghe) : II, 144, 145, 146.
Serbia : LIII, LVII ; II, 138.
Severin : I, 160, 180 ; II, 197.
Sfîntul Gheorghe : II, 144, 145, 146.
Sfîntul Mihail din Peri (mănăstire) : II, 71.
Sibiu (vezi şi Sibiiu).
Sibiu: XXVI, XXXIII, XXXIV, XXXVI, XXXVII, XL, XLI, XLII, XLIX ; I, 53.
Sibiiu : LXVII ; I, 13, 16, 21, 22, 25, 40, 41, 43, 69, 76, 79, 81, 82, 83, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 103, 107, 108, 109, 110, 116, 128, 132, 147, 180, 219, 237, 245, 246 ; II, 19, 27, 46, 57, 103, 160, 188, 191, 231.
Sibiielul : I, 98.
Siculeni (Mádéfalva) : II, 148
Sigheciu (vezi Sighet) : II, 62.
Sighet : XXXIII ; II, 62, 64, 69, 70, 71, 73, 90, 92.
Sighişoara : I, 243, 244, 250, 251, 252 ; II, 48, 182.
Silvaş : I, 177.
Simeria : I, 153, 178 ; II, 161, 212.
Sinaia : I, 90 : II, 220.
Siretiu : LXVII.
Siseşti : II, 90.
Siştov : II, 255.
Sîlha : II, 127.
Sîmbăta : I, 116.
Sîmbăta din Ciuc : II, 148.
Sîmbăta de Jos : I, 59, 60, 69.
Sîmbăta de Sus : I, 36, 59, 62, 63.
Sîncel : I, 234, 239.
Sîn-Craiu : I, 156.
Sîngeorgiu (Szt-György) II, 265.
Sîngeorgiu Bistriţii : II, 265.

Sîngiorgiul pe Streiu : II, 229.
Sîn-Miclăuș : I, 238.
Sînt-Andraș : I, 189 ; II, 118.
Sînandrei : II, 118.
Sîndul : II, 17.
Sîngiorz : II, 54, 55.
Sîn-Marghita : II, 33.
Sînmartin : II, 97.
Sîntă-Măria : I, 240.
Sîntă-Măria de Piatră : I, 155.
Sînthalm : I, 189.
Sîntimbru : I, 223.
Sîntimre : II, 218.
Slănic : II, 147.
Snagov : LXIII.
Someș (satele din ținutul) : I, 64.
Someșfalău (Someșeni) : II, 22, 24.
Someșeni : II, 22.
Someșul Dejului : II, 49.
Sovata : II, 261.
Spania : LVII, LXI ; II, 119.
Spinul : I, 153, 239.
Stejăriș (Brașov) : I, 211.
Stîna din Vale : II, 105.
Streiul : I, 156, 157, 178.
Strejnic : LXIV.
Stremț : I, 224, 225, 228 ; II, 7.
Stupini : II, 50.
Suceava : XXXVIII ; I, 240 ; II, 232.
Suedia : LVI, LVII, LVIII.
Surduc : II, 87.
Susenii Bîrgăului : II, 47.
Sustra : II, 126.
Szamos-Ujvár : II, 26.
Szapáryfalva : II, 127.
Szász-Sebeșul : I, 122.
Szatmár-Németi (Sătmar) : II, 92, 177.
Székely-Kocsárd : II, 13.

Ș

Șanțul : II, 60, 76.
Șaroș : I, 248.
Șăbeș (vezi Sebeș).
Șchei : II, 104, 105.
Scheii Brașovului : I, 18, 19, 46.
Șebești : II, 104.
Șeica : I, 243.
Șelimbăr : I, 81, 82, 135 ; II, 12.
Șendriciul : II, 104.
Șepte Sate : I, 21 ; II, 143, 183.
Șercaia : I, 31, 54, 55, 57.
Șercăița : I, 54, 55.
Șesurile : II, 62.
Șimlău : II, 93.
Șinca : I, 36, 55.
Șiria Crișurilor : I, 253.
Șișești : II, 85.
Șoimușul : I, 192, 196, 197 ; II, 47, 51.
Șomcuta : II, 81.
Șomcuta Mare : II, 177.
Șona : I, 38, 57, 239, 240.
Șretia (Strechia) : I, 193.
Șugătagul-Sat : II, 73, 74.
Șulimetea : II, 87, 90.
Șuncuta : II, 81, 83, 84.
Șura Mică : I, 103.

T

Tarca : II, 103.
Tatrangul : II, 143.
Tălmaciu : I, 84.
Tălmaciul Mare : I, 81.
Tălmăcelul : I, 85.
Tămășești : I, 214 ; II, 89.
Tășnad : II, 91.
Tăuții : I, 220 ; II, 81.
Tecuci, județul : XLVI.
Teișani : LXIII.
Teiuș : I, 135, 222, 224, 225, 229, 253 ; II, 7.
Telciu : II, 54.
Teleki-Recea : I, 46.
Teliuc (Telekul) : I, 179, 185.
Tibiscul : II, 140.
Tiha Birgăului : II, 47.
Tilișca : I, 110, 118, 130, 131, 253 ; II, 185.
Timiș : II, 156.
Timiș (pasul) : I, 13.
Timișoara : XXXVI ; II, 94, 118, 119, 120, 121, 123, 126, 127, 133, 136, 139, 140, 216, 217, 224.
Tismana : II, 116, 257.
Tiurul : I, 253.
Tîrgoviște : I, 110, 181 ; II, 191.
Tîrgu Frumos : XXXVII.
Tîrgul — plasă din județul Botoșani : XXXV.
Tîrgul-Ocna : I, 30.
Tîrgul Mureșului : II, 259, 263.
Tîrgul Rușilor : I, 116, 125.
Tîrgul Secuiesc : II, 144.
Tîrnave : II, 46.
Tîrnave (satele din ținutul) : I, 64.
Tîrnavele : I, 231, 232, 233, 236, 239, 240, 243, 244.
Tîrșor : LX.
Tocile : I, 19.
Tohanele : I, 25.
Tohanul Nou : I, 25.
Tohanul Vechi : I, 25.
Tokaj : I, 91.
Topîrcea : I, 126.
Toplița : II, 149, 240, 261.
Topola : II, 261.
Topolnița : II, 261.
Topolovățul Mare : II, 126.
Torunul : II, 227.
Tövisu : I, 224.
Transalpina : I, 11.
Transilvania : VI, VIII, XI, XIV, XXXIV, XXXV, XXXVI, XXXVII, XXXVIII, XL, XLI, XLIV, XLVII, XLIX, LIII, LIV, LV, LXIII.
Trămpoiele : I, 219.
Trăscău : II, 11.
Turcia : XIV, XL.
Turda : II, 7, 8, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 21, 42, 83, 192.
Turda (cîmpie) : I, 36 ; II, 244, 245.
Turdaș : I, 135, 143, 152.
Turin : XLVI.
Turnișor : I, 96.
Turnul Roșu : I, 25, 54, 79, 80, 85, 102 ; II, 225.

Tuşchia de Jos şi de Sus : I, 163, 166.
Tuşnad : II, 147.
Tuşnad-Băi : II, 147.
Tutova, judeţul : XLVI.

Ţ

Ţara Amlaşului : I, 110.
Ţara Bîrsei : I, 9, 13, 22, 29, 42.
Ţara Moţilor : I, 196.
Ţara Munteneasca : I, 131.
Ţara Oltului : I, 42, 51, 55, 65, 73, 80.
Ţara Românească : XXI, XXXIV ; I, 7, 12, 13, 21, 35, 36, 46, 73, 85, 130, 134, 149, 160, 165, 181, 187, 190.
Ţara Ungurească : VIII, XIX, L, LXIII, LXV ; I, 1, 181 ; II, 5, 80.
Ţebea : I, 200, 201, 202.
Ţereţel : I, 204.
Ţibin : I, 99.
Ţipariul : II, 127.
Ţinţarii : II, 29.
Ţopul : II, 28.

U

Ucea de Jos : I, 72.
Ucea de Sus : I, 72.
Ulciug : II, 86.
Ulpia Traiană : I, 166, 169, 190 ; II, 162, 166.
Ungaria : XXXIV, XXXV, XXXVI, XLIX, LI, LIII ; I, 24, 88, 91, 118, 133, 135, 142, 169, 171, 182, 226, 246, 254 ; II, 59, 66, 73, 95, 102, 134, 155, 204, 226, 227, 228, 247, 249, 250.
Ungurașu (cetate) : II, 30.
Urișor : II, 31.
Uriul de Sus : II, 39.
Utrecht : LXI.

V

Vaca : I, 201.
Vad : II, 30, 31, 34.
Vad, pe Someș : II, 201.
Vadu : II, 72.
Vadului : I, 56.
Vaida-Recea : I, 39, 46 ; II, 234.
Valașut : II, 25.
Vale : I, 118.
Valea : I, 98.
Valea Dosului : I, 218.
Valea lui Mihai : II, 92.
Varna : I, 181.
Vașarheiul (Tg. Secuiesc) : II, 144, 148.
Vașcău : II, 103, 104, 106.
Vașlabul : II, 148, 264.
Vatra Moldoviței : II, 56.
Vălenii de Munte : XXIII, LI, LII, LIV, LVII, LXI, LXII ; II, 262.
Vălișoara : I, 199.
Vărădia : II, 214.

Veneţia : XLIV, XLVI, LIII, LVII, LVIII, LXI.
Vereşmortul Românesc : II, 12.
Verona : XLIV, XLVI.
Versailles : LII.
Veştem : I, 81, 84, 128.
Vezea : I, 243.
Vicenza : XLIV, XLVI.
Vidra : I, 210, 211, 214.
Vidra de Jos : I, 214.
Vidra de Sus : I, 214, 215.
Viena : XXXIV, XXXV, XXXVII, XXXVIII, XLII, XLV, LXIII ; I, 14, 45, 154, 181, 182, 222 ; II, 90, 170, 188.
Vigna : II, 118, 140, 216.
Vinţul de Jos : I, 132, 133, 140; II, 212.
Vinţul de Sus : II, 12.
Vişău : II, 58, 64.
Vişăul de Jos : II, 68.
Vişăul de Sus : II, 63, 65.
Vişeul (vezi Vişăul) : II, 64.
Viştea de Jos : I, 68, 69, 72, 76.
Viterbo : LXI.
Vizagana (Ocna Sibiului) : I, 106.
Vizakana (Ocna Sibiului) : I, 105.
Vîlcan : I, 176.
Vîlcea : I, 80 ; II, 213.
Vîlcele : II, 147.
Vîrşet : II, 135.
Vîrşeţu : II, 126.
Vlădeni : 29, 30, 34.
Vlădenii (vezi Vlădeni).
Vodiţa : II, 116.
Voila : I, 50, 58, 59, 66.
Voivodenii : I, 50.
Völcsök-Illyésfalva (Ulciug) : II, 88.
Vorniceni : II, 260.
Vurperul : I, 133.

W

Windsor : LII.

Z

Zagreb-Agram : II, 167.
Zam : II, 141, 214.
Zădîrlac : II, 114.
Zăgujeni : II, 132.
Zăicani : I, 170, 171.
Zăvoieni : II, 104.
Zdrapţul : I, 206.
Zips : II, 65.
Zîrneşti : LXVII ; I, 25, 26, 28, 29, 98.
Zîrneştii Bîrsei : II, 43.
Zlatna : I, 150, 216, 218, 219.
Zsidve (vezi Jidvei).
Zürich : LVIII, LXII.

CUPRINS

NEAMUL ROMÂNESC
IN ARDEAL ŞI ŢARA UNGUREASCĂ LA 1906
(Continuare)

CARTEA A XII-A
(Urmare)
AIUDUL, TURDA ŞI CLUJUL

I. Aiudul 7
II. Mirăslăul 9
III. Spre Turda 11
IV. Turda 13
V. Împrejurimile Turzii 16
VI. Clujul 18
VII. Împrejurimile Clujului 21

CARTEA A XIII-A
PE VALEA SOMEŞULUI

I. De la Cluj la Gherla. Gherla 25
II. Împrejurimile Gherlei 28

III. Spre Dej. Dejul 29
IV. La biserica Vadului 30
V. Cetatea Ciceului 33

CARTEA A XIV-A
ȚINUTUL BISTRIȚII

I. De la Dej la Beclean 39
II. De la Beclean la Năsăud 40
III. Năsăudul 42
IV. De la Năsăud la Bistrița 44
V. Bistrița 48
VI. Spre Maramureș 52
VII. Rodna 55

CARTEA A XV-A
MARAMUREȘUL

I. De la Rodna la Vișău 58
II. De la Vișău la Sighet 64
III. Sighetul 69
IV. De la Sighet la celalt hotar 71

CARTEA A XVI-A
BAIA MARE ȘI CHIOARUL

I. Spre Baia Mare 78
II. Baia Mare 80
III. Chioarul 80

CARTEA A XVII-A
SĂLAGIUL, SĂTMARUL, ORADEA MARE

I. In Sălagiu 87
II. Spre Sătmar. Sătmarul 90

III. Spre Oradea Mare. Oradea 92
IV. În jurul Orăzii 97

CARTEA A XVIII-A
ȚINUTUL BEIUȘULUI

I. Spre Beiuș 99
II. Beiușul 101
III. De la Beiuș la Arad 103

CARTEA A XIX-A
ARADUL ȘI ÎMPREJURIMILE

I. Aradul 110
II. O mănăstire românească: Hodoș-Bodrog 113

CARTEA A XX-A
BANATUL DE SUS

I. Timișcara 118
II. Spre Lugoj 122

CARTEA A XXI-A
ÎN BANATUL DE JOS

I. Lugojul 129
II. Spre Caransebeș 132
III. Caransebeșul 133
IV. Alte părți bănățene 137

CARTEA A XXII-A

Cu trenul prin Banat și mijlocul Ardealului . . 139

CARTEA A XXIII-A

Prin Secuime 143

ÎN PĂRȚILE LIBERATE, LA 1923

I. Drumuri ardelene 155
II. Sarmizegetusa 161
III. În Banatul românesc 165
IV. Centre apusene: Aradul, Oradea 170
V. Clujul și Sătmarul 174
VI. Spre Moldova. În Secuime 178
VII. Artă nouă și veche în Ardeal 183
VIII. În părțile de miazăzi 185
IX. Una și alta din Ardeal 189

ADDENDA

Schițe de drum. O zi la Belgrad 197
Adunarea din Bistrița a „Asociației" 200
Ținutul Crișurilor 204
În cercetarea unei comori 206
Priveliști și situații 212
Deasupra Murășului bănățean 217

Amintiri din Țara Oltului 221
Drumuri prin Secuime 237
La Alba Iulia 243
Întru apărarea graniței de apus 246
Arta românească în Banatul muntos 251
Dincolo de munte, în Secuime 259

Indice alfabetic de localități 267

Lector : NICOLAE TEICĂ
Tehnoredactor : POMPILIU STATNAI

Bun de tipar 29.III.1977. Tiraj 32 110 ex. broșate.
Coli ed. 12,60. Coli tipar 9,25.

Comanda nr. 60 705
Combinatul Poligrafic „Casa Scînteii"
București — Piața Scînteii nr. 1
Republica Socialistă România

Scanare și prelucrare digitală

de

Anonim

și

CAT Graur

Antwerpen 2026